

UNIVERZA V LJUBLJANI
FIOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ETNOLOGIJO IN KULTURNO ANTROPOLOGIJO

MAGISTRSKO DELO

LJUBLJANA, 2017

ŽIGA GORIŠEK

UNIVERZA V LJUBLJANI
FIOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ETNOLOGIJO IN KULTURNO ANTROPOLOGIJO

ŽIGA GORIŠEK

**Transhumantno pašništvo na razpotju sprememb: Transhumanca in
turizem kot strategiji preživetja v vasi Lukomir na Bjelašnici (BIH)**

Magistrsko delo

Smer podiplomskega študija:

ETNOLOGIJA IN KULTURNA ANTROPOLOGIJA

Mentor: prof. dr. Bojan Baskar

LJUBLJANA, 2017

*Vsem pastirjem in tistim, ki
bi si to želeli postati!*

ZAHVALA

Zahvaljujem se družini, puncu Manci Filak in vsem drugim, ki so me spodbujali pri pisanju magistrske naloge in s pomočjo katerih sem uspešno končal podiplomski študij na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo. Zahvaljujem se mentorju, prof. dr. Bojanu Baskarju, ki me je s svojimi pogovori in komentarji spodbujal in navduševal nad transhumantnim pašništvom. Na tem mestu se moram zahvaliti tudi Mitji Jančar za lektoriranje naloge, Anžetu Dolinarju za angleške prevode in vsem ljudem na Lukomirju, brez katerih te naloge ne bi bilo.

Iz srca hvala!

IZVLEČEK

Transhumantno pašništvo na razpotju sprememb: Transhumanca in turizem kot strategiji preživetja v vasi Lukomir na Bjelašnici (BiH)

Magistrska naloga raziskuje transhumantno pašništvo in življenje pastirjev iz vasi Lukomir na planini Bjelašnice v Bosni in Hercegovini. Lukomir je v zadnjem desetletju postal pomembna turistična destinacija številnih obiskovalcev, ki si želijo videti »tradicionalno življenje pastirjev v najvišje poseljeni vasi v Bosni in Hercegovini«, kot Lukomir pogosto oglašujejo mediji. Avtorja naloge je zanimalo, kako turizem vpliva na skupnost, katere glavna dejavnost je prakticiranje transhumantne paše. V nalogi so zato soočene transhumantne prakse na eni strani ter turizem in pojav turističnih dejavnosti na drugi strani. S prepletom etnografskih primerov, ki so nastali z večmesečnim opazovanjem in udeležbo, lahko bralec spozna življenje ter delo ljudi na Lukomirju in Bjelašnici.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Bjelašnica, Lukomir, transhumantno pašništvo, ovčereja, planinski turizem, kmečki turizem.

ABSTRACT

Transhumance on the crossroads of changes: Transhumance and tourism as strategies of survival in Lukomir on Bjelašnica Mountain (BIH)

The master's thesis explores transhumance herding and the lives of the shepherds in the village of Lukomir on the mountain of Bjelašnica in Bosnia and Herzegovina. Lukomir has in the past decade become an important tourist destination for those who desire to experience "traditional lives of the shepherds in the highest inhabited village in Bosnia and Herzegovina" as the media often advertises Lukomir. The author of the thesis explores the influence of tourism on the community whose main activity is transhumance herding. The work thus confronts transhumance practices with tourist activities. By intertwining ethnographic examples which are a result of several months of observation and participation, the readers can acquaint themselves with the life and work of the people of Lukomir and Bjelašnica.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bjelašnica, Lukomir, transhumance, sheep herding, mountain tourism, farm tourism.

KAZALO VSEBINE

1. Uvod.....	1
2. O metodologiji in prvem stiku z domačini.....	2
3. Transhumantno pašništvo.....	6
Transhumanca in antropologija.....	9
»Divji« pastirji	12
Težave, s katerimi se soočajo pašne skupnosti.....	14
Ekskurz o vlaškem transhumantnem pašništvu.....	16
4. Na kratko o antropologiji turizma	24
Nastajanje turističnih destinacij	27
Iskanje »avtentičnosti«.....	28
Kmečki turizem in promocija ekoturizma.....	30
Ekskurz o jugoslovanskem socialnem turizmu	34
5. Bjelašnica med transhumanco in turizmom	36
Transhumantno pašništvo na Bjelašnici skozi čas	37
Reja ovac namesto socialne pomoči.....	56
Življenje v Hadžićih.....	60
Selitev na Lukomir.....	66
Življenje na Lukomirju.....	68
Spust v Hadžice.....	86
Bjelašnica in Lukomir v smeri turističnega razvoja	89
»Zeleni« turizem.....	92
Turistična infrastruktura v nastajanju	97
Dodatni zasluški domačinov.....	103
Kaj pa asfalt?	105
6. Zaključek.....	108
7.1 Summary	111
7. Literatura	i
7.1. Internetni viri.....	xiii
8. Priloge	1

SEZNAM SLIK

Slika 1: Pogled na planino Bjelašnica iz zraka. Vir: Google Maps 2017.....	37
Slika 2: Vas Lukomir. Foto: Žiga Gorišek, 5. 5. 2014.	38
Slika 3: Eden od mnogih napajališč za živino na planini Bjelašnica. Foto: Žiga Gorišek, 15. 7. 2014.....	40
Slika 4: Koliba v sezonskem naselju Gradina iznad vasi Umuljani. Foto: Žiga Gorišek, 5. 5. 2014.	41
Slika 5: Na Bjelašnici je ohranjenih samo še nekaj mlinov na vodni pogon. Mlin na fotografiji se nahaja pod vasjo Lukomir. Foto: Žiga Gorišek, 9. 8. 2014.	47
Slika 6: Hiša v kateri je vse do konca devetdesetih let prejšnjega stoletja delovala šola. Foto: Farm Ville "Natura AS", september 2017.	50
Slika 7: Sezonske kolibe v enaindvajsetem stoletju. Foto: Žiga Gorišek, november 2014.....	57
Slika 8: Paša ovac na Barah. V ozadju s snegom pobeljena Bjelašnica. Foto: Manca Filak, april 2015.....	66
Slika 9: Vedno več ljudi se odloča za selitev ovac s kamionom. Foto: Žiga Gorišek 8. 5. 2017.....	68
Slika 10: Izdelovanje polmastnega sira. Foto: Manca Filak, avgust 2014.	71
Slika 11: Spravilo sena. Foto: Žiga Gorišek, julij 2014.	72
Slika 12: Vračanje pastirjev v mraku. Foto: Žiga Gorišek, avgust 2014.	74
Slika 13: Pašniki nad vasjo Lukomir. Foto: Manca Filak, avgust 2014.....	78
Slika 14: Praznovanje mevluda na Lukomirju. Foto: Žiga Gorišek, avgust 2014.	86
Slika 15: Spust ovac iz Bjelašnice v Hadžiće. Foto: Žiga Gorišek, november 2014.	88
Slika 16: Obiskovalci Lukomirja zelo radi fotografirajo vaščane. Foto: Manca Filak, avgust 2014.	97
Slika 17: Lijetna bašta na novi lokaciji. Foto: Žiga Gorišek, 9. 5. 2017.....	103

1. Uvod

Transhumanca, pašništvo, visokogorske kulture in preživetje človeka v ekstremnih okoljih so bile teme in področja, ki so me zanimale že pred vpisom študija na oddelku za Etnologijo in kulturno antropologijo v Ljubljani. V času študija sem se zato posvetil preučevanju fenomena transhumance, ki se kot oblika pašništva že tisočletja prakticira v okoljih, kjer druge prakse, kot je na primer poljedelstvo, ne ponujajo ustreznih pogojev za preživetje človeških skupnosti. Eno takšnih okolij je planina Bjelašnice, ki se nahaja v neposredni bližini Sarajeva, glavnega mesta Bosne in Hercegovine, kjer sem v sklopu študijske izmenjave Basileus živel od septembra leta 2013 do konca avgusta leta 2014. V času bivanja v Sarajevu sem uspel navezati stike z vaščani iz vasi Lukomir, ki je bila vse do leta 2010 najvišja stalno naseljena vas v Bosni in Hercegovini. Lukomir, ki leži na 1472 metrih nadmorske višine, je v zadnjih desetletjih postal pomembnejša turistična destinacija znotraj planinskega turizma v Bosni in Hercegovini. Danes večina vaščanov iz vasi Lukomir živi v Hadžičih, Sarajevu, Konjicu, v vasi Tarčin, Pazariću ter nekaterih drugih vaseh na sarajevskem polju. Med terenskim delom me je zanimalo, kako turizem in modernizacija ruralnega okolja vplivata na transhumantno pašništvo in strategije preživetja vaščanov Lukomirja in Bjelašnice. Pri tem je potrebno poudariti, da se v teh krajih turizem šele razvija. Lukomirja zato ne moremo preučevati kot turistične destinacije, ampak kot transhumantno skupnost v tranziciji iz pastirske skupnosti v skupnost ponudnikov turističnih storitev in blaga. V magistrski nalogi sem ta proces skušal pokazati s prepletom teorije transhumantnega pašništva, antropologije turizma in kolaža etnografskih primerov, ki sem jih zbral tekom terenskega dela na Bjelašnici.

Namen magistrske naloge ni postavljanje novih univerzalističnih pogledov glede razvoja planinskega turizma na Bjelašnici, ampak razumevanje vaše skupnosti na Lukomirju, ki kljub številnim objavam v medijih nima nobene resne antropološke raziskave. V nalogi skušam pokazati, da se kljub modernizaciji družbe, pojavu turizma in menjava stalnega prebivališča iz Lukomirja v Hadžiče identiteta lukomirske skupnosti ohranja. Glede na prebrano literaturo in opravljeno terensko delo bi si upal trditi, da so prav transhumantno pašništvo, reja ovac in s tem povezane prakse ključnega pomena za ohranjanje vaše skupnosti, ki se bolj ali manj uspešno upira in prilagaja različnim kulturnim spremembam, ki na Bjelašnico prihajajo z razvojem turizma.

2. O metodologiji in prvem stiku z domačini

V času med septembrom leta 2013 in avgustom 2014 sem v sklopu študijske izmenjave Basileus imel možnost enoletnega študija in bivanja v Sarajevu. Bosno in Hercegovino sem do takrat obiskal že večkrat, a tam nisem nikoli ostal več kot nekaj dni. Jahorino in Bjelašnico sem poznal predvsem po smučiščih, ki so bila zgrajena v času zimskih olimpijskih iger v Sarajevu leta 1984. Ko je prišel čas pisanja dispozicije in iskanja idej za pisanje magistrske naloge, sem se odločil za Bosno in Hercegovino, ki jo bom od tu naprej naslavljal s kratico BiH. Za Lukomir sem izvedel na spletu, in sicer na kanalu YouTube, kjer sem našel dokumentarni film *Nije da se more, već se mora (Ne da se more, ampak se mora, op.p)*, ki prikazuje tradicionalno življenje ljudi na Lukomirju s poudarkom na odnosu in delitvi dela med spoloma. Vaško življenje na Bjelašnici mi je približal tudi nizozemski dokumentarni film *Winterslaap in Lukomir (Zimsko spanje na Lukomirju, op.p)*, ki prikazuje zimo na Lukomirju, ko so leta 2010 nekateri domačini še zadnjič ostali na planini. Večina ostalih vaščanov se je v tem času že preselila v Hadžiće in druge vasi na sarajevskem polju. Med iskanjem informacij o Lukomirju in Bjelašnici sem bil presenečen nad številom člankov in različnih filmov, ki so bili že takrat narejeni na temo Lukomirja, ki to vas kategorično prikazujejo kot eno najbolj tradicionalnih, »divjih«, odmaknjenih od civilizacije in posledično tudi eno najbolj avtentičnih na celotnem področju BiH. Vsi naštetimi imperativi so me vsaj na začetku naivno prepričali, da bom na Lukomirju našel tisti pravi »antropološki teren«. Že od vsega začetka sem sledil zamisli, da bi terensko delo vključevalo tudi vizualno etnografijo, katere rezultat bi bil etnografski film o transhumanci na Lukomirju.

Zaradi študijskih obveznosti v Sarajevu in zgodnjega začetka zime sem odhod na teren prestavil na začetek maja prihodnjega leta. V zimskem času sem sicer večkrat obiskal Bjelašnico, a do Lukomirja zaradi snežnih zametov na cesti nisem prišel. S prihodom pomladi sem iz Slovenije pripeljal avto, tako da so bili moji obiski Bjelašnice logistično lažji in posledično tudi pogostejši. Za 53 kilometrov dolgo pot sem iz Sarajeva do vasi Lukomir zaradi slabih cest na Bjelašnici potreboval malo manj kot dve uri vožnje. Lukomir sem prvič obiskal s svojo punco Manco Filak na začetku meseca maja. Namen prvega obiska je bil v spoznavanje terena ter vzpostavljanje prvih stikov z domačini. Na začetku sem dokaj naivno verjel, da me bodo domačini hitro sprejeli in da bom lahko z njimi živel

več mesecev. Vas Lukomir v času najinega obiska še ni bila polno naseljena pa tudi turistov je bilo v tem letnem času manj kot poleti. Domačini so naju bili zaradi tega toliko bolj veseli. Prijazno so naju povabili v hišo, kjer so nama ponudili »domačo« kavo, skuhano v džezvi. Gospa, ki naju je sprejela, je med pitjem kave začela plesti volnene nogavice, t. i. *čarape* s tradicionalnimi bjelašničskimi vzorci. Zelo hitro sva se s punco znašla v situaciji, kjer so nama domačini kot turistoma v zamenjavo za denar ponujali svoje usluge in izdelke. Bolj kot sem se trudil povedati, kaj želim in zakaj sem prišel na Lukomir, manj so me razumeli. Na tem mestu moram omeniti, da domačini govorijo v zelo močnem lokalnem dialektu, kar mi je na začetku povzročalo nekaj težav. Prvi obisk Lukomirja sem doživel kot osebni poraz, saj sem si preko raznih spletnih objav ustvaril predstavo o tem, kako bo terensko delo potekalo. Menil sem, da bom z lahkoto našel sogovornike in ljudi, ki bi me sprejeli ter mi pomagali pri nekajmesečnem raziskovanju. Kljub začetnim neuspehom sem Lukomir kasneje večkrat obiskal, a se z domačini nikakor nisem uspel povezati. Vsaj na začetku sem imel občutek, da sem za njih zgolj turist, ki jim bo nekaj prinesel, od njih nekaj kupil ali pa jih samo fotografiral med njihovimi vsakdanjimi opravili. Čeprav so bili začetki terenskega dela težki – nemalokrat sem pomislil, da bi zamenjal teren in raje raziskoval na kakšni drugi planini – so bili z današnje perspektive prve izkušnje z domačini na Lukomirju zelo koristne, saj sem tako dobil vpogled v odnos med domačini in turisti.

V času bivanja v Sarajevu sem spoznal prijateljico, ki je na Lukomirju živela več mesecev, kjer je kot prevajalka sodelovala pri snemanju prej omenjenega filma *Zimsko spanje na Lukomirju*. Z njeno pomočjo sem navezal stike z družino, ki me je po nekaj obiskih sprejela v svoje vsakdanje življenje. Mojih namenov in želje po raziskovanju vsaj na začetku niso najbolj razumeli, a so mi kljub temu dovolili, da jih redno obiskujem. Na Bjelašnico sem na začetku prihajal samo enkrat do dvakrat tedensko, navadno v popoldanskem času. Avto sem puščal v vasi Umuljani in se od tam peš odpravil preko Crvenog klanca na prostrane travnike z druge strani grebena, kjer je tudi edina cesta, ki vodi do vasi Lukomir. S sprehodi sem bolje spoznal okolico in kraje in si jih tudi lažje zapomnil, zaradi česar sem kraje tudi prepoznal, ko so mi jih omenjali domačini. Med hojo sem bil tudi bolj dovzeten za opazovanje začasnih bivališč, pastirjev in ovac. Pogosto sem pristopil k njim ter jih spraševal o njihovem delu ter življenju na Bjelašnici. Ob takšnih vprašanjih so me zelo pogosto tisti, ki niso bili iz vasi Lukomir, usmerjali tja, češ da bom

na Lukomirju izvedel vse, kar me zanima. Z vsakim obiskom Bjelašnice in Lukomirja sem bil bolj domač, a kot »družinskega člana« so me sprejeli šele, ko sem začel pomagati pri košnji in grabljenju sena, kar je za domačine eno težjih opravil v poletnem času. Moja fizična prisotnost in sodelovanje pri vsakdanjih opravilih je ustvarila določeno stopnjo zaupanja, zaradi katere me je vaška skupnost počasi začela sprejemati. Ker mi je vožnja jemala preveč časa, sem začel spati v šotoru pred vasjo. Družina, s katero sem kasneje preživel največ časa, mi je kasneje to »prepovedala in zaukazala«, da moram, če jim pomagam, živeti z njimi v hiši, saj se ne spodobi, da kot njihov gost spim med »volkovi«. Od tega trenutka naprej sem postal del družine in s tem del vaše skupnosti. Vaščani so zelo hitro ugotovili, da jim lahko pomagam pri vsakdanjih opravilih, da me lahko prosijo za kakšen prevoz iz Lukomirja do Sarajeva. Najbolj zabavno je bilo iskanje rezervnega dela za kosilnico Muta Gorenje, staro 38 let, ki sem ga s pomočjo strica dobil iz Gorenje servisa v Sloveniji. To je bil eden zadnjih delov za to kosilnico.

Vsak dan, ki sem ga preživel na planini, sem pisal terenski dnevnik. Tudi po končani izmenjavi sem se na Bjelašnico redno vračal. Skupaj sem na Bjelašnici in Lukomirju preživel 35 dni. Od tega je bilo 27 dni v času od maja pa do konca avgusta 2014. Konec julija se mi je pri raziskovanju pridružila tudi Manca Filak, s katero sva začela aktivno snemati vsakdanje življenje na Lukomirju. Na Bjelašnico sva se še isto leto vrnila novembra, ko sva prišla snemat spust ovac s planine v Hadžiće. Takrat sva bila na Lukomirju in v Hadžićih pet dni. V Hadžiće sva se ponovno vrnila aprila naslednje leto, ko sva tam ostala dva dni. Na Lukomir sva se ponovno vrnila še isto leto v avgustu. Poleg rednih obiskov sem z domačini tudi v rednem stiku preko telefona in v zadnjem času vedno bolj tudi preko družabnih medijev. Moj zadnji obisk Hadžičev in Lukomirja je bil na začetku meseca maja 2017, ko sem sodeloval pri selitvi družine nazaj na Lukomir.

Med terenskim delom na Lukomirju sem poleg sodelovanja z udeležbo redno delal tudi nestrukturirane in polstruktuirane intervjuje, ki pa jih največkrat zaradi različnih del na pašnikih ali pa v hiši nisem mogel snemati. Ugotovil sem, da najboljše rezultate pri intervjuvanju domačinov dobim tako, da sem se z njimi pogovarjal med vsakdanjimi opravili. Vsebino pogovorov sem si moral zapomniti ter jih vsak večer zapisovati v svoj terenski dnevnik. Kljub temu sem z diktafonom uspel posneti in transkribirati devet intervjujev z vaščani iz Lukomirja, ki se še vedno ukvarjajo z ovčerejo. Od tega je pet sogovornikov in štiri sogovornice, starih med 35 in 78 let. Na tem mestu moram omeniti,

da sem bil v času terenskega dela prisoten tudi pri številnih pogovorih, ki so do neke mere vplivali na moje razumevanje domačinov in njihovih pogledov na turizem. Poleg naštetih intervjujev sem naredil tudi nekaj nestrukturiranih in polstrukturiranih intervjujev s posamezniki in posameznicami, ki delajo v turizmu. Tako sem posnel intervjuje z gostilničarji na Lukomirju ter Umuljanih, vodičema turistične agencije Green Visions ter njenim lastnikom in ustanoviteljem. Vsi razen slednjega so državljani BiH. Z izjemo gostilničarke na Lukomirju so vsi moški, stari med 45 in 55 let. Večina intervjujev, ki sem jih naredil tekom terenskega dela na Lukomirju, je bila kasneje skoraj v celoti transkribiranih ter prevedenih v pogovorno slovenščino. V nalogi je zaradi varovanja osebnih podatkov večina sogovornikov anonimnih in oštevilčenih s številkami. Imena sogovornikov sem ohranil samo pri tistih, ki nastopajo kot javne osebnosti. Naj omenim, da sem s kamero posnel intervju tudi z antropologoma Ljiljano Beljkađić Hadžidedić in njenim možem Nedžadom Hadžidedićem. Ljiljana je veliko svojega časa posvetila raziskovanju bjelašniške noše in tradicionalnega vzorca, ki se uporablja pri izdelavi muslimanske bjelašniške nošnje. Leta 2015 je zaradi bolezni Ljiljana Beljkađić Hadžidedić preminila. V večen spomin nam je zapustila številno bibliografijo, kjer pogosto svoje mesto najde tudi Bjelašnica.

Magistrsko delo poleg terenskega raziskovanja vključuje tudi študijo številne strokovne literature v slovenskem, angleškem in srbohrvaškem jeziku. Zanimala so me predvsem področja, kot so zgodovina pašništva, antropologija prostora, ekološka antropologija, antropologija turizma in transhumance. Skozi različne etnografske primere, ki se ukvarjajo s podobno problematiko, sem skušal razumeti in primerjati razvoj transhumance in planinskega turizma na Bjelašnici. Podobno kot Baskar (2014: 8) sem ugotovil, da nemalo družboslovnih študij sledi najnovejšim neoliberalnim trendom, kjer se promovirajo različni trajnostno naravnani ukrepi reševanja narave in kulture.

3. Transhumantno pašništvo

Pašništvo, transhumanca, nomadizem in drugi pojmi, povezani z živinorejo, se v tej analogi pogosto pojavljajo, zato se mi zdi nujno, da bralcu že na začetku predstavim svojo rabo teh pojmov in bistvene razlike med njimi. Ko uporabljam besedo pašništvo in z njo opisujem pašne skupnosti, se to nanaša na ljudi, ki se v glavnem preživljajo z rejo in pašo živali. Pašne oz. pastirske skupnosti lahko kot strategijo preživetja uporabljajo različne pašne prakse, kot so na primer nomadstvo, transhumanca, alpsko gospodarstvo itn. V grobem lahko rečemo, da se nomadske prakse pašništva nanašajo na ljudi, ki se s svojimi čredami živali in vsem svojim imetjem ciklično selijo z enega pašnega območja na drugega. Nomadske skupnosti zato zelo pogosto živijo v začasnih bivališčih, kot so na primer beduinski šotori, mongolske jurte itn. Takšne selitve nomadov potekajo po dogovorjenih poteh in so pogosto povezane z drugimi skupnostmi, s katerimi prihaja do blagovne menjave oz. z njimi lahko trgujejo in si na takšen način zagotavljajo sredstva, ki si jih sami ne morejo ustvariti.

Transhumanca¹ oz transhumantno pašništvo je sezonsko gibanje živine med višje in nižje ležečimi pašnimi območji. Gre za zelo učinkovito metodo ekonomskega izkoriščanja dveh različnih okolij, ki sama po sebi ne bi mogla preživeti takšnega števila živali (Bartosiewicz in Greenfield 1999: 191). Transhumantno pašništvo je lahko vertikalno ali pa horizontalno. Vertikalno transhumanco definira gibanje med pašniki, ki so na različnih nadmorskih višinah, medtem ko horizontalno transhumanco definira gibanje med različnimi pašnimi območji. Za obe gibanji je značilno prilagajanje sezonam, kjer se primerno pašo za živali išče glede na letni čas. Transhumantno pašništvo je na nek način oblika polnomadskega pašništva, kjer imajo udomačene živali pomembno vlogo, ne pa edine, pri oblikovanju ekonomskega in kulturnega življenja ljudi, ki so od njih odvisni. Osnovna značilnost transhumantnega pašništva je, da so pastirji lastniki svojih čred, običajno ovac, in da imajo stalna bivališča, kjer se poleg reje živali ukvarjajo tudi s skromnim poljedelstvom (Arnold in Greenfield 2006: 244; Belaj 2004: 6). Transhumanca ima zato velik pomen v alpskem svetu in v Južni Evropi, kjer se jo v glavnem povezuje z ovčerejo (Burns 1963:140). V

---

¹ Beseda transhumanca prihaja iz španskega konteksta, kjer je prvotno imela drugačen pomen. Gre za pojem, ki se je pojavil v petnajstem stoletju, v času zgodnjega kapitalizma, ko se je zaradi potreb po merino volni pojavila industrija ovac. V tem času so črede »delili na sedentarne (*estantes*), na tiste, ki ostajajo znotraj pokrajine (*riveriegos*) in na tiste, ki se premikajo transregionalno oziroma z enega konca kraljestva na drugega (*transhumantes*)« (Vidal de la Blache 1922, cit. v Baskar 2016: 2–3).

zadnjem stoletju je transhumantno pašništvo doživelo velik upad zaradi različnih političnih, ekonomskih in družbenih razlogov. Na nekaterih območjih se je transhumanca popolnoma umaknila in adaptirala novejšim oblikam vzreje živali (Bartosiewicz in Greenfield 1999: 9). V grobem lahko v današnjem času vzrejo živali delimo na ekstenzivno in intenzivno rejo. Ekstenzivna vzreja pomeni, da živali preživijo večino svojega časa na pašnikih, medtem ko intenzivna reja pomeni, da so živali večino časa zaprte v hlevih, kar je postala ustaljena praksa šele v zadnjih nekaj stoletjih. Zelo velik vpliv na prehod z ekstenzivne vzreje na intenzivno vzrejo je imelo razsvetljenstvo, ki je z razvojem poljedelstva potrebovalo ogromne količine gnojila, ki so ga zaradi intenzivne reje lažje pridobivali v zaprtih prostorih (Grasseni 2005: 35).

Na tem mestu moram omeniti tudi alpsko gospodarstvo (nemško *Alpwirtschaft* oz. *Almwirtschaft*), v literaturi včasih omenjeno tudi kot planinsko pašništvo, ki je eno izmed transhumantnih sezonskih gibanj, kjer se črede v času poletja seli na višje ležeče planine. Takšen način alpskega gospodarjenja naj bi nastal zaradi pomankanja pašnih površin v dolinah, kjer je prevladovalo poljedelstvo in druge gospodarske dejavnosti. Za takšno gospodarjenje je značilno, da se živina v času zime prehranjuje s senom, ki se ga pripravi v poletnem času. V nasprotju z drugimi pastirskimi praksami so pri alpskem gospodarstvu živali v času zime v glavnem v hlevu, kjer ostanejo vse do pomladi, ko se jih ponovno seli na višje ležeče pašnike (Vir: <https://www.britannica.com>, 9. 9. 2017). Na tem mestu bi opozoril, da je težko ostro zamejiti vse naštetе prakse, saj velikokrat prihaja do prepletanja. Sam menim, da je transhumantnih oblik pašništva lahko več, pri čemer je vsem skupno sezonsko gibanje živali med različno oddaljenimi pašniki.

Sodobne študije pastirskih skupnosti kažejo, da je strogo ločevanje transhumantne in nomadske paše pogosto napačno, saj se v številnih primerih znotraj ene skupnosti lahko prakticirajo tako nomadske kot transhumantne prakse². Poleg tega lahko v novejših raziskavah vidimo, da je večina nomadov na Bližnjem vzhodu v preteklosti prakticirala tudi kombinirano kmetijstvo. Transhumantno pašništvo se sicer razlikuje od nomadskega, a je nesmiselno transhumanco razlikovati od nomadstva samo na podlagi kmetovanja. Poleg tega je napačno vztrajati pri tem, da se pastirske prakse obravnava izključno samo kot ekonomske sisteme. Obstaja veliko skupnosti, ki vztrajajo pri nomadstvu oz. transhumanci

---

² Primer Shahsevanov na SZ Irana ter skupnosti Durrarov in Pashtunov v centralno-severnem Afganistanu (Tapper 2005: 842).

zaradi različnih političnih in kulturnih razlogov. Takšen primer so na primer nomadske skupnosti v Iranu, ki so bile v tridesetih letih prejšnjega stoletja prisiljene v to, da se ustalijo, a so se kljub temu čez nekaj let ponovno odločile za »nomadsko življenje«, pa čeprav brez svojih živali (Tapper 2005: 842).

Z razumevanjem transhumantnega pašništva lahko bolje razumemo razvoj in učinke na kulturo in socialne organizacije, ki so se s takšno obliko pašništva ukvarjale. Zgodovinsko gledano je bila sezonska migracija pastirjev in njihovi čred zelo pomemben del ekonomije Sredozemlja in Balkana. Veliko raziskovalcev (Geddes 1983, Greenfield 1986a, Halstead 1981) se strinja, da je bilo transhumantno pašništvo na območju Balkana pomemben del ekonomije že v zgodnjem neolitiku (Arnold in Greenfield 2006: 244). Pri tem se je potrebno zavedati, da transhumantnega pašništva ne smemo razumeti kot transhistoričnega in da je tradicionalno pašništvo, kot ga poznamo danes, bilo večkrat preoblikovano. Nekateri avtorji menijo, da je sodobno transhumantno pašništvo nastalo z zgodnjim kapitalizmom v štirinajstem stoletju, ko so na področju današnje Anglije, Nizozemske, Španije, Italije in nekaterih drugih držav začeli z intenzivno ovčerejo. Zaradi vse večje potrebe po volni merino se je v sledečih stoletjih razmahnila tudi tekstilna industrija, ki je spodbudila pojav specializirane reje ovac in nastanek državnih monopolov, ki so začeli regulirati pašo in pobirati davke. Kot primer takšne transhumance lahko omenim špansko Mesto, ki je nastalo zaradi združenja kastiljskih ovčerejcev (Mlekuž 2008: 205–219).

Živinoreja in transhumantne prakse so mnogim skupnostim omogočile, da so se lažje izognile marsikateremu tveganju tako v fizičnem kot socialnem okolju. V nasprotju z njimi poljedelci takšnih možnosti pogosto niso imeli, saj so bili vezani na svojo zemljo in shranjene pridelke. Pastirske skupnosti so s svojimi čredami migrirale tudi zato, da so se izognile insektom, raznim boleznim itd. Na gibanje pastirskih skupnosti so vplivali tudi politični faktorji, kot so na primer državne meje, vladne restrikcije ter izogibanje davkom in služenju vojaškega roka. Zelo pogosti so bili tudi ekonomski faktorji, npr. prisotnost tržišč ter pripravljenost poljedelcev, da dajejo v najem določene površine pastirskim skupnostim. Glede na to, da je na gibanje in selitev pastirjev ter njihovih čred vplivalo toliko različnih faktorjev, ni nič čudnega, da danes obstaja toliko različnih variant in vzorcev gibanja pastirskih skupnosti ter njihovih živali (Hudson 1980: 18).

Transhumance se zato nikoli ne sme razlagati izolirano od zunanjega sveta, saj pastirske skupnosti niso nikoli ločeni od poljedelcev in drugih ljudi, s katerimi trgujejo ali menjavajo

svoje izdelke. Transhumanca na evropskih tleh je zanimiva predvsem zaradi njene raznolikosti, saj je tu prisotnih ogromno različnih organizacijskih struktur in strategiji, ki so skozi zgodovino preživele vse do danes (Chang 1993: 699). Mobilnost pastirskih skupin je vezana na poznavanje krajev, vzpostavljanje socialnih kontaktov in pridobivanje dovoljenj za dostop do virov, ki jih potrebujejo na skozi celo leto (Arnold in Greenfield 2006: 244). Z vzpostavljanjem takšnih socialnih mrež si pastirji zagotavljajo dostop do pašnikov. To lahko naredijo z najemom zemljišč, blagovno menjavo ali pa samo z uporabno pravico, kjer gre za vzajemno uslugo, saj se takšne površine zaradi paše ne zaraščajo. V primeru, da imajo pastirji v nižinah oz. na planini svojo zemljo, jim ni treba ustvarjati tako močnih in obširnih vezi kot drugim, ki takšnih pašnikov nimajo v lasti (Chang 1993: 694). Poleg tega je za takšne skupnosti značilno, da pri izvajanju transhumantnega pašništva sodelujejo celotne družine, v mnogih primerih pa tudi celotne vaške skupnosti, kar vpliva na način organiziranja celotne skupnosti³ (Nandris 1999: 125, Chang 1993: 697). Poleg transhumantnega pašništva je med mnogimi skupnostmi prisotna tudi socialna transhumanca, kjer se ljudje, podobno kot pastirji s svojimi živalmi, vsako leto selijo iz urbanih naselij v ruralna, največkrat v tiste kraje, kjer je bila prisotna praksa transhumance. Z ohranjanjem tovrstnih sezonskih selitev se ohranja identiteta skupnosti, za katero je značilno življenje na različnih lokacijah (Chang 1993: 690–691). Takšne vzorce vračanja, najpogosteje v obliki postavljanja počitniških hišic, sem zasledil tako na Bjelašnici kot na Velebitu, kjer sem pred leti opravljal terensko delo. Zelo pogosto se v ta namen organizirajo tudi različna praznovanja, poroke ali pogrebi. Temu bomo več pozornosti namenili v sledečih poglavjih.

Transhumanca in antropologija

Transhumantno pašništvo in mobilnost pastirskih skupnosti sta s svojimi strategijami preživetja in bogato kulturno dediščino pritegnili pozornost raziskovalcev različnih znanstvenih disciplin. Zanje so se v prejšnjem stoletju poleg antropologov zanimali tudi geografi, zgodovinarji, arheologi in številne druge sorodne discipline. A. J. B. Wace in M. S. Thompson sta v knjigi *Nomadi na Balkanu* iz leta 1914 opisala gibanje

---

³ Za skupnost Saamijev na Švedskem ima na primer pašništvo in vzreja jelenov tako močno etnično vlogo, da brez nje postanejo samo Švedi, brez etničnih, kulturnih in manjšinskih pravic (Chang 1993: 690–691).

Vlahov med poletnimi vasmi na gorovju Pindus v severni Grčiji ter njihovimi zimskimi bivališči v nižinah Tesalije. Mnoge zgodovinarje je na primer zanimalo gradivo, vezano na kastiljsko srednjeveško transhumanco ter transhumanco v Pontu (kraj na severu Turčije) v bizantinskem obdobju. Arheologi so se ukvarjali predvsem z raziskovanjem materialnih aspektov transhumance, kjer so jim bile pogosto v veliko pomoč etnografske študije, ki so nastale v prvi polovici dvajsetega stoletja (Nixon in Price 2001: 3).

V zgodnjem obdobju preučevanja pastirskih skupnosti je prevladovala romantična predstava o pastirjih kot pogumnih, neodvisnih ter neustrašnih ljudeh, ki se svobodno gibljejo s svojimi čredami in se ne ukvarjajo s problemi, ki pestijo »civilizirane« ljudi. Takšni stereotipi so bili pogosto spodbuda za številne antropološke študije, kjer so pastirske skupnosti pogosto smatrali za žive primerke davno izginule preteklosti. Fascinacija nad pastirskimi skupnostmi se je odražala v številnih pomembnih študijah v Afriki, na Bližnjem vzhodu, Aziji ter drugih koncih sveta. V pastirskih skupnostih so raziskovalci pogosto našli tiste, ki so najbolj ustrezali stereotipnim pogledom plemenskih skupnosti. To je bilo toliko bolj prisotno v času, ko je antropologija sledila strukturalističnim in funkcionalističnim teorijam. Prevladovalo je prepričanje, da so plemenske skupnosti in njihove organizacije manj podvržene spremembam. Zelo pogosto so takšne antropološke študije strmele k rekonstrukciji »tradicionalnih« socialnih organizacij ter v njih iskale anomalije, ki so se pojavljale zaradi kontakta pastirskih skupnosti s sosednjimi poljedelci, kolonialisti ali kakšnimi drugimi skupinami (Hudson 1980: 15–16). Naj omenim, da v antropologiji na področju preučevanja pastirskih skupnosti velja za enega temeljnih del monografija o Nuerih, ki jo je leta 1940 napisal angleški socialni antropolog Edward Evan Evans-Pritchard⁴.

V petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja so monografije o nomadskih skupnostih pogosto vsebovale poglavja, ki so se nanašala na okolje, klimo, letne čase, vegetacijo in vodne vire. Med antropologi in drugimi disciplinami je v sedemdesetih prevladovala konstantna zaskrbljenost nad ekologijo pastirskih skupnosti. Daryl Forde je na primer leta 1970 definiral sociokulturno ekologijo kot »zanimanje za medsebojno odvisnost med organiziranim človeškim obnašanjem in materialnim svetom« (Hudson 1980: 25).

---

⁴ Zanimiv citat strukturalističnega mišljenja, kjer se je živino obravnavalo kot jedro za oblikovanje družine: »Osnovna družina se veže na kočo, gospodinjstvo na hlev, razširjena družina na zaselek, vaška skupnost na vaške meje, vaške skupnosti pa povezujejo poti. Črede živine so jedra, okoli njih se zgrinjajo sorodstvene skupine, odnosi med njihovimi družinami pa potekajo skozi živino in se izražajo v živini« (Pritchard: 1993: 112).

Raziskovalci, ki so izhajali iz kulturnoekološke tradicije so pastirske skupnosti preučevali predvsem skozi prizmo njihove prilagojenosti naravnemu okolju, v katerem so živeli. Tako so pastirske sisteme zelo pogosto raziskovali po modelu Dyson Hudsona (1972), ki je poudarjal, »da moraš za razumevanje pastirjev razumeti pastirstvo«. Knjiga *Having Herds* iz leta 1976, ki sta jo napisala Dahl in Hjort, je postala vzor tega, kako napisati dobro etnografijo o pašništvu, rasti črede in njeni relaciji do gospodinjstva ter ekonomije znotraj njega. Študije tistega časa so opisovale organizacijo dela, pomembnost sorodstva, redistribucijo živine, adaptacijske modele, racionalno uporabo zemljišč in travnikov ter marginalnih površin, kjer je bila potrebna večja fleksibilnost črede in mobilnost ljudi (Fratkin 1997: 237).

V času, ko so prevladovale predvsem ekološke raziskave, se je pojavila tudi tendenca, ki je sledila tezi Garreta Hardina. V svoji knjigi *Tragedy of the Commons* iz leta 1968 je trdil, da na skupnih pastirskih površinah prihaja do prekomernega pašništva. Pastirske prakse naj bi imele tendenco nenehnega širjenja in s tem povzročanja škode na račun obremenjevanja skupnih pašnikov (Fratkin 1997: 237–238). V tem času je nastalo več študij, kjer so pastirske skupnosti obravnavali kot glavni problem osiromašenja in uničevanja pašnih površin. Predlagane so bile različne rešitve, med drugim tudi omejevanje skupnih posesti, ki se jih je smatralo za glavni vzrok degradacije okolja. V času šestdesetih in sedemdesetih let dvajsetega stoletja je veliko držav v Evropi začelo sprejemati zakone, ki so začeli omejevati pašo na prostem. Hardinovo tezo so kasneje kritizirali številni družboslovci, ki so se ukvarjali s pastirskimi skupnostmi in njihovimi vplivi na okolje. Njihovi argumenti so bili pogosto prav nasprotni, saj naj bi skupna raba pašnikov v sušnem okolju bila bolje regulirana in dolgoročno učinkovitejša tam, kjer skupna zemljišča upravljajo pastirske skupnosti (Fratkin 1997: 241).

Nastajanje novih držav in gospodarski razvoj v dvajsetem stoletju so pogosto vplivali na sedenterizacijo nomadskih skupnosti. To je bilo še posebej opazno v Afriki. S tem v zvezi je tudi prišlo do teoretičnega preobrata v antropologiji, ki je prešel iz kulturne ekologije v smeri politične ekologije. Antropologi so kritizirali razvojne politike, ki so uporabljale modele politično zastavljenih hegemonij nacionalnih držav, ki niso priznavale pastirske avtonomije ter njihove mobilnosti. V tem času je tako nastalo veliko etnografij, ki so opisovale odnos med pastirskimi skupnostmi in poljedelci (Fratkin 1997: 236–239). Velik korak naprej pri raziskovanju pastirskih skupnosti je bilo vključevanje žensk v študije in s

tem odmikanje od klasičnih strukturalističnih ter funkcionalističnih pogledov. To se je zgodilo predvsem po letu 1970, ko so v ospredje prišle antropološke študije preučevanja človeškega vedenja zaradi vplivov modernizacije in razvoja. Raziskovalce so zanimale socialne spremembe ter učinki kolonialnih in nacionalnih vplivov na »tradicionalne« skupnosti pastirjev (Hudson 1980: 16–20).

V tem poglavju smo se dotaknili nekaj glavnih antropoloških smeri, ki so se ukvarjale s preučevanjem pastirskih skupnosti in pomembno vplivale na razumevanje fenomena pašništva, kot ga poznamo danes. Pokazati sem želel, da je raziskovanje pastirskih skupnosti vsaj v določenih obdobjih imelo za antropologe pomembno vlogo. Z razvojem discipline in odkrivanjem novih področji, kot je na primer raziskovanje mest, prostora, migraciji itn., se je število raziskav, povezanih s preučevanjem transhumančnih skupnosti, nekoliko zmanjšalo. Kljub manjšemu zanimanju za obravnavano tematiko znotraj strokovne discipline menim, da je transhumanca eden od ključnih pojmov, s katerim se antropolog ali pa antropologinja tekom svojih raziskovanj prej ali slej sreča.

»Divji« pastirji

Med branjem različne strokovne in poljudnoznanstvene literature, povezane s pašništvom, sem opazil da se pri opisovanju pastirskih skupnosti ohranja in poustvarja veliko mitologije in različnih stereotipov. Eden najpogostejših mitov, ki jih najdemo v povezavi s pašništvom, je mit o »gorjancih«. Ta je bil zlasti prisoten pri opisovanju pastirjev na področju Balkanskega polotoka. Enega prvih takšnih stereotipov je ustvaril že antični zgodovinar, geograf in filozof Strabon, ki je verjel, da na »gorjance« vpliva okolje, v katerem živijo. Iz tega prepričanja je nastal stereotip, da so ljudje, ki živijo v hribovitem okolju, zaradi težkih življenjskih razmer bolj nagnjeni h konfliktom in nasilju. Zelo pogosto se jim pripisuje tudi zadržanost napram tujcem, nemoralnost, konzervativnost, pohlepnost, lahkomišelnost, zaostalost in neprilagodljivost. Poleg tega se jim očita, da se preveč poročajo znotraj skupnosti. Kot pozitiven stereotip pa lahko izpostavimo željo po svobodi in pogum, ki se največkrat manifestira v kontekstu vojskovanja in boja za pravico. Oživljanje in poustvarjanje naštetih stereotipov se pojavi tudi v času renesanse, predvsem pa v času romantike in okoljskega determinizma na začetku dvajsetega stoletja.

Problematičnost teh stereotipov je, da lahko privedejo do znanstvenega rasizma (Pickering 2011: 2–5). Na tem mestu se lahko spomnimo vojne ob razpadu Jugoslavije, ko so različni svetovni mediji na podoben način projicirali svoje stereotipe na BiH in s tem na nek način celo opravičevali nasilje, ki se je dogajalo na t. i. »divjem Balkanu«. Menim, da je takšno razumevanje konfliktov in jugoslovanske družbe samo nadaljevanje tistega, kar se je dogajalo v preteklosti s preučevanjem etnogeneze pastirskih skupnosti, s katerimi so želeli opravičiti obstoj enega izmed mnogih narodov, ki so prisotni na tem delu Balkana.

Zaradi zgoraj omenjenega stereotipa »gorjancev« se je transhumantno pašništvo smatralo za eno od faz počasnega razvoja nomadske paše, ki se v zadnjih nekaj tisoč letih ni bistveno spremenila. Takšno mišljenje je pogosto vzbujalo romantične ideje o preteklosti, katere direktna projekcija so pastirske skupnosti na najbolj oddaljenih delih sveta. Arheološke, zgodovinske, geografske pa tudi antropološke študije so v preteklosti pogosto predvidevale, da je primerno naravno okolje eden poglavitnih razlogov za prakticiranje transhumantnega pašništva. Pri tem se je naravno okolje pogosto obravnavalo kot statično in nespremenljivo. V zadnjih pet tisoč letih so bila na področju Sredozemlja obdobja tako toplejšega kot hladnejšega vremena. Spremembe vremena so vplivale na klimatske razmere v hribovitem svetu in na pastirske prakse na tem območju. Kot primer lahko navedemo slabo vreme, ki je v letih 1611 in 1612 vplivalo na izgubo kar 69 odstotkov ovac v Italiji. Na spremembe transhumantnih pastirskih praks pa so vplivale tudi številne bolezni, ki so v preteklosti vplivale na rast ali upad populacije. Pred malo več kot petimi stoletji je bila v Sredozemlju v bližini morja in močvirij prisotna malarija, ki je, poleg kuge, ogrožala zdravje prebivalcev. Posledično je bil dostop do manj poseljenih območji zaradi bolezni za pastirje bistveno lažji. Kasneje so bila takšna območja večinoma izsušena in ponovno poseljena, kar je ponovno spremenilo transhumantne vzorce zimske paše. Eden takšnih krajev je bila obala južne Španije⁵ (Campo de Dalías), kjer so pastirji s hribov prihajali na zimsko pašo. Ko so se te površine izsušile, je bila večina te zemlje namenjena intenzivnemu kmetijstvu (Nixon in Price 2001: 8–9).

Transhumantne prakse so v preteklosti večinoma povezovali s klimatskimi in drugimi naravnimi razmerami. Pogosto se jo je primerjalo celo s selitvijo ptic, kar je privedlo do »naturalizacije« transhumance. Poleg naravnih virov transhumantno skupnost definirajo

---

⁵ Podobno naj bi kuga in malarija vplivala na zmanjšanje populacije v Istri, kar so v zimskem času izkoristili pastirji iz notranjosti celine.

tudi socialni in kulturni odnosi, ki oblikujejo skupnosti ter njihov pogled na zunanji svet (Chang 1993: 689–696). Ena izmed pogostih napak pri preučevanju transhumantnih skupnosti je bila t. i. esencializacija, kjer se kompleksnost ljudi in njihove kulture reducira samo na eno izmed lastnosti takšnih skupnosti, npr. to, da se ukvarjajo samo z rejo ovac. Kot piše Salzman: »Navidezna transparentnost pastirskih skupnosti je v svojo past privedla marsikaterega etnografa oz. terenskega delavca, ki se svojih napačnih zaključkov niti ni zavedal« (Chatty 2007: 17). Ljudje, ki migrirajo, ne migrirajo zaradi migracije same, ampak zato, ker jim migracija omogoča preživetje. Transhumantno pastirstvo je samo ena od številnih pašnih praks, ki se jih različne skupnosti poslužujejo, da preživijo. Med strokovnjaki je dolgo veljalo prepričanje, da je transhumantno pašništvo nasprotno poljedelstvu, kar pa se ni izkazalo za resnično, saj transhumantni pastirji zelo pogosto prakticirajo tako pašništvo kot poljedelstvo (Nixon in Price 2001: 15).

Težave, s katerimi se soočajo pašne skupnosti

V tem kratkem poglavju želim pokazati nekatere od najpogostejše obravnavanih problemov, s katerimi se soočajo pastirske skupnosti po svetu. Tej problematiki je bilo v drugi polovici dvajsetega stoletja posvečenih veliko antropoloških raziskav, ki so se ukvarjale s preučevanjem vplivov modernizacije in sedentarizacije nomadskih skupnosti. Med strokovnjaki po celem svetu je prevladovalo prepričanje, da so nomadske in pastirske skupnosti civilizacijsko manj razvite. Potrebno naj bi jih bilo modernizirati v sodobne, po možnosti poljedelsko ali industrijsko orientirane skupnosti. Pastirske skupnosti, ki so se ukvarjale z nomadskim in transhumantnim pašništvom, so stalno naseljene skupnosti in državne oblasti pogosto obravnavale s sumničavostjo in neodobravanjem. Zaradi svojih mobilnih praks so bile takšne pastirske skupnosti pogosto tudi diskriminirane (Chatty 2007: 6–18). Očitalo se jim je, da se ne želijo vključiti v sodobno družbo, da ne želijo spremeniti načina svojega življenja in da so za revščino, v kateri so se znašli, krivi predvsem sami. V resnici so revščino pastirskih skupnosti pogosto povzročili izguba zemljišč in pašnih površin zaradi širjenja poljedelstva, urbanih naselij in privatizacije zemljišč. V povezavi s tem je bilo uvedenih veliko restrikcij, ki so začele omejevati pašo. Poleg tega so se pojavili tudi strožji zakoni za vzrejo in prodajo živali in živalskih produktov itn. Posledično so se pastirske skupnosti zaradi revščine in drugih socialnih

problemov pogosto morale naseliti v urbana naselja, kjer so imele več možnosti za preživetje (Fratkin 1997: 246, Gruschke 2008: 1). Dober primer tega so Beduini na območju današnjega Izraela, kjer je bil leta 1975 sprejet zakon Črne ovce. Ta je Zelenim patroljam dovoljeval preseljevanje in naseljevanje beduinskih skupnosti v puščavi Negev. Politiko preseljevanja je vodilo ministrstvo za poljedelstvo skupaj z upravniki naravnih rezervatov. Poglavitna funkcija teh projektov je bila t. i. zaščita kibucev in drugih izraelskih naselij pred pašništvom, s katerim so se na tem območju ukvarjali Beduini. S sprejetjem zakona se je Beduine prisililo, da so se preselili in stalno naselili v območja, odmaknjena od izraelskih naselij. Paša jim je bila sicer še vedno dovoljena, a le na omejenem območju. Tako so jim odvzeli ogromno površin, kjer so v preteklosti stoletja pasli svoje živali. Vlada je takšne ukrepe zagovarjala, saj naj bi s tem zakonom Beduinom omogočila boljše življenje. Eden od glavnih argumentov, ki jih je zagovarjala izraelska vlada, je bil, da Beduini s svojim pašništvom ogrožajo kulturno krajino in poljedelstvo Izraelcev (Selwyn 1995: 128).

V antropološki literaturi se je zelo pogosto pisalo tudi o procesih kolektivnega upravljanja pastirskih praks, do katerih je prihajalo v republikah nekdanje Sovjetske zveze in drugih komunističnih državah, kjer so s podobnimi reformami ukinjali privatno lastništvo zemljišč in začeli z ustanavljanjem zadružnega upravljanja kmečkih dejavnosti. Veliko antropoloških raziskav je bilo narejenih na področju Ukrajine, Kirgizije, Mongolije, Kitajske itn. Iz strokovne literature, ki se osredotoča na to tematiko, lahko razberemo, da so pastirske skupnosti največje spremembe doživele v času po drugi svetovni vojni.

Naj kot primer tega omenim kolektivizacijo pašništva v Kirgiziji, kjer se je že v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja pričelo izvajati sovjetske reforme, s katerimi so pastirske skupnosti, ki so prej živele v jurtah, začeli stalno naseljevati. Tam se je začelo uvajati šolstvo, omogočena je bila zdravstvena oskrba, zgradilo se je različne industrijske obrate in drugo infrastrukturo, značilno predvsem za urbana naselja. V tem času se pojavila tudi motorizacija kmetijstva, kar je močno vplivalo na dotedanje pastirske prakse. Transhumantno pašništvo se je na primer pogosto izvajalo s tovornjaki, s čimer so se povečale razdalje med pašniki. Kolektivizacija je v veliki meri vplivala tudi na povečanje števila živali, katerih produkti so se izvažali po vsej Sovjetski zvezi (Farrington 2005: 172–173). Z razpadom Sovjetske zveze in osamosvojitvijo Kirgizije leta 1991 se je kolektivno pašništvo ukinilo. Živali, oprema, mehanizacija, zgradbe in druga kolektivna lastnina je

bila razdeljena med člane kolektivov, ki so nepričakovano postali lastniki živine, a hkrati niso imeli izkušenj s skrbjo za živali brez pomoči države. Da bi bilo vse skupaj še slabše, so se v tem času ukinile tudi vse službe za skrb živali, kot so veterina, medicinska pomoč itn. Izguba sovjetskega tržišča je privedla do ekonomske krize, zaradi česar je bilo veliko ljudi prisiljenih v prodajo že tako skromnega imetja. Število ovac je upadlo z 10,3 milijona leta 1989 na 3,7 milijona leta 1996. Zanimivo je, da se je povečalo število konjev, ki so začeli zamenjevati mehanizacijo. Na zmanjševanje števila živine je delno vplivala tudi državna politika, ki je namenila več zemljišč pridelavi pšenice, ki jo je pred tem uvažala iz Sovjetske zveze (Farrington 2005: 175). Omenjen primer je zelo zanimiv, saj pokaže, kako država in globalni trgi vplivajo na življenje pastirskih skupnosti, ki se jih pogosto interpretira kot najbolj tradicionalne in izolirane. Primer Kirgizije, Mongolije in drugih držav nam kaže, kako se ne glede na politično ali ekonomsko stanje transhumantne prakse ohranjajo (glej: Troll 2014, Farrington 2005, Fratkin 1997, Gruschke 2008). Številni primeri kažejo, da se transhumantno pašništvo kot ena glavnih strategij preživetja tudi v sodobnem času pojavlja tam, kjer ni drugih možnosti preživetja. Pastirske skupnosti tako nadaljujejo svoje prakse na Bližnjem vzhodu, v Evropi, Afriki, centralni Aziji, Mongoliji, Tibetu, arktičnem delu Skandinavije, Sibirije in še bi lahko naštevali (Fratkin 1997: 235). Preživetje transhumantnih pastirjev je živ dokaz, da lahko takšne skupnosti kljub številnim političnim, agrarnim in drugim spremembam preživijo in ohranijo svojo kulturo.

Ekskurz o vlaškem transhumantnem pašništvu

V tem poglavju želim orisati zgodovinsko prisotnost transhumantnega pašništva na področju zahodnega in osrednjega Balkana s poudarkom na srednjem veku in Vlahih, ki so s svojimi pašnimi praksami pomembno vplivali na dojemanje transhumance danes. Planine Dinarskega gorstva so ljudje naseljevali že v obdobju poznega neolitika in bronaste dobe, ko je bilo pašništvo in reja živali ena glavnih gospodarskih dejavnosti takratnih ljudstev, ki so naseljevali ta del Evrope (Marković 2003: 13; Čović 1990: 73). Na balkanskem polotoku so bile tako kot po vsej Evropi skozi tisočletja prisotne migracije ljudi in ljudstev, ki so s svojim bivanjem spreminjali okolje, ki so ga poselili. Konec šestega stoletja so se na območje Balkanskega polotoka naselili tudi Slovani, ki so začeli zasedati prostore, ki so jih prej naseljevala številna ilirska ljudstva. Ta so se pogosto umaknili na višje ležeče planine,

kjer so še stoletja ohranila svoj jezik in kulturo. Ta ljudstva danes pogosto imenujemo Vlahi. Še vedno jih lahko najdemo v Makedoniji, Srbiji, Bolgariji, Albaniji in severni Grčiji (Matley 1968: 231–232). Kot Vlahe⁶ naj bi jih poimenovali slovanski priseljenci, ki so v sedmem stoletju naselili večji del dalmatinskega primorja in dinarskega zaledja (Marković 2003: 14).

Poznavanje kulture Vlahov je pomembno za razumevanje in preučevanje pastirskih skupnosti na balkanskem polotoku. Ko pišem o Vlahih, imam v mislih različna ljudstva, skupnosti in plemena, katerim je bila pripisana vlaška entiteta. Vedeti moramo, da se je šele v srednjem veku zaradi kulturne in geografske izoliranosti pojavila socialnokulturna identiteta Vlahov. Izoliranost teh skupnosti so za svoje politične cilje uporabile različne nacionalistične ideologije, ki so v devetnajstem stoletju preučevale in si po svoje razlagale vlaško entiteto⁷. V tem duhu so nastale tudi različne srbske in hrvaške interpretacije vlaške nacionalne identitete, ki je bila kot takšna sestavni del na novo zgrajene nacionalne identitete omenjenih narodov (Botica 2005: 35–36).

Prisotnost Vlahov v BiH se prvič omenja konec trinajstega stoletja, natančneje 4. novembra 1280, v enem izmed dubrovniških aktov. V tem času se je veliko vlaških skupnosti naselilo v južno Bosno, Dalmacijo ter na Hrvaško. V različnih arhivskih zapisih jih lahko najdemo pod imenom *Vlachi*, *Morlacchi*, *Vallachi* in podobno. V etnoidentifikaciji Vlahov obstajata dve glavni etnokulturni skupini. Prva je etnično, lingvistično in teritorialno identična Romunom, najdemo pa jih tudi na področju vzhodne Srbije in na severozahodnem delu Bolgarije. Druga skupina so Aromuni, ki so različnega etničnega porekla in so prostorsko ter zgodovinsko povezani z grško kulturo. V glavnem so koncentrirani na grškem planinskem področju Pinda ter na določenih predelih današnje Albanije, Makedonije in Grčije (Mirdita 2009: 13–14). Slednji so pod vplivom Grkov in Rimljanov izgubili svoj stari jezik ter ga zamenjali z romanskim, kasneje pa tudi s slovanskimi jeziki (Tanović 2010: 26).

---

⁶ Beseda Vlah je bila prvič zabeležena leta 976. V grškem jeziku beseda *vlachos* pomeni pastir, kar nakazuje tesno povezanost Vlahov z ovčerejo (Ryder 1999: 190). Zanimivo je, da beseda »walos« v antičnem indoevropskem jeziku pomeni tujec in se je pogosto uporabljala za starogermanska plemena, tako keltsko kot romansko govoreče. Danes to besedo v Zahodni Evropi lahko najdemo v poimenovanju kot so Welsh, Wales in Cornwall, na Balkanu pa pod imenom Vlah (John in Wolf 1999: 17).

⁷ V preteklosti so nekateri raziskovalci šli v takšno skrajnost, da so za dokazovanje etnogeneze Vlahov iskali praprednike Vlahov, ki so bili temnopolti. Potrditev tega so našli v nekem antičnem zapisu, kjer so opisani spomini rimskih legionarjev, ki so bili poklicani iz severne Afrike na Karpate. Po teh pričevanjih naj bi njihovi potomci ter njihov jezik ostal na hribovitem prostoru Balkana (Botica 2005: 38–39).

Največji problem pri iskanju vlaškega porekla je v tem, da so bili Vlahi na področju Balkanskega polotoka konstantno pod vplivom različnih dominantnih kultur. Drugi razlog je, da so se na tem prostoru srečevale tudi različne vlaške skupnosti iz goratih predelov Poljske, Slovaške, Moravije ter vlaških skupnosti iz Balkana. Kljub vsem razlikam jim je bila skupna gospodarska dejavnost, ki je bila najpogosteje vezana na rejo ovac. Zato ni nič presenetljivega, da je njihovo ime postalo sinonim za pastirja, pogosto pa tudi za nomadskega pastirja (Matley 1968: 232–233). Eden od zelo verjetnih razlogov, da so se vlaške skupnosti selile z vzhodnih delov Balkanskega polotoka v Hercegovino, je bil tudi ta, da je bila tam mogoča tudi zimska paša. Drugi večji razlog je bil proces fevdalizacije bizantinske, bolgarske in srbske države, ki so s svojimi davki zelo pogosto povzročale, da so se vlaške skupnosti selile v fevdalno manj razvite hercegovske kraje. V tistem času je v Evropi razsajala tudi kuga, pogosti pa so bili tudi vpadi Tatarov. Etnolog Đurica Petrović predpostavlja, da so bili Vlahi sistemsko naseljeni na dubrovniško-srbski meji kot graničarji in čuvaji pomembnih križišč (Hrabek 1978: 184–185). Zaradi vseh naštetih razlogov na koncu štirinajstega stoletja pride do enačenja poimenovanj Slovan in Vlah, kar lahko razumemo tudi kot proces slovenizacije hercegovskih Vlahov. Ta pojav zasledimo tudi v sprejemanju slovanskih imen in vplivu pravoslavne cerkve v štirinajstem in petnajstem stoletju med vlaškim prebivalstvom na zahodnem delu Balkana (Matley 1968: 234–235; Hrabek 1978: 187–191).

Vlaške⁸ skupnosti so v bosanskih planinah živele v kolibah oz. stanovih, ki so sestavljale *katune*, katerih starešina je bil *katunar* oz. *primičur*. Katunalna organizacija je predvsem

---

⁸ Na področju BiH Vlahe po prihodu v južno Bosno v štirinajstem stoletju delimo na štiri teritorialne katunalne organizacije:

- Spodnji Vlahi; Bobani v Trebinjskem gozdu, Hrabreni v občini Neum Zažablje, Ladinići od Dubrovačke planote do Gatačkega polja, Mirilovići, pleme Banjana v Bilečkih Rudinah, Predojevići v župi Onogošt, Ugarcı občina Trebinje.
- Zahodno-humski Vlahi; Hardomilići, občina Ljubuški, Pribilovići, vas Prebilovci občina Čapljina, Vojnovići, vas Vojnićo občina Ljubuški. Ta skupina Vlahov je s svojimi čredami odšla vse do Šibenika.
- Primorski Vlahi Crnogunjci, Morlaki; Banjani so imeli svoje katune v bližini reke Pive, Tare ter v Bilečkih Rudinah. Drobjaki so imeli zimske pašnike v občini Šavnik in v Gacku. Pliske so imeli svoje pašnike blizu Onogošta in vasi Stepen. Zubci so se nahajali med Trebinjem, Korjenici in Konavlo.
- Čiči; Se v plemenski organizaciji deli na Čiče in Boljune. Čiči so imeli svoje pašnike v Trebinju in v Spodnjem in Gornjem Čičevu. Boljuni so bili na Dubravski planini v vasi Boljuni občine Stolac. Ti Vlahi so zapustili južno Bosno in se naselili na planini Učka, ki je poznana tudi kot Čičarija (Tanović 2010: 29–30).

značilna za srednji vek. Različne oblike vaških katunalnih oblik so obstajale na vsem področju Sredozemlja. Delno je na stereotipe o neustrašnih, samozadostnih ljudeh s planin vplival tudi ta tip organizacije, saj so se tako organizirani katuni zelo pogosto upirali srednjeveškim oblastem, zaradi česar so pogosto dobili določeno stopnjo avtonomije (Burns 1963: 149). Vlaški katuni so bili, podobno kot sezonska naselja iz starejšega obdobja, običajno grajeni v dveh geografskih conah. Vlaške skupnosti so del leta preživele na planinskih področjih, pozimi pa v toplejših dolinah ali v bližini morja (Mirdita 2004: 262). Naselbine v katunih so bile narejene iz lesa, tam, kjer ga ni bilo, pa iz kamnja.

Sezonska pastirska naselja so imela v BiH več narodnih nazivov, kot so na primer stanovi, mahale in katuni. Stan oz. koliba⁹ se nanaša na hišo v katunu. Na področju BiH so bili pogostejše uporabljeni nazivi »stan in stanište«, zaradi česar se jim pripisuje praslovansko poreklo. Mahala je lahko del mesta ali vasi, četrti, zaselka, ulice in celo del tržnice. Katun je veliko širša kategorija in lahko pomeni sezonsko bivališče pastirske skupnosti na planini oz. se nanaša tudi na vas. O uporabi termina katun na področju Hercegovine iz petnajstega stoletja priča tudi dokument iz dubrovniškega arhiva, kjer se omenjajo katuni Vlahov iz okolice Stoca, Ljubinja in Bileća. Zanimivo je, da so pastirji iz navedenih krajev tudi v novejšem času svoja sezonska naselja na Zelengori poimenovali katuni (Bugarski 2002: 541).

Zef Mirdita takšne interpretacije pojma katun pripisuje različnemu razumevanju Vlahov, saj naj bi si na področju bivše Jugoslavije vsaka država po svoje razlagala etnogenezo Vlahov. Posledično zato tudi institucije katuna ne smemo jemati preveč enostransko. Katun je lahko v določenih krajih samo sezonsko bivališče pastirjev, lahko je posest enega vlaškega velikaša oz. plemiča. Nekateri ga smatrajo tudi kot način združevanja in uporabe istih pašnikov med vasmí. Po albanskih in črnogorskih teorijah se na primer katun veže na plemensko organizacijo, medtem ko romunski strokovnjaki menijo, da je bil katun osnovna institucija Vlahov na severozahodnem delu Balkana. Kljub različnim teorijam lahko rečemo, da je bil katun kot socialna in ekonomska institucija poznan vsem pašnim skupnostim na področju Albanije, Bolgarije, Grčije, Srbije, Črne Gore, Bosne in Hercegovine, Dalmacije, Cetinja in Velebita (Mirdita 2009: 85–87). Večino hercegovskih

---

⁹ Beseda je verjetno južnoslovanskega porekla. Pri tem je zanimivo, da ima isti pomen tudi pri Albancih (*kolibë* oz. *kalive*), v makedonskem in grškem dialektu vlahov (*čâlivâ*), v Romunji (*colibă*), pri Grkih (*klyvi*) in v Turčiji (*kulübe*). Isto besedo uporabljajo tudi Slovaki na jugu Poljske (Matley 1968: 243).

katunov so naselili t. i. Balkanski Vlahi, ki so prišli z območja Srbije in Albanije, natančneje iz Tesalije in Epira. Bogomil Hrabak je mnenja, da so Vlahi iz teh področij bežali predvsem zaradi težkih razmer, ki jih je tam povzročal fevdalizem. Najpogosteje so Balkanski Vlahi naseljevali območja današnje Makedonije, Bolgarije, kasneje pa tudi Hercegovine (Mirdita 2009: 108). Na tem mestu lahko kot primer omenim, da je v srbski državi v štirinajstem stoletju veljala stroga delitev med Vlahi in Slovani in da so bili Vlahi v odnosu do Srbov in Slovanov v podrejenem položaju. Iz tega časa je poznana tudi odredba Zakon za Vlahe, ki je Srbom preprečevala poroke z Vlahinjami. Na podlagi tega zakona so morali Vlahi v srbski državi za kazniva dejanja plačati dvakrat večje kazni kot srbsko prebivalstvo (Tanović 2010: 28). Zaradi povečane demografske rasti Vlahov v štirinajstem stoletju je prišlo do povečanih potreb po pašnikih, s tem pa tudi do profesionalizacije pastirstva. Vlahi so v tem času pogosto krčili zaraščene površine ter se naseljevali tam, kjer so lahko pasli svojo živino. Bogastvo vlaških skupnosti se je v tem času merilo z velikostjo njihovih čred. V štirinajstem stoletju se Vlahi začnejo socialno in ekonomsko deliti na tiste, ki imajo vasi in zemljišča ter plačujejo davke fevdalnim gospodarjem, ter tiste, ki nimajo zemljišč in se za preživetje borijo z »mečem in ščitom«¹⁰. S pridobivanjem zemljišč je prišlo do teritorizacije, ki je postala značilna za katune v štirinajstem in petnajstem stoletju (Mirdita 2004: 117).

Najpomembnejša gospodarska panoga vlaških katunov je bila poleg reje drobnice tudi trgovina in prevoz blaga. Kot transhumantni pastirji so dobro poznali teren, zato so pogosto kot vodniki s svojimi karavanami prenašali tovor iz pomembnejših mest na primorski strani v večja mesta v notranjosti. Zaradi zahtevnosti in nesigurnosti transporta so konec trinajstega stoletja v Dubrovniku odprli pisarno za urejanje in podpisovanje pogodb med lastniki tovara in odgovornimi za prevoz tovara (Dinić Knežević 1983: 88). Podobno kot transport je bilo za nekatere vlaške skupnosti pomembno tudi ropanje prej omenjenih karavan. Med ropanjem se je pogosto pripetilo, da so ranili, poškodovali in celo ubili kakšnega od članov karavane. Poznani so tudi primeri ugrabljanja in preprodaje ljudi.¹¹ Kljub številnim omembam ropov v arhivih težko rečemo, da je bila to edina

---

¹⁰ Avtor z »mečem in ščitom« misli na ropanje, kar je bil pogost pojav pri Vlahih v poznem srednjem veku (Mirdita 2004: 117).

¹¹ Eden takšnih primerov ugrabitve ja poznan iz tožbe iz decembra leta 1465. V tej tožbi Radosava Božidarov iz Mlina v dubrovniški Župi toži Vlaha Bobana Paskača Ceka Radivojeviča za izkoriščanje gostoljubnosti z namenom, da bi lahko ugrabil njenega sina Radoja iz katuna Bobanov. Podobne ugrabitve in prodaja ljudi naj

dejavnost vlaških skupnosti. Na tem mestu lahko omenimo, da je v času srednjeveških držav na Balkanu prav fevdalizem povzročal, da se določene vlaške skupnosti niso mogle ustaliti ter da so bile zaradi tega prisiljene v ropanje karavan, kar je med številnimi potopisci spodbudilo fantazije o neustrašnih in neukrotljivih Vlahih, ki so nad zakonom države.

Z nastankom slovanskih srednjeveških držav na Balkanu nastanejo etnične, kulturne in verske razlike. V tem časovno daljšem procesu so se meje držav pogosto premikale, zato se tudi problem Vlahov tretira v dveh fazah. Prvo fazo predstavlja do sedaj opisano predosmansko obdobje, ki traja vse do prve polovice štirinajstega stoletja. Drugo fazo pa predstavlja obdobje med drugo polovico štirinajstega in koncem osemnajstega stoletja, ko je bilo področje današnje BiH del Osmanskega cesarstva (Mirdita 2009: 102). S prihodom Osmanov na ta del Balkana po letu 1463 in z vzpostavitvijo nove državne oblasti ter drugačne oblike fevdalizma je na novoosvojenih območjih prišlo do velikih ekonomskih, političnih in družbenih sprememb. Vlahi, ki so bili prej v podrejenem položaju, so znotraj osmanskega pravnega sistema vsaj na začetku imeli bistveno več pravic kot pa v času srednjeveške bosanske države (Filipović 2008: 65). Nova oblast je prevzela stare teritorialne in upravne delitve srednjeveške Bosne ter na oblast takšnih upravnih enot, ki so bile imenovane *nahije*, postavila *mudrije*. Več takšnih nahij je predstavljalo *kadiluk*, več kadilukov pa *sandžak*¹² (Handžić 2000: xiii). Kljub temu je prehod iz ene oblike fevdalizma v drugo prinesla velike strukturne spremembe širom celotnega Balkanskega polotoka. Ena izmed teh je bila tudi vključitev vlaških plemen v osmansko vojsko, s čimer so ti postali del *timarsko-spahijske* organizacije. Za vojaško služenje so namesto denarja dobili v uporabo zemljišča, ki so bili tudi pred prihodom Osmanov imenovani *ikta*. Iz tega sistema se kasneje razvije osmanski sistem imenovan *timare*¹³. Takšna zemljišča niso bila privatna lastnina, ampak so bila vezana na aktivno služenje v osmanski vojski. Na prvi pogled je tovrsten sistem podoben evropskemu fevdalizmu, kjer pa posamezniki, ki so upravljali z *iktami*, niso bili kot evropski fevdalci, ampak bolj kot vojni funkcionarji, ki so za svoje delo dobili na voljo zemljišča. Za razliko od evropskega fevdalizma upravljavci

---

bi se pogosto dogajale v zaledju Dubrovnika v petnajstem stoletju, ko so ugrabljene prodajali Osmanom in drugim zainteresiranim (Kurtović 2012: 82–84).

¹² Večje administrativne enote, ki jih je sestavljalo več nahijev in kadilukov, s katerimi je upravljal *sandažk beg* ali *mir-i liva*. Bosanski *ejalet* (največja upravna enota) je v devetnajstem stoletju sestavljalo sedem sandžakov: Bihaški, Banjaluški, Travniški, Zvorniški, Sarajevski, Hercegovski in Novopazarski.

¹³ Izraz je perzijskega izvora in se nanaša na pozornost, skrb in napor povezan z delom na zemljiščih, še posebej z delom v vinogradu, s konji in z ljudmi.

timarjev niso izvajali sodnih in administrativnih služb. Upravljanje s *timarji* se je sicer lahko dedovalo, ampak samo na moške potomce, ki so bili dolžni opravljati vojaško službo (Filipović 2008: 75). Del te službe so bili tudi *vojnuki* in *mortolozi*, ki jim zaradi vojaškega služenja ni bilo potrebno plačevati davkov. To pa ne pomeni, da so bili oni in njihovi otroci popolnoma osvobojeni plačevanja davkov oz. *timare*. To svobodo so lahko uživali, vse dokler so opravljali svojo vojaško službo. Po opravljeni službi so izgubili ta položaj ter postali del t. i. *raje*. Takšen sistem je veljal tudi za ostale vojaške službe. Poudariti je treba, da zemljiška pravica ni bila lastnina posameznika, ampak državno dobro, ki je bilo posamezniku dano v upravljanje (Handžić 2000: xiv, Filipović 2008: 76). Pravica do posedovanja *mirijskega* zemljišča je bilo regulirana po principu *tapije*, kar pomeni, da se pravica deduje, dokler obstajajo z zakonom priznani nasledniki.

Osmansko carstvo je na novo osvojenih področjih potrebovalo stalno vojsko, ki so jo na Balkanskem polotoku pogosto sestavljali Vlahi. Slednjim so bili, kot dobrim poznavalcem terena, zelo hitro dodeljeni pomembni položaji znotraj vojaške službe, zaradi česar so dobili veliko več pravic, kot pa so jih imeli v obdobju pred prihodom Osmanov. Med drugim so lahko obdržali tradicionalno organizacijo katuna ter svoje kneze. V zameno so morali opravljati posebne dolžnosti, kot je bilo čuvanje planinskih prelazov, zaščita in prevoz transporta, sodelovanje v vojaških akcijah in podobno (Mirdita 2004: 263). V tem obdobju so se na iniciativo osmanskih oblasti na področju severne in severovzhodne Bosne po etapah na novo naselile vlaške skupnosti iz Hercegovine in Črne Gore. Takšne migracije so bile strateško planirane z namenom, da se zavarujejo določeni prehodi in meje (Handžić 1994: 85). Pri tem so imeli največ koristi vlaški knezi ter starešine, ki so s podporo Osmanov upravljale s številnimi zemljišči, pašniki, mlini ter drugimi dobrinami. Takšne vlaške vojvode so organizirale *martološke* in *derbendžijske* službe, ki so pomagale pri administraciji in pobiranju vlaškega in cesarskega davka. Poleg slednjega se je že od samega začetka znotraj Osmanskega carstva vršil popis prebivalstva ter zemljišč. Takšen katastrski zapis se je imenoval *Tapu Tahrir Defteri* in se v strokovni literaturi v skrajšani obliki najpogosteje imenuje *defter* (Handžić 2000: iii). Gre za dokaj natančne popise, ki so se izvajali v rednih časovnih intervalih in mnogim strokovnjakom v današnjem času omogočajo preučevanje demografije določenih področij. Iz takšnih arhivov se lahko razbere stopnjo poseljenosti v času prihoda osmanskih oblasti, socialni položaj prebivalstva ter njihovo etnično in versko pripadnost (Handžić 2000: xviii–xix). Preko

preučevanja defterjev lahko ugotovimo, da so v določenih obdobjih imele vlaške skupnosti znotraj Osmanskega carstva pomembno kolonialno in vojaško vlogo. Zaradi tega položaja se je v petnajstem in šestnajstem stoletju preselilo in ustalilo veliko vlaškega prebivalstva. Vse dokler je bil timarski sistem stabilen in so imele vlaške skupnosti več pravic, je bil proces njihove islamizacije počasen, medtem ko je bil v mestih ta od vsega začetka hitrejši (Filipović 2008: 204–222).

Zelo velik vpliv na migracije vlaških skupnosti je na začetku šestnajstega in sedemnajstega stoletja imel proces t. i. *čiftlučenja*, ki je vplival na razpadanje prej opisanega timarskega sistema. Čiftluki so bile površine, ki so bile del timarjev, ampak iz različnih razlogov z njimi prebivalci teh timarjev niso mogli upravljati. V samem bistvu čiftluki predstavljajo zasebno ekonomsko in pravno celoto, s katerimi so upravljali *čifluk-sahabije* oz. t. i. *ali-paše* (Tanović 2010: 280). Čiftluk je na nek način predstavljal paralelni agrarni sistem, ki je ilegalno in pollegalno nastajal znotraj timarskih sistemov. Kot takšen je rušil sistem *miriji* in *timarske* delitve prihodkov in tako v težak položaj postavil obdelovalce zemlje in upravljavce *timarjev*, ki so uživali ugodnosti *mirije*. Najpogosteje so takšna zemljišča nastala na zapuščenih zemljiščih kristjanov, lahko tudi muslimanov, ki so bili zaradi korupcije in vedno višjih davkov prisiljeni zapustiti svoja zemljišča. Takšne skupnosti so se potem pogosto naselile v druge čiftluke, kjer so jim bili dani boljši pogoji za preživetje (Handžić 2000: xxviii). Z odselitvijo dela prebivalstva je plačevanje davkov padlo na preostale, kar je pogosto povzročilo, da so se zaradi nemogočega položaja kmalu preselile celotne skupnosti. Poleg nevzdržnih davkov in lakote je v osemnajstem stoletju na področju BiH bila prisotna tudi kuga, zaradi katere so ljudje migrirali iz enega dela Osmanskega carstva v drugega. Na takšnih izpraznjenih območjih so spahije, kot upravljalci zemljišč, iskali in naseljevali drugo prebivalstvo, ki je v zameno za delo prejelo določene ugodnosti. Takšne migracije so vplivale, da so se selile celotne skupnosti in da so bila nekatera področja v enem obdobju pravoslavna ali katoliška, kasneje pa tudi muslimanska. Zelo pogosto so takšne skupnosti prehajale iz živinorejskega načina preživetja na poljedelskega in so se potem zaradi različnih težav ponovno odločale za rejo drobnice.

V osemnajstem stoletju se z razsvetljenstvom in kasneje romantiko pojavijo prvi izobraženi raziskovalci, ki so se podali tudi na planine dinarskega gorstva. Eden takšnih je bil na primer tudi francoski naravoslovec Baltazar Hacquet, ki ga je poleg slovenskih Alp

zanimal tudi dinarski svet. Iz tega časa so ohranjeni tudi številni potopisi, ki so pogosto s predsodki ali pretiranim povečevanjem opisovali vlaške skupnosti na Balkanu. Med antropologi je verjetno najbolj poznan potopis Alberta Fortisa¹⁴, ki je v svojem delu *Pot po Dalmaciji (Viaggio in Dalmazia)* iz leta 1744 evropskim bralcem približal dinarsko transhumantno pašništvo in Morlake. Večina raziskovalcev dinarskih planin je bila vse do konca devetnajstega stoletja tujcev. Prvi jugoslovanski raziskovalci dinarskih planin so bili v glavnem geografi in etnologi, kot so bili na primer srbski geograf in antropolog Jovan Cvijić (1865–1927), hrvaški etnolog Milovan Gavazzi (1895–1992), hrvaški zgodovinar, geograf in kartograf Mirko Marković (1929–2009) in mnogi drugi.

Pastirske skupnosti na Balkanu so pogosto služile za dokazovanje ali ločevanje etnogeneze narodov na tem prostoru. Vlaške skupnosti so podobno kot druge skupnosti na Balkanskem polotoku migrirale, se naseljevale ter ponovno preseljevale zaradi različnih političnih, ekonomskih ali družbenih razlogov, zaradi česar so lahko opuščali ali obujali transhumantno obliko pašništva. Zaradi vseh teh sprememb in vplivov jih lahko razumemo kot šolski primer tega, da določene skupnosti skozi daljše časovno obdobje ne moremo preprosto obravnavati kot statične in nespremenljive.

4. Na kratko o antropologiji turizma

Beseda turist izhaja iz francosko-angleške besede *tour*, kar pomeni »krožni sprehod«. Njen izvor je v svojem bistvu povezan s t. i. *grand tour*, aristokratskimi potovanji, ki so si jih privoščili večinoma mlajši moški v obdobju med šestnajstim in osemnajstim stoletjem. Potovanja aristokratov so bila namenjena izobraževanju in so lahko trajala tudi do štiri leta. Popularizacijo turizma lahko povezujemo z razvojem industrije, ki je takšno možnost potovanja in izkoriščanja prostega časa omogočila tudi manj premožnim ljudem, ki vse do takrat niso poznali prostega časa. Izum mehanizacije, ločitev zaslužka od prejšnjega vsakodnevnega dela na polju, je prinesel nov koncept prostega časa, ki je bil ljudem dotlej še nepoznan. Na nek način so tehnološki izumi, kot so na primer železnica, boljše ladijske in cestne povezave, popularizirale turizem do oblike, kot jo poznamo danes.

---

¹⁴ O njem je v svojih delih zelo pogosto pisal prof. dr. Božidar Jezernik.

Ljudje so sicer potovali že v času antične Grčije ter Rima (Weber 1997: 18–19). Ljudje so iz različnih razlogov potovali že v preteklosti, saj so že takrat poznali pojem prostega časa, ki so ga porabljali za razna potovanja, počitek in druge aktivnosti, kot je na primer lov, praznovanja itd. (Nash 1981: 463).

Prisotnost turizma kot novodobna oblika migracij ni nov pojav, kar je novega, je njegovo razumevanje in raziskovanje s strani antropologov, ki so se mu posvetili v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Razlog, da se je antropologija kot samostojna veja začela tako pozno ukvarjati s tem pojavom, leži v tem, da so antropologi sprva svoje preučevanje omejevali le na določene kulture, ki so bile obravnavane kot zaprti sistemi, vezani le na konkretno, največkrat geografsko zamejeno področje (Skočir 2011: 4, Nash 1981). Nash predvideva, da se antropologi niso zanimali za turizem, ker je to veljalo za nekaj modernega, hkrati pa svojega etnografskega dela niso hoteli enačiti s turizmom (Nash 1981: 461).

Theron Nuñez, je kot avtor domnevno prvega članka s področja turizma leta 1963 govoril o tem, da prihodnost raziskovanja antropologije turizma leži v preučevanju akulturacijskih modelov, ki razlagajo »kulturne spremembe, ki nastanejo ob stiku turistove in domače kulture« (Kozorog 2009: 29). V svojem pionirskem obdobju je antropologija turizma temeljila na ločevanju med gostitelji in gosti. Takšno dualistično obravnavo so kasneje kritizirali številni antropologi, med njimi tudi Amanda Stronza, ki je zagovarjala preučevanje vseh ravni turizma (Stronza 2001: 261). V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je na turizem začelo gledati kot na totalno družbeno dejstvo, ki ima vpliv tako na družbe, ki ga proizvajajo, kot tudi na gostiteljske družbe, ki ga sprejemajo (Nash 1981: 465). Pred tem so v šestdesetih letih prevladovala ekonomske študije, ki so hotele priti s pomočjo turizma do čim hitrejšega razvoja. Posledično so se zato poudarjale le pozitivne strani turizma, ki pa so jih v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja začeli ostro zavračati in s tem zašli v drugo skrajnost, ki prav tako ni bila najbolj primerna (Weber 1997: 25).

Danes je dualistično razumevanje, ki sooča dve nasprotujoči si homogeni kulturi gostov in gostiteljev, že zdavnaj preseženo. Vzrok temu je spremenjen pogled na koncept kulture, ki se je z razvojem antropologije prenesel tudi na razumevanje odnosa med gosti in gostitelji (Kozorog 2009: 30). Ta odnos se sicer še vedno obravnava, vendar se nanj gleda veliko bolj holistično. Eden izmed takšnih pristopov, ki so zaznamovali novejša obdobja, je bilo MacCannellovo iskanje turistovega koncepta »avtentičnih« stvari izven njegove družbe, ki

je »neavtentična« in prazna. Zaradi tega je avtentičnost, s katero se turist srečuje, umetno ustvarjena, prostori zanj pa vnaprej pripravljeni in zaigrani. Po Ervinu Goffmanu je MacCannel razdelil turistični prostor na prednji in zadnji del odra oz. prizorišča (ang. *front and back region*), kjer se odvijajo turistične aktivnosti, ter na zakulisje, v katerem se skriva intimno življenje domačinov. Prav oder je tisti prostor, kjer se uprizarja »avtentična kultura«, pa čeprav gre za igro »uprizarjanja pristnosti«, s katero gostitelji ustrezajo potrebam avtentičnosti svojih gostov (Weber 1997: 25, Kozorog 2009: 38).

Na tem mestu bi lahko omenili tudi izraelskega sociologa Erica Cohena, ki je raziskoval fenomenologijo turistične izkušnje, pa Petra Burnsa, ki je turizem primerjal z Van Genneповim obredi prehoda (ang. *rites of passage*: separacija, marginalna oz. liminalna faza, ponovna inkorporacija), ki so jih številni avtorji kasneje začeli povezovati s turizmom (glej Burns 2002). Pri tem se je pojavljalo vprašanje, ali ima turizem tudi funkcijo socialne krepitve. V iskanju odgovora Burns turizem primerja s konceptom svetega, saj ga razume kot totem svobode (2002: 75–76). Dejansko je Victor Turner turizem primerjal z romanjem, ki posameznika povleče iz strukture vsakodnevnega življenja in mu omogoči osvoboditev od dela in vsakodnevnih obveznosti, pobeg od socialnih ter tradicionalnih pravil. Podobno kot pri drugih ritualnih aktivnostih so si turisti v nekem prostoru in izkušnji sorodni. Ta občutek pa Turner pripisuje prav stanju liminalnosti, v kateri se skoncentrirata prostor ter čas (Stronza 2001: 266). Že od Deana MacCannella (1999) raziskovalci pojem turizma razumejo kot »prosti čas povezan s potrošnjo, ekonomskim modelom, družbeno transformacijo in kulturno identiteto: turizem je podlaga svetovne ekspanzije modernosti« (Taylor in Grandits 2013: 24).

Razlogi za potovanja so različni. Med turisti je tudi veliko takšnih, ki sploh nočejo zapustiti lastne države in morajo potovati zaradi poslovnih obveznosti. Takšne turiste imenujemo naključni turisti. Veliko je takšnih, ki potujejo samo zaradi statusa in zato, da se lahko pokažejo pred svojimi znanci in prijatelji. Zaradi takšnih in drugačnih potreb se je znotraj industrije turizma razvil nekakšen protekcionizem, ki turistom daje občutek varnosti, predvsem pa ekskluzivnost, ki omogoča gostom, da so enaki med enakimi (Boniface et. al. 2004: 13). V naši družbi sta potovanje in turizem zelo pogosto v nasprotju z vsakdanjim delom. S turizmom so zelo pogosto povezana občutja svobode, vznepenosti in veselja, ki bi si jih na delovnem mestu težko privoščili v takšni meri kot na potovanjih. Želje turistov zato pogosto vplivajo tudi na razvoj turizma in nastajanje novih turističnih

destinaciji, ki so pogosto le del predstav, ki jih imajo turisti o življenju skupnosti, ki se jo odločijo obiskati.

Nastajanje turističnih destinaciji

Ruralno okolje v Evropi je v drugi polovici dvajsetega stoletja doživelo ogromne socialne in ekonomske spremembe. Po besedah Marsdena (1999) so ruralna območja v drugi polovici dvajsetega stoletja postala manj samozadostna in vse bolj izpostavljena divjim silam svetovne ekonomije. Proces izseljevanja ruralnega prebivalstva je med drugim blažil tudi turizem, ki je z vplivi na lokalno ekonomijo ustvarjal pogoje, da so ljudje ostajali ali pa se ponovno naseljevali v manj razvitih krajih. V mislih imam predvsem kraje v hribovitem svetu, kjer je bil razvoj pogosto povezan z izgradnjo smučišč in druge turistične infrastrukture, zgrajene z namenom aktivnega preživljanja prostega časa. S pojavom turizma so se reorganizirale tudi kmetije in kmečke dejavnosti (Gelats et.al. 2011: 783–785). Nove priložnosti so spodbudile številne kmete, da so znotraj hitro razvijajočega se turizma začeli iskati možnosti dodatnega zaslužka. Ta fenomen je bil tako močan, da še danes velja prepričanje, da turizem lahko prepreči izseljevanje ruralnega prebivalstva (Boniface et. al. 2004: i). O tem je med drugim pisal Marie-Françoise Lafant (1995), ki je raziskoval vplive turizma in razvojni diskurz, skozi katerega se turizem predstavlja kot eno izmed glavnih možnosti razvoja (Kozorog 2009:18). Znotraj industrije turizma je veljalo prepričanje, da so za uspešen razvoj turizma pomembni trije ključni elementi: sonce, morje in pesek (Stronza 2001: 268). Do takšnih diskurzov razvoja moramo biti kritični, saj se jih pogosto sprejema kot nekaj neizbežnega in kot nekaj, česar si vsi želijo. Zelo pogosto se namreč zgodi, da država lokalne skupnosti obravnava kot homogene skupnosti, ki imajo samo eno predstavo o tem, kako bi radi v prihodnje živeli. Pri tem se investitorji razvojnih projektov nemalokrat poslužijo dveh diametralno različnih mnenj, s katerimi skušajo doseči lastne cilje, ki jih opravičujejo z izpeljavo »srednje variante« (Blejc 2005: 10–11). V takšnem »heterogenem prostoru«, kot ga je poimenoval Tim Edensor (1998), se pogosto pojavijo različni interesi kapitala, ki navijajo za različne oblike turizma in prevzemanju pobude za implementacijo svojih viziji. V zadnjih desetletjih smo priča porastu turizma v državah razvoja. Posledično se tej temi posveča tudi vse več študij, ki preučujejo, kako turizem vpliva na socialno in kulturno

življenje skupnosti. Z razvojem turizma so v ospredje prišle teme, kot so lokalna kultura, tradicija, avtohtonost in dediščina. Komodifikacija tradicije kot turističnega produkta pogosto spodbuja ustvarjanje napačnih podob, ki največkrat temeljijo na stereotipih, pogosto pa tudi predsodkih (Dinero 2002: 69). Pričakovanja in fantazije o neki turistični destinaciji v veliki meri ustvarjajo in krepijo mediji z oglaševanjem in stereotipnim prikazovanjem ljudi, njihove kulture in krajine, v kateri živijo. Turistična industrija temelji prav na stalni produkciji tovrstnih stereotipov, ki zadovoljujejo turistov pogled na svet, ki ga obiščejo. Problem nastane, ko takšne destinacije postanejo objekt želja prevelikega števila ljudi, kar pa je pogosto v nasprotju s podobami, ki jih prikazuje turistična industrija (Kozorog 2009: 43–44). S tem mislimo prikazovanje samotnih rajskih plaž ali pa idiličnih gorskih vasic, kjer so nasprotno zaradi prevelikega števila turistov prisotni številni okoljski, družbeni in drugi problemi, za katere naključni obiskovalci niti ne vedo ali pa so jim celo prikriti. Več etnografskih raziskav je pokazalo, da se s pojavom turizma in novimi možnostmi zaslužka spreminjajo odnosi do upravljanja skupnih zemljišč. Z razvojem turizma in turističnih destinacij se veliko posameznikov, še posebno mladih, odloča za prodajo posameznih delov družinskih ali skupnih zemljišč. Posledica tega je pogosto privatizacija zemljišč, ki v tradicionalno ekonomsko rabo prostora vnašajo gradnjo ograj in zidov ali pa omejujejo oz. preprečujejo dostop do skupne rabe določenega dela prostora. S spremembo namembnosti prostora se pogosto spreminja tudi način tradicionalne gradnje hiš in drugih gospodarskih objektov, ki se jih s spremembo dejavnosti ne potrebuje več. Razvoj turističnega kraja zelo pogosto povzroči tudi povišanje cen zemljišč in nepremičnin, ki si jih domačini ne morejo več privoščiti. Zaprte vaške skupnosti tako postanejo odprte za tuje investicije, kar lahko na dolgi rok v ruralne skupnosti prinese razkol in konflikte (Kozorog 2009: 41–43).

Iskanje »avtentičnosti«

Če je za klasičen turizem značilen centralističen način vodenja s strani države, velikih korporacij in bogatih posameznikov, potem je za sodobne oblike turizma značilna predvsem individualna ponudba, kjer imajo posamezniki in manjše skupine vpogled v delo in življenje ljudi, ki jih obiskujejo. Posledično se je s tem začela promovirati dediščina, ki je vse od sedemdesetih let prejšnjega stoletja postala ključna beseda pri oglaševanju

turizma. »Industrija dediščine« je v mnogih primerih zamenjala pravo industrijo. Definicija dediščine je zelo širok pojem, ki ga lahko interpretiramo na različne načine. Dojema se jo kot ključni vidik regionalne identitete, ki kot dobrina vpliva na sestavo kulture razvoja, ta pa lahko pripelje do odtujitve lokalnih ljudi od njihove prvotne dediščine. Promoviranje »dediščine« kot alternative proizvodnji oz. drugim panogam največkrat pripelje do umetne situacije, kjer so celotne regije odvisne od ene same dejavnosti in so v primeru upada turizma izpostavljene strukturalnim krizam (Kockel 2002: 167).

Razlogi za to, da se turisti odločajo za potovanja v manj razvite dežele, so različni, a so si v marsikaterih pogledih zelo podobni. Ena izmed skupnih motivaciji, ki je skupna vsem turistom, je radovednost in želja po doživljanju drugih kultur. Nekateri turisti včasih iščejo samo rekreacijo in pobeg iz vsakdanjega življenja, brez posebnega interesa za lokalne ljudi in njihovo kulturo. Spet drugi se zanimajo za različne kulturne prakse in obnašanja ljudi in ne potujejo zaradi fizičnega in eksotičnega okolja. Vedno več zahodnih turistov išče doživetja v manj razvitih krajih, po možnosti v predkapitalističnih okoljih, v katerih so socialne in ekonomske razlike zamegljene z moderno malomeščansko imaginacijo. Veliko turistov pride do svojih gostiteljev z že ustvarjenimi predstavami in stereotipi o njih, s katerimi jih selektivno zaznavajo in s tem še bolj poglobljajo ustvarjene podobe. To pa lahko vpliva tudi na socialno reprodukcijo znotraj gostiteljske skupnosti, ki prakticiranje tradicije pretvori v plačano delo, s čimer se lokalne skupnosti pretvori v delovno silo. Dediščinski turizem vključuje obliko direktne izkušnje z gostiteljsko kulturo in okoljem, pri čemer gosti najpogosteje obiščejo lokalne domove in vasi, opazujejo in sodelujejo pri lokalnih običajih, slavnostih, plesih in drugih tradicionalnih aktivnostih. »[Turisti] si pogosto želijo ekstra avtentičnosti, ki je boljša kot realnost. Želijo si izboljšano in predvsem fantastično izkušnjo. Želijo si predstave, ki se ujema s tem kako oni vidijo oz. si želijo videti sedanost oz. preteklost. V turistični industriji je to poznano kot poslovanje s sanjami« (Dinero 2002: 69–73). Takšen diskurz, pogosto pomešan tudi z orientalističnimi predstavami, je lahko nadaljevanje kolonialističnih idej in načinov razumevanja sveta okoli nas. Velik vpliv na te predstave imajo mediji, kot so na primer reklamni posnetki, turistični vodniki, brošure, foto in video gradivo, spletni oglasi in najrazličnejši spominki, ki ustvarjajo imaginarne predstave o lokalnosti skozi »vnaprej pakirane etnične stereotipe« (Adams 1984: 470, cit. v Stronza 2001: 271). Gostitelji pri tem procesu seveda niso pasivni in se pogosto zavedajo svojega uprizarjanja avtentičnosti za turiste. Problem izumljanja

dediščine in tradicije je predvsem v tem, da ta proces pogosto vodi v muzealizacijo in fiksacijo kulturne dediščine, ki se začne odmikati od realnega stanja lokalne skupnosti (Kockel 2002: 178, Stronza 2001: 270). Takšen primer so na primer kmečki turizmi in eko vasi, ki romantično prikazujejo nekdanje zelo naporno, zahtevno in predvsem skromno življenje.

Kmečki turizem in promocija ekoturizma

Pojav turizma v ruralnem okolju ne povzroča samo ekonomskih sprememb, kot so razvoj kraja, izboljšana infrastruktura itd., ampak tudi spremembe, ki vplivajo na način življenja vaških skupnosti. Razvoj turizma v pastirskih skupnostih v hribovitem svetu je postal popularen šele v devetdesetih letih prejšnjega stoletja kot alternativa običajnim oblikam masovnega turizma. Gre za t. i. alternativni turizem, ki se mu lahko reče tudi EKO turizem, odgovorni turizem, zeleni turizem ali pa družbeno zavedni turizem. Njegovo poimenovanje je lahko tudi dvoumno, saj na eni strani zagovarja, po drugi pa to isto prepoveduje (Weber 1997: 26–33). Elisabeth Boo (1990), strokovnjakinja na področju trajnostnega razvoja turizma, je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja ekoturizem definirala kot: »okoljsko ozaveščeno potovanje in obiskovanje sorazmerno neokrnjenih naravnih območji, pri čemer je cilj uživanje in spoštovanje narave (kakor tudi kulturnih zanimivosti iz preteklosti in sedanjosti). Spodbuja njeno ohranjanje in ima malo negativnih vplivov na okolje, lokalnemu prebivalstvu pa omogoča koristno in aktivno sodelovanje v socialnem in ekonomskem pogledu« (Skočir 2011: 8–9). Spodbujanje takšnih programov je prišlo v ospredje, ko so Združeni narodi leto 2002 razglasili za mednarodno leto turizma. Predznak EKO je kmalu po tem postala blagovna znamka, ki se je pod posebnimi pogoji in standardi začela hitro širiti po vsem svetu (Skočir 2011: 10). Ekoturizem moramo zato razumeti predvsem kot gospodarsko dejavnost, ki pogosto najbolje uspeva v zaščitениh območjih ali pa v njihovi neposredni bližini. Povezovanje ekoturizma z zaščitениmi območji lahko ustvarja paradoksne situacije, kjer se naravo ali pa kulturo trži tam, kjer se je načeloma znotraj zaščitene območja po vseh pravilih ne bi smelo. Posledica tega je pogosto ustvarjanje novih meja in teritorijev, katerih namen je lahko tudi v kontroli naravnih virov. Pri ekoturizmu je problematično tudi v ustvarjanje poenostavljenih podob lokalnega prebivalstva, njihove uporabe in razumevanja okolja, v katerem živijo. Takšne

poenostavljene podobe so pogosto izrabljene za promocijo, ki se je poslužujejo različne državne in nevladne organizacije. Kot smo že omenili, lahko takšno ustvarjanje hiperrealnosti pripelje do napačnih pričakovanj tako gostov kot gostiteljev (West et. al. 2006: 262). Menim, da največji problem predstavlja preveliko število obiskovalcev, ki lahko navkljub ekološkim in trajnostnim pristopom preveč obremenijo lokalno okolje in ljudi, ki tam živijo. In prav tu se skriva paradoks ekoloških in trajnostnih pristopov, ki v mnogih primerih v resnici sledijo razvojnim interesom in na takšen način ukaniijo okoljevarstvene ukrepe, ki so si jih pogosto sami ustvarili.

Ekoturizem se kot diskurz znotraj planinskih pastirskih skupnosti najpogosteje pojavlja z razvojem agroturizma, znotraj katerega lahko najdemo različne vrste kmečkih turizmov, eko vasi, etnoloških hiš in hotelov. Razvijanje agroturizma se največkrat povezuje z razvojem podeželja in nastajanjem novih delovnih mest. Model takšnega ekonomskega razvoja ruralnih skupnosti je znotraj Evropske unije pogosto financiran z evropskimi subvencijami za ohranjanje podeželja, gorskih območji, območij z omejenimi možnostmi ter subvencijami za trajnostni in multifunkcionalni razvoj kmetijstva. Sprememba kmetij v turistične namene zahteva od kmetov veliko novih znanj ter drugih kompetenc, ki jih morajo imeti tako za delo z gosti kot tudi za pridobivanje sredstev s pomočjo različnih subvencij in razpisov. Z razvojem agroturizma se običajno spremeni tudi namembnost prostora kmetij in kmetijskih zemljišč, ki se namesto produkciji hrane namenjajo rekreaciji in drugim oblikam potrošništva (Brandth in Haugen 2011: 35). S turističnim razvojem ruralnega okolja se pojavi povečana potreba po zagotavljanju komoditete in želja gostov, ki si želijo izkusiti »avtentičnost« kraja. To se predvsem nanaša na poblagovljenje tradicionalnih vrednot, kot je na primer gostoljubnost. Kmečki turizmi s ponudbo hrane so najboljši primer takšne gostoljubnosti, kjer količina ponujene hrane simbolizira podeželsko življenje. Hrana in način postrežbe so zelo pomembni kulturni elementi takšne izkušnje podeželja, saj predstavljajo direkten stik gosta s krajem (Brandth in Haugen 2011: 41). V ta namen se hrano in določene jedi tudi ponovno odkriva in izumlja. Ponudba hrane v kmečkih turizmih ima zato eno glavnih vlog pri ustvarjanju dediščine in identitete kraja (Grasseni 2011: 1-9).

Poleg hrane je za uspešno delovanje kmečkih turizmov pomembno pripovedništvo (ang. *storytelling*), ki gostom približa lokalno tradicijo in kulturo kraja. Skrajna oblika takšnega prikazovanja identitet je oblačenje domačinov v tradicionalne noše. Domačini v tem

procesu seveda niso pasivni in aktivno sodelujejo ter za potrebe potrošnikov oz. gostov prevzamejo vloge, ki gostom pričarajo modernizirano preteklost, odigrano v sedanjosti. Domačini morajo za pozornost svojih gostov razvijati profesionalno vlogo gostitelja in hkrati ohranjati identiteto kmeta. Obiskovalci kmečkih turizmov morajo dobiti občutek ruralne realnosti, zato je pri takšnem delu zelo pomembno, kako se predstavlja gostiteljeva identiteta, torej lastnosti, ki sem jih že omenil, kot so na primer pripovedništvo, hrana, urejenost in avtentičnost hiše. Zelo pomembna pri tem je tudi lokacija, ki mora biti dovolj atraktivna za turiste, saj je od tega odvisen zaslužek kmetije oz. kmečkega turizma (Brandth in Haugen 2011: 40–43).

Danes veliko kmetij nima druge izbire in se morajo zato, da bi preživele, prilagoditi novim razmeram. Moja kritika izhaja iz tega, da v resnici to ni nikakršna izbira, ampak pogosto od zunaj načrtovana strategija razvoja podeželja. V mislih imam predvsem zunanje investitorje, ki v lokalnem okolju in »tradicionalnih skupnostih« vidijo potencialno naložbo. Zunanji investitorji so lahko tudi domačini, ki so v preteklosti zapustili svoje vaške skupnosti in v urbanem okolju ali tujini zaslužili dovolj, da lahko obnovijo svoje stare hiše in jih preuredijo na način, da bodo služile novim potrebam turistov. Številne študije kažejo, da razvoj agroturizma pozitivno vpliva na ponovno naseljevanje ljudi v ruralnem okolju in da se zaradi turizma revitalizirajo tudi številne kmetije. Na tem mestu bom predstavil dva primera turističnih kmetiji, ki nazorno pokazeta spremembo namembnosti kmetije.

Prvi primer izhaja iz norveške študije, ki je pokazala, da so kmetje, ki preživijo več časa izven svoje kmetiji, bolj dovzetni za spremembe in da so pogosto prav oni tisti, ki producirajo avtentičnost za svoje goste. Na kmetiji, ki sem si jo izbral za primer, se je v preteklosti prakticiralo ovčerejo. Pred dvajsetimi leti se je družina odločila, da se bodo poleg reje ovac ukvarjali tudi s turizmom. S časom je delo z živalmi zaradi turistične dejavnosti postalo preveč obremenjujoče, zato so se odločili za prodajo ovac in se začeli ukvarjati izključno samo še s turizmom. Ovce, ki so jih imeli, so prodali sosedu ter mu dali v najem tudi svoja zemljišča. Na višku sezone vsako leto na farmi zaposlijo tudi nekaj domačinov, ki jim pomagajo pri pripravljanju in strežbi hrane, vodenju itn. Turistom ponujajo lokalno in po tradicionalnih receptih pripravljeno hrano, »kulturno« izkušnjo za skupine, prenočišča, ogled muzeja njihove kmetije, vodene ture po kulturni krajini ter kosila na prostem. Pri tem je zanimivo, da se domačini na Norveškem, ki se ukvarjajo s

turizmom in nimajo več ovac, še vedno počutijo kot kmetje, saj z upravljanjem zemljišč ustvarjajo posel na podoben način, kot če bi vodili kmetijo (Brandth in Haugen 2011: 37–41).

Drugi primer kmečkega turizma prihaja iz Ukrajine. Kmetija Borsuchna je ena redkih, ki v tem kraju prakticira turizem v kombinaciji s poletno pašo. Lastnik kmetije je imel izkušnje z delom v Avstriji, kar je vplivalo na odločitev, da je ustvaril turistično ponudbo, ki sloni na tradicionalnem pašništvu. Na kmetiji se promovira regionalno kulturo Hutsuljev, lokalne umetnike, glasbenike in rokodelce. Gostje na kmetiji lahko opazujejo pastirje pri delu z živalmi ter način izdelave tradicionalnega sira *bryndza*. Na turistični kmetiji se ponujajo lokalne jedi, posluša lokalno glasbo, ponuja pa se tudi druge rekreativne aktivnosti, na primer jahanje konj, vožnjo s terenskimi vozili po brezpotjih, pohodništvo, spanje v gorskem hostlu itn. Skrb za živali je podrejena delu s turisti, kar pomeni, da se tudi zunaj pašne sezone na kmetiji izvajajo v glavnem dejavnosti, povezane s turizmom. Med leti 2011 in 2013 se je število krav zmanjšalo z 20 na 5, prodali pa so tudi čredo ovac (Troll 2014: 353).

Oba primera potrjujeta to, kar sem v zadnjih letih opazil na številnih planinah v Avstriji, Sloveniji, na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini, kjer sem opravljal terensko delo za to magistrsko nalogo. Gre predvsem za trend, da se z razvojem podeželja in modernizacijo kmetij in kmetijskih dejavnosti pojavlja specializacija dejavnosti, za katero se kmetija kot gospodarska enota odloči. Če je v preteklosti obstajala potreba po avtonomnosti in samooskrbnosti takšnih enot, se z vključevanjem na globalna tržišča pojavlja specializacija dejavnosti. To med drugim vpliva tudi na povečanje konkurenčnosti, večji državni nadzor nad pobiranjem davkov in dejavnostjo kmetije, večjo potrebo po naravnih virih, zemljiščih itn. Konkurenčnost med kmeti v veliki meri vpliva na tehnološko modernizacijo kmečkih dejavnosti, ki se odražajo tudi na transhumantnih praksah pastirjev. Proces spreminjanja je seveda nekaj normalnega v vsaki skupnosti. Problem nastane, če zaradi tovrstnih sprememb nastanejo prevelike razlike med vaščani, ki v skrajnih primerih ostanejo brez produkcijskih sredstev na račun bogatejših in bolj iznajdljivih. Te razlike povzročajo konflikte in vplivajo na razpad marsikatero vaške skupnosti, ki jim je skozi stoletja uspelo preživeti in ohraniti razmerje med številom rejcev, živali in pašnimi površinami brez degradacije okolja. Zato je z uvajanjem sprememb treba biti izredno previden, saj se z najmanjšo napako lahko povzroči več slabega kot pa dobrega.

Ekskurz o jugoslovanskem socialnem turizmu

Na prostoru nekdanje Jugoslavije pred letom 1890 komercialnega turizma niso poznali. Prva oblika takšnega turizma se je pojavila šele s kopališči ter zdravilišči, na primer v Opatiji, kjer so leta 1893 v Grand Hotelu gostili prve premožne turiste (Walton 2013: 13). Z nastankom socialistične Jugoslavije leta 1945 in vsesplošno industrializacijo so postale tudi počitnice, skupaj s plačo in rekreacijo delavstva, ključen del novega projekta, ki se je pod okriljem tedanje komunistične partije zelo hitro začel uresničevati povsod. Naj na tem mestu dodam, da so tovrsten način preživljanja prostega časa promovirali že sovjetski in ameriški politiki v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Pomembnost turizma in počitnic se je promoviralo predvsem zaradi zdravja in higiene delavcev, ki so bili zaradi nekajdnevnik počitnic veliko bolj produktivni, ko so se vrnili na delo (Taylor in Grandits 2013: 25–26). Leta 1936 je bila na Mednarodni organizaciji dela sprejeta 52. Konvencija o letnem plačanem dopustu, v skladu s katero naj bi imel delavec najmanj šest dni plačanega dopusta. V naslednjem desetletju je več držav sprejelo novo zakonodajo, med njimi tudi Francija, ki je že isto leto delavcem dala pravico do dvotedenskega dopusta. Do prave prelomnice je prišlo šele v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so delavci plačan dopust začeli razumeti kot del evropskega standarda in tako je le-ta postal del novega družbenega dogovora (Duda 2013: 56–57).

Z dvigom življenjskega standarda in pravico do plačanega dopusta so bili postavljeni temelji za razvoj turistične industrije. Izgradnja jugoslovanskega socializma je skupaj z industrializacijo prinesla tudi pospešeno urbanizacijo in modernizacijo družbe, ki je bila mogoča tudi zaradi podpore in posojil zahodnih držav. Že v petdesetih letih prejšnjega stoletja je vlada razmišljala o uvajanju programov socialnega turizma, kjer bi se delavcem omogočilo izkušnjo turista. V tistem času so začela nastajati prva subvencionirana letovišča, financirana s strani države. Počitnice in turizem so tako pod načeli bratstva in enotnosti postali način ustvarjanja nove zavesti Jugoslovanov. V petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je veliko naporov posvetilo tudi preučevanju različnih vrst turizma, ki je privzel ključno vlogo pri razvijanju manj razvitih krajev širom Jugoslavije (Taylor in Grandits 2013: 27–32).

Turistični strokovnjaki so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja poudarjali, da je jugoslovanska obala v smislu turističnega razvoja že skoraj izčrpana, da je razvojne plane

treba posvetiti regijam v notranjosti države in da je na ta način potrebno nadaljevati ekspanzijo in profitabilnost jugoslovanskega turizma. Pri tem je imel pomembno vlogo tudi razvoj planinskega turizma ter organizacija velikih dogodkov, kot so bile olimpijske igre v Sarajevu. Okolica Sarajeva je že v času pred olimpijskimi igrami imela razvito tradicijo zimskih športov in planinskih izletov v poletnem času (Pedrotty 2013: 349). Naj spomnim, da je iz devetnajstega stoletja ohranjenih več potopisov, kjer so opisane planine v okolici Sarajeva in da je bilo v času med obema svetovnima vojnama na Bjelašnici in Igmanu zgrajenih šest planinskih domov, ki so bili kasneje med drugo svetovno vojno požgani. V letih med 1949 in 1952 se jih je obnovilo in nekaj tudi ponovno zgradilo. V istem času so se uredile tudi nove planinske poti in organizirali prvi tečaji smučanja pozimi med letom 1958 in 1959 (Sarajlić 1983: 59). V času pred olimpijskimi igrami je bil planinski turizem v Sarajevu bolj regionalno naravnan. Eden izmed razlogov slabše obiskanosti je bila tudi slaba infrastruktura, saj do planin še ni bilo zgrajenih modernih cest, na planinah pa razen planinskih domov še ni bilo večjih turističnih kompleksov. Ko je leta 1978 Mednarodni olimpijski komite dodelil zimske olimpijske Jugoslaviji, se je začelo tudi investiranje v infrastrukturo. Februarja 1984 se je tekom dvanajstdnevni zimskih olimpijskih iger v Sarajevu Jugoslavija predstavila številnim gledalcem, ki so prišli v Sarajevo ali pa so 14. zimsko olimpijado spremljali samo preko televizijskih ekranov. To je bila velika reklama za jugoslovanski turizem, ki je skupaj z ekonomsko krizo v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja doživel težke čase, saj se je Jugoslavija v času Titove smrti soočala s padcem življenjskega standarda in velikim zunanjim dolgom. Organizacija olimpijskih iger v Sarajevu je bila tako ena od strategiji, ki je pripomogla k reševanju turistične industrije in jo ponovno napravila privlačno za tuje goste (Pedrotty 2013: 344–350). Organizacija olimpijskih iger je bistveno spremenila podobo Bjelašnice, ki je z novo infrastrukturo privabljala domače in tuje goste, ki so občasno zašli tudi v zaselke in vasi, kjer so bili prej v glavnem samo pastirji.

5. Bjelašnica med transhumanco in turizmom

Bosna in Hercegovina se nahaja v centralnem delu Balkanskega polotoka in s svojim razgibanim reliefom pripada planinskemu sistemu Dinaridov, s povprečno nadmorsko višino 500 m. Na področju BiH se mešajo klimatski vplivi mediteranske in kontinentalne klime. Planina Bjelašnica je samo ena od številnih poseljenih planin v BiH. Vas Lukomir je od Sarajeva, glavnega mesta Bosne in Hercegovine, oddaljena približno 50 km. Nahaja se na robu kanjona Rakitnice na višini 1472 m. Nad vasjo se vzdigujejo vrhovi Lovnica (1856 m. n. v.), Obalj (1896 m. n. v.) in številni drugi vrhovi s preko 2000 m. n. v. Najvišji vrh z imenom Bjelašnica (v lokalnem žargonu tudi Zvezdarnica ali Zvezdara) je visok 2067 m. Na samem vrhu se nahaja tudi meteorološka postaja, zgrajena leta 1894 v času Avstro-ogrske monarhije, ter zadnja postaja žičnice, ki je bila zgrajena za potrebe 14. zimskih olimpijskih iger v Sarajevu leta 1984. Na planini Bjelašnice je bilo do nedavnega devet stalno naseljenih vasi in deset sezonskih naselji, kjer so pastirji živeli preko poletja. Danes so stalno naseljene vasi Lukavac, Šabići, Rakitnica, Brda, Kramari, Umoljani, in Ćuhovići. Srbska vas Blaca je bila stalno naseljena vse do jugoslovanske vojne leta 1992, ko so jo bili prebivalci prisiljeni zapustiti. Lukomir je bil stalno naseljen vse do leta 2010. Vasi Lukomir, Ćuhovići in Blaca v administrativnem smislu spadajo pod občino Konjic, ki je del Hercegovračko-neretvanskega kantona. Vse ostale vasi spadajo pod občino Trnovo, ki je del Sarajevskega kantona. Kot zanimivost naj omenim, da tukaj poteka tudi več kot sto let stara meja med Bosno in Hercegovino.

Planino Bjelašnice na jugu od planine Visočica loči kanjon Rakitnice, na zahodu planina Obalj, na severovzhodu planina Igman ter na vzhodu planina Treskavica. Po višini in reliefu lahko Bjelašnico razdelimo na severovzhodni, višji del, kjer se nahaja tudi smučišče, ter jugozahodni nižji del z bogatimi pašniki, ki se razgibano dvigujejo proti številnim vrhovom te velike planine. Takšna delitev Bjelašnice sovpada tudi s klimatsko razdelitvijo, saj je južna stran, kjer se nahaja večina vasi in pašnikov na južni strani, ki je pod vplivom sredozemske (jadranske) klime, ter severna stran, ki je pod vplivom kontinentalne klime. Zaradi mešanja različnih zračnih mas na Bjelašnici zelo pogosto piha, pada dež ali sneg. Že toponim imena Bjelašnica nam pove, da se na severnih pobočjih in določenih vrtačah sneg lahko zadržuje vse do začetka meseca junija (Sarajlić 1983: 6). Ugodna klima, teren in prisotnost vode so na planinske pašnike Bjelašnice skozi tisočletja

vabili pastirje, ki so sooblikovali podobo krajine, kot jo poznamo danes. Prav zaradi svojih naravnih in kulturnih bogastev je za področje Igmana in Bjelašnice predvidena zaščita na nivoju nacionalnega parka, ki naj bi se v prihodnje vzpostavil na nivoju Federacije Bosne in Hercegovine (Drešković in Đug 2006: 237). Kljub številnim pobudam s strani naravovarstvenikov nacionalni park zaradi različnih lobijev do danes še ni bil ustanovljen. Vas Lukomir je vse od leta 2009 zaščiten kot kulturni spomenik nacionalnega pomena, ki z vse večjim obiskom turistov postaja »živi muzej tradicionalnega načina življenja in priprave hrane«, kot se to pogosto oglašuje na spletu in drugih medijih.

Slika 1: Pogled na planino Bjelašnica. Vir: Google Maps 2017.

Transhumantno pašništvo na Bjelašnici skozi čas

Promoviranje Lukomirja kot enega najbolj tradicionalnih krajev v BiH me je pritegnilo, da sem se odločil za raziskovanje na Bjelašnici. Že pred odhodom v Sarajevo sem se posvetil iskanju ter prebiranju literature o transhumanci na Bjelašnici. Med drugim sem pregledal večino zbornikov ter drugih periodičnih publikacij, ki so bile izdane v okviru Zemaljskega muzeja v Sarajevu v zadnjih petdesetih letih. Z brskanjem po arhivih sem ugotovil, da je bilo v primerjavi s Slovenijo v prejšnjem stoletju v Bosni in Hercegovini narejenih zelo malo etnoloških in antropoloških raziskav na temo pašništva in transhumance. Kot izjemo lahko omenim etnologinjo Ljiljano Beljkađić-Hadžidedić, ki je poleg številnih knjig o bjelašniški nošnji leta 1983 uredila tudi knjižico *Bjelašnica: Priroda i ljudi* (op.p. Bjelašnica: Narava in ljudje). O transhumanci v BiH je pisal tudi zgoraj omenjeni geograf Mirko Marković¹⁵ ter nekateri drugi avtorji s prostora bivše Jugoslavije. S tematiko se je ukvarjalo tudi nekaj tujih raziskovalcev, na primer Joel M. Halpern. V tem poglavju bom skušal s prepletom literature, terenskih zapiskov ter

¹⁵ *Stočarska kretanja na dinarskim planinama* (op.p. Pastirske poti na dinarskih planinah), 2003.

intervjujev, ki sem jih naredil z vaščani Lukomirja, prikazati določene vidike življenja bjelašniških pastirjev v prejšnjem stoletju. Zaradi lažjega pisanja se bom večinoma posluževal preteklika, čeprav se nekatere od praks, ki jih lahko povežemo s pastirskim življenjem na Bjelašnici, prakticirajo tudi danes.

Slika 2: Vas Lukomir. Foto: Žiga Gorišek, 5. 5. 2014.

Običajno se v antropološki literaturi planino Bjelašnice povezuje s transhumantnim pašništvom, ki je v teh krajih prisotno že več stoletji, če ne tisočletji. Na razvoj transhumantne paše je vplival tip sezonskih naselij in stalno naseljenih vasi, ki se še danes razpršeno nahajajo na vseh koncih Bjelašnice. Tovrstna poseljenost planine je pastirjem omogočala lažje delo z drobnico ter lažje zagotavljanje sena oz. krme, ki je bila potrebna za živali v zimskem času. Na področju Bjelašnice je v preteklosti večina pastirjev svojo drobnico v času zime selila v nižje ležeče kraje, obratno pa v času pomladi nazaj na pobočja Bjelašnice. Osnovni motiv za prakticiranje transhumantnega pašništva je bilo pomanjkanje hrane v zimskem času, kar je pastirje prisililo, da so si hrano za svojo drobnico poiskali izven prostora, kjer sicer živijo. Tako so pastirji s področja Bjelašnice lahko imeli veliko večje število živine, kot bi jim ga sicer dopuščalo matično področje (Perović et.al. 1990: 604). Transhumantna paša je vplivala na to, da so se na planini Bjelašnice in njenem podnožju srečevali pastirji, ki so bili stalno naseljeni na planini, in tisti, ki so bili stalno naseljeni v krajih pod Bjelašnico. Tako eni kot drugi so morali del leta preživeti izven svojih stalnih bivališč, kar je vplivalo tudi na mešanje prebivalstva in običaje, ki so značilni za to okolje. Po besedah sogovornikov veliko ljudi iz Bjelašnice izhaja z območja Ljubuškega, Nevesinja, Podveležja, Konjica in drugih krajev iz Hercegovine. Pri tem je zanimivo, da sta v vasi Lukomir prisotna samo dva priimka, in sicer Čomor ter Masleša. Po besedah sogovornikov naj bi se največ poročali med sosednjimi vasi, kot so Umuljani, Čuhovići, Bobovica itn. Dogajale pa naj bi se tudi

poroke med pravoslavnim prebivalstvom iz vasi Blace, ki pa vse od vojne ob razpadu Jugoslavije ostaja nenaseljena. Mladi naj bi se po besedah sogovornikov najpogosteje spoznavali na porokah in vsakoletnih praznovanjih mevluda oz. teferiča, kot se imenuje zabava po uradnem delu mevluda, ki se organizira v čast rojstvu preroka Mohameda. Mevluda se nikoli ni organiziralo v času ramadana, zato se nikoli ne dogodi na isti datum. Največkrat se ga organizira v času julija ali avgusta. Etnologinja Liljana Beljkadić Hadžidedić pravi, da se z običaji na Bjelašnici ni posebno ukvarjala, da pa se po njenem mnenju:

»...ti med vasmí na Bjelašnici bistveno ne razlikujejo, imajo pa veliko podobnosti s prebivalstvom iz Podveležja¹⁶. Zaradi tega vam toplo priporočam delo Podveležje in podveležci, ki ga je napisal profesor Tvrdko Kanajet... V glavnem ljudje iz Bjelašnice so imeli tesne vezi z ljudmi iz Podveležja. Slednji so preko poletja gnali živino na Bjelašnico in zaradi tega so imeli tako tesne vezi. Med drugim so se med seboj tudi poročali, ampak ženske iz Bjelašnice se niso želele poročati s Podveležci, medtem ko so se ženske iz Podveležja zelo rade poročale na Bjelašnici. Predvsem zaradi tega, ker so pogoji na Bjelašnici omogočali veliko boljše življenje kot v Podveležju. Podveležje je zelo surov kraj, z zelo malo vode in zato so se mlade punce raje poročale na Bjelašnico. Pravijo, da je bilo zelo redko, da so se punce iz Bjelašnice selile v Podveležje, pa če prav je bilo tudi tam veliko lepih fantov« (Intervju posnet v Sarajevu, 3. 6. 2014).

Bjelašnica v Hercegovini velja za eno najbogatejših planin, ki ima poleg bogatih planinskih pašnikov tudi več izvirov vode, kjer so pastirji lahko napojili svojo živino. Zelo pogosto so na takšnih izvirih, tako na planini kot v kanjonu Rakitnice, postavljali tudi manjše mline, s katerimi so mleli na Bjelašnici posejan ječmen in ostalo žito. Prisotnost vode je bila tudi ena od stvari, ki sem jih na terenu zelo zgodaj opazil:

»Bjelašnica se mi zdi na splošno zelo bogata z vodo. Kljub nadmorski višini lahko povsod najdeš napajalnike s svežo vodo, ki jih navadno postavljajo družine v spomin na »dobro delo – hair«. Skoraj vsak od izvirov ima svojo spominsko tablo in napis, kdo ga je postavil. Napajalniki so različnih oblik in materialov. Lahko so leseni, betonski, kamniti. Tik pred vasjo lahko vidiš betonski napajalnik v obliki mostarskega mostu, ki je bil zgrajen v zadnjih letih. Ovce se na takšnih napajalniki napojijo skoraj vedno, ko gredo oz. se vrnejo

---

¹⁶ Gre za vasi blizu Mostarja, ki se nahajajo pod planino Velež.

s paše. Še ne dolgo nazaj je bilo eno od glavni ženskih opravil nošnja vode iz takšnih napajališč do vasi. Danes so skoraj vse hiše na Lukomirju priklopljene na vodovod, ki so ga pred slabimi desetimi leti vaščani postavili skupaj z nevladno organizacijo Gea +» (Zapis iz terenskega dnevnika, 13. 7. 2014).

Kjer ni bilo vode so se pastirji morali zanašati na sneg, ki so ga našli v vrtačah na osojnih straneh Bjelašnice. Hitrost taljenja ledu so kontrolirali z živalskimi kožami, s katerimi so prekrivali led, da se ta ni prehitro stopil. Planina je s svojim položajem, prisotnostjo vode ter bogatimi in prostranimi pašniki na različnih višinah vabila številne pastirje, zato ni nič čudnega, da je prav po tej planini potekala tudi meja med bosanskimi in hercegovskimi pastirji. Mejo še danes označujejo mejni kamni, ki so določali, do kje imajo pravico za pašo Hercegovci in kje se začne pravica do paše za Bosance. V primeru, da so prekršili ta pravila in prečkali mejo, pa tudi če slučajno, so morali nasprotni strani plačati odškodnino v denarju ali drugem blagu. Nemalokrat so se spori zaradi vode ali pravice do paše končali tudi z medsebojnim obračunavanjem in prelivanjem krvi (Marković 2003: 58, Matley 1968: 244–248).

Slika 3: Eden od mnogih napajališč za živino na planini Bjelašnica. Foto: Žiga Gorišek, 15. 7. 2014.

Hercegovski pastirji, t. i. »humnjaci«, so prihajali iz okolice Mostarja, Nevesinja, Čapljine in Ljubuškog. Na Bjelašnici so se v glavnem zadrževali na hercegovski strani, kjer so imeli tudi svoja sezonska naselja. Z razliko od bosanskih pastirjev so hercegovski za pot do Bjelašnice potrebovali več časa. Pomanjkanje sveže trave in dolga pot do Bjelašnice je bil verjetno tudi razlog, da so na planini živeli od začetka junija pa do konca septembra. Na bosansko stran Bjelašnice so prihajali v glavnem pastirji s severnih pobočij Bjelašnice, kot so vasi Tarčin, Pazarić in Hadžići. Za razliko od Hercegovcev so bosanski pastirji na

planini ostali krajši čas in so poleg drobnice na planini imeli tudi večje živali (Sarajlić 1983: 42). Oboji so si na različnih koncih Bjelašnice gradili t. i. kolibe, kjer so preživali samo del leta.

»Od sogovornika (1) sem izvedel, da je bilo na travniku pred vasjo Lukomir včasih več sezonskih kolib, kjer so pastirji imeli ograde za svoje ovce. Ostanke takšnih suhih zidov in kolib lahko vidimo še danes. Sogovornik si je pred leti, ko se je ponovno začel ukvarjati z ovčerejo, tja pripeljal kamp prikolico. Kasneje si je postavil leseno kolibo, kamp prikolico pa posodil pastirju, ki jo ima sedaj na Dolgem polju. Povedal mi je, da so včasih hiše zidali iz kamnja, pokrivali pa so jih z lesenimi škodlami t. i. »šindlami«. V novejšem času so hiše začeli pokrivati tudi s pločevino, ki so jo pridobili z razrezom pločevinastih sodov. V takšnih kolibah so imeli samo en prostor in odprto ognjišče. Kasneje sem na travnikih opazil še veliko takšnih ostankov« (Zapis iz terenskega dnevnika, 13. 7. 2014).

Slika 4: Koliba v sezonskem naselju Gradina nad vasjo Umuljani. Foto: Manca Filak, 5. 5. 2014.

Eden izmed sogovornikov se mi je med pogovorom pohvalil, da so bili kot družina zelo premožni, saj so imeli kar tri hiše. Na Bjelašnici je bilo pred sedemdesetim letom prejšnjega stoletja pogosto praksa, da so imele družine dve, nekatere pa tudi tri kolibe, v katere so se selile glede na letni čas. Kot primer lahko omenim družino sogovornika (2), ki je preko zime živela na drugi strani kanjona Rakitnice v vasi Višnjevlje in se vsako leto s svojimi ovcami selila preko kanjona prvo v Dolnji Lukomir in kasneje v Gornji Lukomir. Njegova žena se življenja s svojim možem na Višnjevlju spominja:

»Tam smo imeli dva hleva in hišo. V njej je bila soba in peč, tako kot tukaj na Lukomirju. Imeli smo vse. V enem hlevu smo imeli govedo, dve kravi, vole in konje. V drugem pa ovce. Na Višnjevlju je bilo pet gospodinjev. Tam je bila rojena tudi lastnica Lijetne bašte na Lukomirju, ki je tako kot mi na Višnjevlju čuvala ovce. Tudi na Lukomirju smo imeli hišo in dva hleva. Ampak to ni bila ta, v kateri smo sedaj. Živeli smo v tisti hiši, kjer molzem krave. V hlev smo jo preuredili kasneje. Iz Višnjevlja na Lukomir smo prišli v treh urah. Tisti, ki so dobro hodili, so lahko prišli tudi v dveh urah. Moj mož je takrat lahko prišel tudi v eni uri in pol« (Intervju, posnet na Lukomirju, 8. 8. 2014).

Vse od sedemdesetih let pa do leta 2010 sta sogovornik (2) in njegova žena živela v Gornjem Lukomirju, ki je z opuščanjem življenja v kolibah na Dolnjem Lukomirju danes vsem poznan samo pod imenom Lukomir. Danes je na Lukomirju veliko takšnih kolib v vlogi hlevov, poleg katerih so si domačini v drugi polovici dvajsetega stoletja izgradili hiše. V tem času je bilo veliko sezonskih naselij postopoma zapuščenih. Od sogovornikov sem izvedel, da so si domačini iz takšnih zapuščenih kolib pogosto jemali gradbeni material, ki so ga uporabili za gradnjo hiš. O prisotnosti takšnih kolib danes pričajo številne ruševine in ostanki ograd, ki jih zasledimo na vzhodnem in severnem delu Bjelašnice v pasu med 1400 in 1700 metri nadmorske višine. Po podatkih iz osemdesetih let prejšnjega stoletja naj bi bilo v teh naseljih približno 150 kolib, ki so pripadale tako bosanskim kot hercegovskim pastirjem (Sarajlić 1983: 42).

Sezonska naselja so sestavljale skupine kolib, ki so bile postavljene na robovih pašnih površin in manjših parcel za obdelovanje zemlje. V takšnih kolibah so med poletjem živeli pastirji ter v njih predelovali in shranjevali mlečne izdelke. Večina takšnih kolib je bila zelo skromno opremljenih in je pastirjem omogočala le najnujnejše pogoje za bivanje. Kolibe so bile zelo majhne, nizke in so imele samo en prostor. Na hercegovski strani so bile najpogosteje zidane iz kamenja in pokrite z lesenimi škodlami t. i. »šindlami«, medtem ko so bile na bosanski strani v celoti narejene iz lesa. V kolibah so imeli pastirji volnene preproge in volnene odeje ter pribor za kuhanje in peko na ognjišču. Poleg tega so v kolibah uporabljali tudi raznovrstno leseno posodje za molžo, predelavo in shranjevanje mlečnih izdelkov. Za razliko od bosanskih naj bi hercegovski pastirji za shranjevanje in transport sira ter kajmaka, ki so ga preko poletja naredili na planini, namesto lesenih posod uporabljali ovčje kože oz. iz njih narejene mehe, t. i. »mješine« (Sarajlić 1983: 46). Poleg sira, kajmaka, ovsa, zelja, ječmenovega kruha in mleka je bil krompir v prejšnjem stoletju

ena glavnih sestavin za pripravo hrane na Bjelašnici. V tem času je bilo eno večjih razkošij, ki so si ga domačini lahko privoščili, skodelica turške kave in sladkor (Matley 1968: 244).

Tudi stalno naseljeni prebivalci Bjelašnice so opravljali sezonske selitve s svojimi čredami. Te so potekale v nasprotni smeri, kot so jih opravljali bosanski in hercegovski pastirji, kar pomeni, da so v času zime s svojimi čredami iskali hrano v nižinah. Po navedbah Petrovića so bjelašniški pastirji za spust in vzpon svojih čred uporabljali naslednje poti: Igman–Vrelo Bosne, Igman–Hadžići–Sarajevo, Konjic–Visoko–Sarajevsko polje (1990: 609). Selitev črede, ta je štela med 50 in 80 ovac, je po navadi trajala dan ali dva, odvisno od razdalje, ki se je gibala nekje med 25 in 45 kilometrov. Pastirjem so največ problemov predstavljale obdelane in zasejane poljedelske površine, ki so se jih morali s svojimi čredami izogibati. Selitev ovac se je začela zelo zgodaj zjutraj in trajala ves dan, dokler niso našli kakšnega ugodnega mesta za prenočitev.

Iz devetdesetih let prejšnjega stoletja je znan podatek, da se je iz celotnega področja Bjelašnice selilo 4091 ovac (Perović et.al. 1990: 607–609). Za boljšo vizualno predstavo sezonskih migraciji in letnih časov sem naredil graf, ki sem ga napravil s pomočjo empiričnih podatkov iz članka *Organizacija ovčarskih kretanja iz sela sa područja planine Bjelašnice* (Organizacija pastirskih poti iz vasi na področju planine Bjelašnice).

Graf 1: Legenda: Planina je na 1600 m. n. v., Vasi na Bjelašnici 1100 m. n. v., Sarajevsko polje med 1100 in 500 m. n. v., Kiseljak in Visoko na 500 m. n. v. (Perović et.al. 1990: 608).

Graf prikazuje faze transhumantnega pašništva, kjer se glede na letni čas drobnico postopoma spušča s planine in kasneje ponovno vrača nazaj na Bjelašnico. V besedilu je večkrat omenjeno, da se tipi transhumantnega pašništva med domačini na Bjelašnici in tistimi pod njo oz. v njeni bližini prepletajo. Na tem mestu se mi zdi pomembno, da prikazem tudi strategijo preživetja, kjer so se domačini iz Bjelašnice odločali za čuvanje ovac ljudi, ki jim ovčereja ni predstavljala glavne gospodarske panoge. Več podrobnosti o tovrstni paši lahko razberemo iz intervjuja s sogovornikom (2):

»Ž: Kje ste živeli v času zime?

S2: Tukaj, na Lukomirju. Bilo nas je sedem bratov in sester, štiri bratje in trije sestre. Tu so bili tudi moj oče in mama. Ta zemlja tukaj je bila nekdanj od Maslešov iz mesta Čiftluk blizu mesta Ljubuški. Tu je bilo sedem kolib in še dve tam zgoraj na tistem hribu. To so bili vse Masleša. Oni so na koncu maja, po navadi po petindvajsetem, zbrali ovce, po tristo ali štiristo komadov, in prišli sem v te kolibe.

Ž: Ste tudi vi imeli takšno prakso?

S2: Nismo, mi smo živeli na Lukomirju. Spomladi, ko je bilo že pravo vreme, je oče v aprilu šel v Hercegovino in v Čitluku zbral drobnico. Razumeš? Od tukaj smo sestopili v Konjic, se tam usedli na vlak in se zapeljali do mesta Ljubuški. Od tam smo šli z avtobusom do Čitluka. Oče nam je javil in mi smo šli tja. Ko smo prišli tja, smo skupaj eden za drugim gnali ovce vse do Bjelašnice. Danes prideš, drugi dan se spočiješ, tretji dan zjutraj pridejo ovce. Vse se jih je zbralo v tore, tam prenočilo in naslednji dan smo šli na pot. Od tam do Bjelašnice smo hodili štiri dni.

Ž: Ovce ste gnali vsak zase ali skupaj v eni čredi?

S2: Ne, ne vsak svoje, ampak skupaj v eni vrsti. Jaz sem bil tu, naslednji pa dvesto metrov pred mano. In tako smo šli. V glavnem smo šli skupaj in čuvali vsak svoje ovce. Tako se niso mogle pomešati, to je bilo ogromno ovac. Sedem ali osem ljudi po tristo ali štiristo ovac, kdo bi jih potem ločil. Tu smo prišli in ostali na Bjelašnici vse do prvega oktobra.

Ž: Ste bili z ljudmi iz vasi dogovorjeni glede poti, ste šli na Bjelašnico vedno po isti poti?

S2: Vedno po isti poti, jaz jo še danes poznam na pamet.

Ž: Je koga motilo, ko ste hodili po njegovih njivah?

S2: Ne greš ti po njivah, vedno po poteh. Ko prideš na kakšen travnik, se tam spočiješ in greš naprej. Četrty dan prideš sem. To je daleč in preko hriba.

Ž: Ovce so poznale pot?

S2: Skoraj vse so jo poznale, samo jih nisi smel pustiti prve, ker so lahko šle prehitro. Spomladi so ovce suhe in lahko se zgodi, da gredo naprej tiste, ki so močnejše in za sabo pustijo slabotne. Zato moraš počivati kakšen dan in iti zelo počasi. Če ovca zaostane in se uleže na tla, je ne moreš kar pustiti tam. Najtežje je bilo čez Mostar.

Ž: Koliko ljudi je čuvalo ovce?

S2: Po trije. Ti, ki so šli od spodaj direktno na planino, pa so bili v štirih ali petih, saj so imeli tudi krave in konje, ki so jih lahko natovorili s stvarmi. Mi nismo imeli stvari, samo hrano, saj smo imeli že vse na planini. Veš, mi smo sorodniki, eni so ostali v dolini, mi pa na planini.

Ž: Kje ste pa spali, v šotorih?

S2: Kakšen šotor (smeh). Zunaj si najdeš prostor, s sekiro nasekaš malo trnja, ki ga je v Hercegovini veliko in z njim ogradiš ovce ter se uležeš za kakšno uro ali dve.

Ž: Kdaj ste pa zadnjič odšli na takšno pot?

S2: Kdaj je bilo že to, to ni tako nazaj, kakšno leto pred vojno. Več kot dvajset let nazaj.

Ž: Kako je bilo, ko ste potrebovali denar?

S2: To, kar smo mi delali, je bilo čuvanje tujih ovac. Od enega pet, od drugega toliko, kolikor jih je pač imel.

Ž: Aha, jaz sem pa mislil, da so bile vse vaše.

S2: Niso. Mi smo imeli tu kakšnih petdeset svojih. Od spodaj smo prignali še kakšnih tristo in vsi so nam plačali za čuvanje in molžo.

Ž: To, kar ste namolzli, je bilo vaše ali njihovo?

S2: Naše, naše. Če si hotel, si lahko molzel, če ne, pa ti ni bilo potrebno.

Ž: Mislil sem, da ste imeli kakšen dogovor, na primer vsakemu pol?

S2: Ne ne, edino če je nekdo hotel imeti sir, potem je zanj plačal. Naročil nam je neko količino sira in mi smo mu ga naredili, za kar nam je plačal. To ni imelo veze s tem, da so bile njegove ovce.

Ž: S čim so se pa oni ukvarjali?

S2: Hercegovci so se ukvarjali v glavnem s pridelavo tobaka in vina. Nekateri so hoteli imeti še kakšno ovco za jagnjeta, pa so nam jih poleti dali v oskrbo tu na planini. Jeseni so jih vzeli nazaj in če je bila kakšna stara in debela, so jo potem zaklali» (intervju posnet na Lukomirju, 22. 7. 2014).

Iz pogovorov, ki sem jih imel z vaščani Lukomirja, sem ugotovil, da večina domačinov, ki je stalno živela na planini Bjelašnice s svojimi čredami ovac v času zime ni opravljala tako dolgih poti, kot so jo jih morali pastirji v času poletja iz Ljubuškega ali pa tisti iz Podveležja. Bjelašniški pastirji naj bi svoje črede v glavnem pasli na Sarajevskem polju, včasih tudi v bližini mesta Visoko, le redkokdo pa naj bi šel do Zenice. V primerjavi s hercegovskimi pastirji in tistimi iz Travnika so bile to relativno kratke razdalje, saj je, samo za primer, med Lukomirjem in Visokim le šestdeset kilometrov, med Ljubuškim in Lukomirjem pa enkrat večja razdalja. Življenje, ko se je vse te razdalje premagovalo peš, je bilo zelo zahtevno. Sogovorniki so mi pogosto omenili, da je le malokdo videl sarajevsko »čaršijo«, pa čeprav so bili s svojimi čredami pogosto v neposredni bližini. Za prenašanje tovorov so na Bjelašnici v glavnem uporabljali konje, medtem ko so v Hercegovini za to uporabljali osle. Za delo na poljih so vse do osemdesetih let prejšnjega stoletja uporabljali vole. Poleg njih je večina gospodinjstev imela tudi kravo, ki med prebivalci Bjelašnice še danes velja za enega osnovnih sredstev preživetja.

Vasi na Bjelašnici spadajo v t. i. planinski tip naselji, ki s svojo karakteristično postavitvijo v prostoru tvorijo gručasta naselja na strmih pobočjih. Domačini jim pogosto rečejo kar »mahale«. Večina družin, ki živi v takšnih naseljih, je v bližnjem ali malo bolj oddaljenem sorodstvu. Takšen tip naselji spominja na srednjeveško in še starejšo ilirsko gradnjo utrjenih naselji. Kot smo že omenili, na Bjelašnici prevladuje dinarski tip planinske hiše, ki bi ga lahko razdelili na dva podtipa, in sicer južni tip, kjer je hiša zgrajena iz kamena, ter severni tip, kjer je hiša narejena iz lesa. Na gradnjo in dovršenost objektov je vplival predvsem njihov namen. Kot že večkrat opisano, se objekti delijo glede na to, ali so služili začasnemu bivanju ali pa so bili namenjeni stalnemu bivanju. Večina hiš na Lukomirju je

zidana iz kamnja in z daljšo stranico hiše vkopana v strm teren. V povprečju lahko govorimo o tlorisu hiše 8,2 m × 11,2 m. Prostor, ki je nastal z izkopom, je bil namenjen živini, medtem ko je bil prostor nad kletjo namenjen bivanju (Chabbouh Akšamija 2009: 159–180). V takšnem podstrešnem prostoru je lahko živelo tudi do deset ljudi. Hlev ob hiši se je začel pojavljati šele v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja z gradnjo hiš na Lukomirju in je bil znak modernizacije, saj je bilo življenje v novih hišah bolj zdravo in brez smradu, ki je prej prihajal iz kletnih prostorov. Zelo pogosto so za hlev začeli uporabljati starejšo hišo. Sogovornica (3) je mnenja, da je bilo življenje njenih prednikov v preteklosti zelo zahtevno:

»Ljudje na Bjelašnici so bili zelo vzdržljivi, res so veliko delali in nosili vse breme. Takrat ni bilo avtov, imeli so samo konje in vole. Še jaz ne vem točno, kako je bilo. Vem samo to, kar so mi govorili drugi. V času mojega življenja ni bilo več tako. Ljudje so imeli zelo skromne pogoje življenja, samo sir, maslo, krompir, čebulo, ječmen, malo moke, sladkorja in kavo. Sem se ni moglo priti z avtom ali tovornjakom. Če so hoteli priti do ceste, so morali peš do »Kuče Spasa«. To je tista porušena hiša ob cesti pred začetkom gozda blizu smučišča. Ljudje so s konji hodili tja po hrano, ki se jo je prej kupilo v mestu ter tja pripeljalo z avtom. Ljudje so mleli koruzo, ječmen, to mešali z belo moko in si iz tega delali različno hrano. Tako so živeli ti ljudje. Sadje, jabolka in podobno so si puščali za ljudi, ki bi slučajno zboleli. Njena tašča recimo do leta 1979 ni vedela, kaj so to banane. To je bilo zelo trdo življenje« (Intervju, posnet na Lukomirju, 22. 8. 2014).

Slika 5: Na Bjelašnici je ohranjenih samo še nekaj mlinov na vodni pogon. Mlin na fotografiji se nahaja pod vasjo Lukomir. Foto: Žiga Gorišek, 9. 8. 2014.

Sogovornik (4) se svojega otroštva na Lukomirju spominja kot nečesa lepega in se tudi danes tja zelo rad vrača. Delček svojih spominov na otroštvo in delo na Bjelašnici mi je nekoč opisal med grabljenjem sena na pašnikih pred vasjo Lukomir:

»Takrat so ljudje vse delali na roke. Skrbeti so morali za vole, konje, krave in kakšnih 100 ovac. Za vse živali je bilo potrebno pripraviti veliko sena. Veliko dela je bilo tudi na polju. Za delo je bilo včasih potrebnih veliko otrok, ki so že zelo zgodaj začeli samostojno opravljati opravila okrog hiše. Otroci so v glavnem pasli živino, ženske pa so ostajale doma. Sogovornik je mnenja, da je bilo starejšim moškim v preteklosti veliko lažje, saj naj jim ne bi bilo potrebno delati toliko kot danes. V času njegovega otroštva naj bi se ljudje veliko več družili. Vas je bila nasploh takrat veliko bolj živa. Mladi naj bi se obiskovali ter družili pred hišami. V tem obdobju je bilo tudi po 40 mladostnikov v eni generaciji. Za druženje niso potrebovali ničesar, in kot se spominja, so se imeli v glavnem zelo lepo. Zelo pogosto so se srečevali na svatbah, kamor so prihajali ljudje iz različnih vasi na Bjelašnici. Takšne svatbe so lahko trajale tudi po več dni. Na Lukomirju je bil običaj, da so na dan svatbe organizirali tek od Studenca pa do vasi. Zmagovalcu so potem na hrbet pripeli srajco, kar je bilo posebno priznanje. Srajce so na takšen način nosili samo zelo bližnji svati ter priče« (Zapis iz terenskega dnevnika, 8. 8. 2014).

Večje spremembe so se na planini Bjelašnice in v vasi Lukomir zgodile po drugi svetovni vojni. Ena izmed takšnih sprememb je bilo obvezno služenje vojaškega roka v takratni Jugoslovanski ljudski armadi, ko so bili mladi fantje poslani na najrazličnejše konce bivše Jugoslavije. Večina sogovornikov, ne glede na njihovo starost, po krajšem pogovoru začne govoriti o času, ko so služili vojaško službo. Za mnoge fante je bil to prvi stik z zunanjim svetom. Eden od sogovornikov je na primer delal kot kuhar na eni od bojnih ladij, ki so spremljale Tita na poti do Aleksandrije, kjer se je srečal s takratnim egiptovskim predsednikom Naserjem. Na Lukomirju sem spoznal vsaj tri domačine, ki so služili vojsko v Sloveniji in ob vsakem srečanju pripovedovali, kako so takrat doživljali Slovenijo, ter me spraševali, kako je v Sloveniji danes. Zavedam se, da so fantje tudi v preteklosti kot vojaki služili najrazličnejšim oblastem in da so tudi v preteklosti nekateri od njih videli tuje kraje. Z gradnjo Jugoslavije se je po drugi svetovni vojni počasi začelo modernizirati tudi ruralno okolje, služenje vojaškega roka v državah bivše Jugoslavije pa je pripomoglo k mobilnosti prebivalstva in prinašanju novosti v sicer gospodarsko manj razvite kraje.

Ena večjih sprememb je bilo tudi uvajanje štiri- in osemletne osnovne šole. Štiriletna šola je bila na Lukomirju zgrajena v času gradnje stalnih bivališč, ki so si jih v obdobju med letom 1952 in 1974 na Gornjem Lukomirju začeli postavljati vaščani Dolnjega Lukomirja, Višnjevlja in drugih okoliških naselji. Leta 1969 je bila zgrajena tudi mošeja, ki so jo obnovili prav v času mojega bivanja na Lukomirju. Po podatkih iz Zemaljskega muzeja v Sarajevu je bilo leta 1985 zabeleženo 43 stalno naseljenih gospodinjstev na Gornjem Lukomirju, medtem ko je bil Dolnji Lukomir v tem času že zapuščen. Eden od razlogov za stalno naselitev Gornjega Lukomirja je bil v boljši povezanosti domačinov z občino Konjic ter ostalimi vasmi na Bjelašnici (Vir: <http://www.konjic.ba>, 20. 5. 2017). Šola na Lukomirju je imela štiri razrede. Po končanem obveznem štiriletnem šolanju so učenci lahko nadaljevali šolanje v Šabičih, ki je še vedno nekakšno upravno središče Bjelašnice. Domačini so mi pogosto pripovedovali, da so ženske v glavnem končale samo prva štiri leta šolanja, med tem ko se je fante spodbujalo k nadaljevanju šolanja v Šabičih. To šolo so obiskovali otroci iz vseh okoliških vasi. Otroci iz Lukomirja, ki so se šolali v Šabičih, so zaradi oddaljenosti morali v času šole živeti v Šabičih. Največkrat so za njih skrbeli sorodniki, ki jih imajo zaradi medsebojnega poročanja vaščani Lukomirja po vseh vaseh Bjelašnice. V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so večerno šolo morali obiskovati tudi starejši vaščani. Sogovornica (5) se šolanja spominja:

»Večina ljudi je takrat čuvala ovce, ljudje so živeli od tega. Govorili so nam: »Kakšna šola, čuvaj ovce!« Včasih je bilo to tako. Ko sem se poročila, smo takšni kot jaz hodili v večerno šolo, ampak to ni bilo ne vem kaj. Moji otroci so končali šolo. Sin je na primer končal vseh osem razredov. Ljudje so počasi začeli odhajati in tako je tudi šola počasi začela propadati. Mlajša hči je končala dva razreda tukaj na Lukomirju. Ko ni bilo dovolj učencev, je šel učitelj drugam. Z možem sva jo poslala v Šabiče, tako da je končala vsaj štiri razrede. Tam je stanovala pri moji sestri v vasi Kramari in v Šabičih končala štiri razrede osnovne šole. Učitelj je bil iz Umuljanov, Bandič se je klical. Moj mož je šel do njega ter se dogovoril, da je hčerka dobila spričevalo za vseh osem razredov, pa čeprav je v resnici naredila samo štiri leta šolanja. Štiri leta so bila obvezna za vse. Učitelj je rekel, da je važno, da se zna podpisati in kaj prebrati. Veš koliko je starejših ljudi, ki ne znajo niti številke vtipkati na telefon. Sploh ne znajo številke. So tudi mlajši od mene. Jaz znam brati ter se podpisati, znam tudi številke in moj mož tudi vse to zna. Moja snaha, nevesta od mojega brata, ne zna vtipkati številke. Ko jo pokličem, mi pove, da me ne zna poklicati

nazaj, saj ne zna števil. Po navadi pokliče koga, da ji vtipka moj številko in me tako pokliče. Sedaj vidiš, kako zaostali so bili ljudje tukaj» (Intervju posnet na Lukomirju, 24.8.2014).

Slika 6: Hiša v kateri je vse do konca devetdesetih let prejšnjega stoletja delovala šola. Foto: Farm Ville "Natura AS", september 2017.

Z industrializacijo Jugoslavije v času po drugi svetovni vojni je prišlo do povečane migracije ruralnega prebivalstva, ki se je počasi začelo naseljevati v mestih. Po mnenju Halperna se je to zgodilo z manjšo zamudo v primerjavi z državami na zahodu Evrope (1975: 77). Globalnemu procesu migracije ruralnega prebivalstva iz marginalnih kmečkih regij v mesta je bilo posvečenih veliko raziskav. Po podatkih iz Halpernovega članka o Vidikih balkanskih migracijskih vzorcih lahko razberemo, da se je med leti 1921 in 1961 kmečka populacija v Jugoslaviji zmanjšala z 79 na 49 odstotkov. Poleg tega se je v tem obdobju populacija povečala z 12.500.000 na približno 16.000.000 prebivalcev. Leta 1960 se je na primer od 9.170.000 kmečke populacije 1.306.000 vozilo na delo. Med leti 1949 in 1960 se je 2.162.000 prebivalcev preselilo iz ruralnih območji v urbana središča, kar pomeni, da se je skoraj 19 odstotkov jugoslovanske populacije preselilo iz vasi v mesta. Kljub ogromnemu in hitremu gospodarskem razvoju pa je bila Jugoslavija v tem času med najmanj urbaniziranimi državami v Evropi (Halpern 1975: 86–90). Na migracijo in zapuščanje ruralnih območji so vplivali tudi različni ukrepi takratne Komunistične partije Jugoslavije. Med letom 1948 in 1950 je kmečko prebivalstvo najprej prizadela kolektivizacija kmetijstva ter visoki davki, ki so jih morali plačevati kmetje za zemljišča, večja od deset hektarjev (Halpern 1963: 163), kasneje pa je na opuščanje kozjereje in ovčereje vplivalo več zakonov, ki so prepovedovali »nomadsko« pašo, pašo v gozdu in v

nekaterih primerih tudi kozjerejo. Kot enega izmed primerov lahko omenim pastirje iz vzhodne Bosne, ki so v zimskem času gnali svoje velike črede ovac iz t. i. bosanske Vrhovine, gre za predel Bosanske Krajine med rekama Uno in Vrbasom, vse do Zagreba in Međimurja in Samobora blizu slovensko-hrvaške meje. Spor med pastirji in poljedelci na omenjenih območjih se je leta 1966 končal s popolno prepovedjo »nomadske« paše, kot so takrat pogosto opisovali transhumantno pašo. Zakon, ki ga je sprejel zbor SR Hrvaške, je vrhovskim pastirjem prepovedal pristop na teritorij Hrvaške. Zaradi te prepovedi je v zimi med letoma 1966 in 1967 poginilo približno 130.000 ovac z območja Vrhovine. V naslednjem letu so ta zakon sicer umaknili, ampak le pod pogojem, da pastirji pasejo svoje ovce na zavarovanih pašnikih, do katerih so morali priti s primernim prevoznim sredstvom. Kljub temu se je zaradi številnih težav, ki so jih imeli pastirji pri pridobivanju dovoljenj glede paše, število ovac začelo zmanjševati (Marković 2003: 85). Proces industrializacije, urbanizacije ruralnega okolja in počasno opuščanje reje ovac zelo nazorno opiše etnologinja Liljana Beljkadić Hadžidedić:

»Sarajevsko polje, ki je med Sarajevom in Čengić Vilo pa vse naprej do Ilidže, je bilo včasih kmetijsko zemljišče. Tam so bile vasi. Čengić Vila je bila na primer kmetijsko zemljišče Čengićev, sedaj je tam gosto poseljeno naselje, ki je del Sarajeva. Približno v petdesetih letih prejšnjega stoletja se je začela industrializacija in tako so se na Sarajevskem polju začele graditi tovarne in številna mestna naselja. V času pred industrializacijo je bilo Sarajevsko polje pašnik za številne pastirje iz Bjelašnice. Slednji so se s svojimi čredami konec zime spuščali na Sarajevsko polje in tam pasli svoje ovce. Prišli so vse do stadiona na Koševu, kjer so bili travniki in pašniki za bjelašniške pastirje. Približno na začetku meseca maja so se začeli vračati nazaj na Bjelašnico. V tem zimskem času so s svojimi čredami lahko šli vse do Zenice. Pastirji so v času, ko so na teh poljih iskali primerno pašo za svoje živali, živeli in spali s svojimi čredami. Po letu 1950 se je takšen način življenja počasi začel spreminjati. Pojavili so se določeni davki, prepovedi itn. Jaz imam o tem določena znanja, ki so stara več kot štirideset let, ko sem se s tem ukvarjala. V glavnem, začelo se je obdavčevanje pastirjev in pašnih površin. Lastniki zemljišč so začeli preprečevati pašo in tako so pastirji že takrat postali ogroženi. Živinoreja se je začela zmanjševati, težko so prodajali svoje proizvode in veliko se jih je v tem času priselilo na Sarajevsko polje. Na primer v Hadžiće, predmestje Sarajeva, kjer se je naseljevalo kmečko prebivalstvo iz Bjelašnice ter se začelo zaposlovati v tovarnah. To se

jim je bolj izplačalo, imeli so večjo socialno varnost, kar je bilo v tistem času za njih zelo pomembno. Če je nekdo zbolel, je imel on in vsa njegova družina socialno varnost, ki je kot pastirji niso imeli. Kot pravim, ovčereja se je začela zmanjševati in tako so se prebivalci Bjelašnice posamezno kot najemniki stanovanj, včasih pa tudi s celotnimi družinami začeli priseljevati v Sarajevo. V primerih, ko je v Sarajevu živel samo eden član družine in je na Bjelašnici ostala vsa družina, se je takšen posameznik redno vračal nazaj v svojo vas. V glavnem, v mestu so imeli redne dohodke. Takrat je delovala tovarna koles Famos v Hrastnici, kjer je bilo zaposlenih veliko ljudi iz Bjelašnice. V Hadžićih pa je bila tovarna motorjev. Pastirji so se kot nekvalificirani delavci lahko zaposlovali in se tam izučili obrti. V zelo kratkem času so iz pastirjev na Bjelašnici postali predmestno prebivalstvo Sarajeva. Naseljevati so se na področju Huma, to je hrib iznad Sarajeva takoj izza železniške postaje. Tam je celotno naselje Brdo, kjer so se naselili iz Milišićev, Rakitnice, tam imajo svoje hiše» (Intervju posnet v Sarajevu, 3. 6. 2014).

Nekaj podobnega sem izvedel tudi od sogovornikov na Lukomirju. Po njihovih besedah naj bi se začelo odseljevanje mladih v času, ko so bili že stalno naseljeni na Gornjem Lukomirju. Veliko fantov iz Bjelašnice je v tem času sodelovalo pri modernizaciji železniške proge Sarajevo–Ploče, ki je bila vse do obnove leta 1969 ozkotirna in brez elektrike. Sarajevo, Zenica, Konjic in druga mesta v bližini Bjelašnice so v drugi polovici dvajsetega stoletja za domačine pomenili priložnost za boljše življenje. Sarajevo je v tem času s svojo rastočo industrijo ponujal ogromno delovnih mest, ki so jih kot nekvalificirani delavci lahko dobili prebivalci Bjelašnice. Glede na pogovore z domačini sem ugotovil, da so se na začetku domačini selili na obrobje mesta Sarajeva, kjer so si sčasoma postavili tudi svoje hiše. Revnejši so si zgradili hiše, v kateri je živela razširjena družina, se pravi, da je bilo lahko pod eno streho tudi več bratov in sester s svojimi družinami, medtem ko so si bogatejši gradili svoje hiše. Tako je v Sarajevu, Hadžićih, Hrastnici in drugih krajih nastalo več gručastih naselji, v katere so se naseljevale družine iz različnih vasi na Bjelašnici. Sogovornica (5) se spominja odselitve svojih sinov:

»Jaz sem se oženila leta 1963. Najstarejši sin je zelo hitro odšel, nakar se je zaposlil v dolini in se tudi kmalu oženil. Odpeljal je ženo in si začel delati hišo v Hadžićih. Nekaj smo mu pomagali mi, nekaj denarja pa mu je posodil prijatelj. Kasneje se je poročil tudi najmlajši sin. Mož je takrat predlagal, da bi skupaj delala hišo, da bi bilo finančno lažje, pa sta mu sinova rekla, da raje ostaneta dobra prijatelja, kot pa da bi se kasneje skregala.

Tako sta naredila vsak svojo hišo. Najmlajši sin je naredil svojo hišo in sedaj živiva tam tudi jaz in moj mož. Starejši sin ima hišo malo nižje od naše, naredil je že fasado in vse. Vsi smo se borili, da smo zgradili hiše, čuvali ovce in veliko delali» (Intervju, posnet na Lukomirju, 8. 8. 2014).

Vzorec preseljevanja ljudi iz Bjelašnice v dolino je bil po svoje zelo sistematičen, saj večina domačinov iz Bjelašnice ve, v katerem delu živijo vaščani kakšne izmed bjelašniških vasi. Veliko jih živi tudi v stanovanjih, ki so postala zlasti dostopna po končanih olimpijskih igrah v Sarajevu leta 1984. Zdi se mi zelo zanimivo, da lahko v nekaterih od teh naselji na robu Sarajeva še vedno vidimo manjše črede ovac in koz, ki se pasejo na pobočjih iznad mesta. Eno takšnih naselji v Sarajevu je na primer Sredrenik.

Ljudje, ki so se odločali za delo in življenje v mestu, pa svojih vezi z družinami na Bjelašnici niso prekinili. Vasi, kjer so po navadi ostali njihovi starši, so postali kraji, v katere so se vračali ob praznikih oz. ko je bilo potrebno pomagati pri težjih opravilih na planini. Domačini takšno pomoč sorodnikov in prijateljev imenujejo »moba«. Halpern je konflikt zaradi pomanjkanja delavcev v tovarnah v poletnem času opisal v svojem članku iz leta 1963, kjer je pisal o tranziciji jugoslovanskega ruralnega sloja v sloj delavcev. Delavnik v tovarnah je bil v času jugoslovanskega socializma pogosto od šestih zjutraj do dveh popoldan, in sicer od ponedeljka do sobote. Prosti čas v popoldanskem času je sicer omogočal delo na kmetijah, problem pa se je pojavil, ko so bila na kmetijah potrebna večja dela, sploh v času žetev, košnje in spravila sena. Takrat naj bi veliko delavcev, ki so imeli doma kmetije, simuliralo bolezni, kar se je poznalo pri pomanjkanju delovne sile v tovarnah (1963: 167). Ruralno prebivalstvo, ki je prišlo v mesta, je pogosto sebe dojemalo kot urbano komponento vaškega gospodinjstva, ki je svojimi vezmi ohranjala stike z vasmi, iz katerih so prihajali. Vas in njena institucija je v tem smislu delovala kot zavarovanje v primeru neuspeha v mestu. Vezi med urbanim in vaškim življenjem so postale pomemben del komunikacije in prinašanja urbanih norm v ruralno okolje (Halpern 1975: 97). Pri migraciji ruralnega prebivalstva v mesta so bile zelo pomembne tudi sorodstvene vezi in prijateljstva, ki jih pogosto poznamo pod terminom »vezi in poznanstva«. Prebivalci vasi na Bjelašnici so se pogosto odločali za delo v podjetjih, kjer so že imeli kakšnega od sorodnikov ali prijateljev. Z njihovo pomočjo so lažje dobili delo, kasneje pa so lahko na takšen način tudi hitreje napredovali. Sogovorniki na Lukomirju so se mi velikokrat pohvalili, da poznajo vplivne ljudi, ki jim lahko takoj pomagajo. Takšna

usluga kasneje seveda zahteva vračilo, zato je zelo pomembno, da veš, kdaj lahko zaprosiš za uslugo in kdaj bi takšna usluga zahtevala preveliko ceno oz. povračilno uslugo.

Z odseljevanjem mladih v zadnjih nekaj desetletji dvajsetega stoletja se je prebivalstvo v vaseh Bjelašnice začelo starati. Posledično so se zaradi tega v ruralnem okolju širom BiH začele zapirati osnovne šole, ki so pomembno vplivale na opismenjevanje slabo izobraženega ruralnega prebivalstva. Po besedah sogovornikov naj bi se šola na Lukomirju zaprla okrog leta 1990. Do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja se je veliko vasi skoraj popolnoma izpraznilo. V tem času je veliko objektov začelo tudi propadati, do največjih sprememb pa je prišlo po razpadu Jugoslavije in v sledeči vojni, ki je v letih med 1992 in 1995 na Bosni in Hercegovini pustila posledice, ki so še danes po vseh teh letih vidne na vsakem koraku. Vojna je vplivala na vse prebivalce BiH in tako tudi na prebivalce Bjelašnice in Lukomirja. Na planini Bjelašnice je bila med vojno fronta med Armijo Bosne in Hercegovine in vojsko Republike Srbske. V vojni vihri so slednji požgali večino vasi na Bjelašnici, tako da sta nedotaknjeni ostali samo vas Lukomir in Čuhovići ter nekaj sezonskih naselji kot na primer Gradina iznad vasi Umuljani. Ob izbruhu vojne se je veliko ljudi vrnilo iz Sarajeva nazaj na Bjelašnico, kjer so ostali vse do konca vojne. Lukomir je v vojnem času deloval kot zaledje fronte, kjer so bili nastanjeni številni bošnjaški vojaki. Številni sogovorniki iz vasi Lukomir se pogosto spominjajo vojnih časov, iz česar sem napravil več terenskih zapiskov:

»Kot običajno se je pogovor tudi tokrat preusmeril na zadnjo vojno. Ta je tako zaznamovala starejše ljudi, da se običajni pogovor skoraj vedno naveže tudi na pogovor o vojni in življenju v tem času. Ni nujno, da so to vedno samo slabi spomini. V tem primeru se je sogovornik pohvalil, da je takrat na Lukomirju vsaka od hiš skupaj z drugimi gospodarskimi objekti gostila tudi po petdeset vojakov. Ti so v tistem času večkrat pomagali vaščanom pri njihovih vsakdanjih opravilih. Med drugim so enemu izmed njih očistili njivo kamenja, ki ga je na tem kraškem terenu zelo veliko. Dolina Lukomirja je bila takrat polna ljudi in živine, ki so jo sem prignali prebivalci drugih vasi. Vaščani so si takrat med seboj pomagali in pogosto se tega spominjajo kot nečesa, česar danes ni več. Veliko ljudi je v času vojne preko Igmana in Bjelašnice bežalo proti Konjicu. Na cesti proti Čuhovićem naj bi bilo takrat veliko avtomobilov, ki so se bodisi pokvarili oz. jim je zmanjkalo goriva. Enkrat naj bi se celo zgodilo, da so pripadniki srbske vojske za nekaj

časa prebili linijo in so ljudje morali umakniti iz Lukomirja. Na srečo Lukomir takrat ni bil požgan» (Zapis iz terenskega dnevnika, 2.8.2014).

Z vidika preučevanja transhumantnih skupnosti na Bjelašnici se mi zdi zanimivo, kako so se ljudje v najhujših trenutkih vojnih grozot, ki so se dogajale v obkoljenem Sarajevu ter širom BiH, začeli vračati v rodne vasi. Te so branili z orožjem, ki so ga morali kupiti sami oz. je zanj zbiral celotna vaška skupnost. Še danes lahko vidiš kakšnega izmed pastirjev, ki s seboj na pašo zaradi napada volkov na drobnico vzame avtomatsko puško. Vojna v BiH je med drugim vplivala tudi na spremenjeno gradnjo hiš na Bjelašnici. Večina vasi na planini je bila med vojno požganih. Na tem mestu moram omeniti, da so tudi pripadniki Armije BiH pregnali domačine in zažgali vas Blace, ki je bila edina večinsko pravoslavna vas na Bjelašnici. Po končani vojni je v BiH iz tujine prišlo veliko donaciji, s katerimi so različne nevladne organizacije začele s počasno obnovo hiš. Ljudje na Bjelašnici so si z donacijami začeli graditi večje in veliko bolj udobne hiše. Veliko hiš je šele takrat dobilo vodo, notranje stranišče, tuš in podobno. Kamen in les so zamenjali sodobni materiali, kot so opeka, beton in pločevina. Večina vasi, ki se nahaja na prostoru občine Trnovo, je bila v povojnem času povezanih z asfaltirano cesto. Pred tem je bila cesta asfaltirana samo do Babin Dola, kjer se nahaja smučišče in kompleks hotelov. Vas Blace do danes ni bila obnovljena, zemljišča in pašniki pa so naprodaj. Z razliko od ostalih vasi na Bjelašnici, Lukomir in Čuhovići med vojno nista bila požgana. Lukomir je med vojno sicer zadela granata, ki je poškodovala poslopje, kjer je v preteklosti delovala šola. Šolo so kasneje obnovili s sredstvi nevladne organizacije Gea+, ki je poleg nekaterih drugih nevladnih organizaciji vlagala v infrastrukturo vasi Lukomir. Vas je zaradi svojega atraktivnega položaja iznad kanjona Rakitnice in ohranjene stavbne dediščine postala zanimiva atrakcija za številne tujce, ki so se v sklopu številnih nevladnih organizaciji začeli priseljevati v Sarajevo po končani vojni v BiH leta 1995. O turizmu na Bjelašnici in v vasi Lukomir bom več pisal v naslednjih poglavjih.

S koncem vojne se je na Bjelašnici nadaljeval proces izseljevanja prebivalstva, ki se je naseljevalo predvsem v Hadžićih, nekaj pa tudi v ostalih krajih v podnožju Bjelašnice in Igmana. Prebivalci vasi Lukomir so si postavljali hiše v soseski iznad Hadžićev, kjer je pred vojno živelo večinoma pravoslavno prebivalstvo. V času vojne jih je veliko zbežalo na teritorij Republike Srbske, kjer so po vojni začeli s prodajo svojih zemljišč, najprej ljudem iz Bjelašnice, kasneje pa tudi ljudem iz arabskih držav. V Hadžiče so se vsaj na

začetku selile večinoma mlade družine, ki so imele šoloobvezne otroke. Kasneje so jim zelo pogosto sledili tudi starši. Zanimivo pri tem je, da so si prebivalci Bjelašnice poleg zemljišč za hiše kupovali tudi različno velike pašnike, na katerih so si postavljali hleve in kljub spremembi stalnega bivališča v urbanem okolju nadaljevali s tradicijo transhumantnega pašništva. Po besedah sogovornikov naj bi se zaradi staranja prebivalstva in slabih prometnih povezav v času zime leta 2010 prebivalci Lukomirja odločili, da tam ne bodo prezimovali. Od takrat naprej je vas v času zime v glavnem prazna.

Reja ovac namesto socialne pomoči

Med obiskovanjem Bjelašnice in Hadžićev sem kmalu opazil, da se ljudje odločajo za rejo ovac tudi zato, ker enostavno nimajo druge možnosti. Po koncu vojni po razpadu Jugoslavije leta 1995 je veliko ljudi v BiH ostalo brez zaposlitve, pokojnin in drugih sredstev za dostojno življenje. Po besedah sogovornikov se je v tem času veliko ljudi iz Bjelašnice, ki so pred vojno delali v Sarajevu in okolici, ponovno odločilo za rejo ovac in s tem tudi za obujanje transhumantnih praks pašništva. Pri tem je zanimivo, da vasi in ruralno okolje pogosto delujeta kot socialna varnost tistim, ki so se odselili v mesta. Na enem od prvih obiskov Bjelašnice sem na poti proti Sarajevu z avtom ustavil starejši ženski, ki je štopala ob cesti.

»Povedala mi je, da je prej dolgo časa živela in delala v Sarajevu in da se je sedaj z mozem preselila nazaj na Bjelašnico, kjer lažje preživita kot pa v mestu. Pove, da imata nekaj koz in ovac, ki jima dajejo mleko, s prodajo jagenjčkov pa lahko skromno preživita. Med vožnjo proti vzhodnemu Sarajevu je povedala, da ima zelo rada živali in da je posvojila tudi več psov, ki jih ljudje puščajo na poti proti Hotelu Maršalu na Bjelašnici. Med drugim je posvojila tudi mladega risa, ki ga je navadila na mačjo hrano. To je bil tudi razlog, da je takrat odšla v mesto, saj risa hrani z mačjo hrano. Med pogovorom je omenila, da zapuščeni psi naredijo veliko škode na obrobju mesta in da je prav pred kratkim nek trop psov zadavil več glav drobnice v predmestju Sarajeva« (Zapis iz terenskega dnevnika, 19. 4. 2014).

Za boljše razumevanje socialnega položaja ljudi na Bjelašnici lahko omenim nekaj podatkov, ki sem jih izvedel od sogovornikov. Na Lukomirju sem od mlajše sogovornice

izvedel, da starejši vaščani, ki nikoli niso bili zaposleni in nimajo pokojnine, na mesec prejema 80 KM socialne pomoči, kar znaša približno 40 evrov mesečno. Od sogovornika, ki se na Lukomirju ukvarja z gostinstvom, sem izvedel, da je večino svojega življenja vozil avtobus za podjetje GRAS v Sarajevu, ki mu več let ni plačevalo prispevkov za pokojnino, in da zaradi tega, kljub zadostni delovni dobi, ne more v pokoj. Problem številnih zaposlenih ljudi je tudi v tem, da jim podjetja ne izplačujejo plač. Izpostavljam podatek, »da je januarja 2017 v Bosni in Hercegovini povprečna neto mesečna plača znašala 430 EUR. Po podatkih naj bi bila najnižja v gostinstvu in živilski industriji (257 EUR) ter v gradbeništvu (272 EUR). Najvišja pa je v bančnem in zavarovalniškem sektorju (718 EUR), v IT in telekomunikacijskem sektorju (652 EUR) ter v energetiki (667 EUR). Minimalna plača v BIH je januarja 2017 znašala 202 EUR neto« (VIR: <http://www.izvoznookno.si/>, 16. 7. 2017).

Slika 7: Sezonske kolibe v enaindvajsetem stoletju. Foto: Žiga Gorišek, november 2014.

Pomanjkanje delovnih mest, zapletena birokracija, nizke plače, korupcija, nefunkcionalnost Daytonskega sporazuma¹⁷ in še bi lahko našteval vplivajo na to, da so ljudje zato da preživijo prisiljeni iskati alternativne možnosti zaslužka. To je v ruralnem okolju BiH pogosto povezano z ovčerejo, v zadnjih letih pa vedno pogosteje tudi s turizmom. Med obiskovanjem družin, tako na Lukomirju kot v Hadžićih, sem opazil, da ima poleg ovčereje za družine zelo velik pomen tudi reja goveda, predvsem krav in teličkov, ki jih prodajajo za meso. Krave imajo pomembno vlogo za družine tudi zato, ker

---

¹⁷ Daytonski sporazum je mirovni sporazum, ki so ga sprte strani z ozemlja bivše SFRJ novembra 1995 podpisale v amerškem mestu Dayton v zvezni državi Ohio ter z njim končale vojno v Bosni in Hercegovini.

jim zadostijo vsakodnevno potrebo po mleku, ki velja za eno osnovnih živil. Višek mleka, sira ali masla pogosto odkupijo sosedi, ki doma nimajo živali.

»Delo z živalmi je zelo naporno, saj večina družin na Lukomirju nima časa za druge stvari. Domačini gredo zelo redko na dopust, kaj šele na morje. Včasih se zapeljejo do Boračkega jezera ali pa na Baščaršijo v Sarajevo. Turizma, kot ga poznajo turisti, ki prihajajo na Lukomir, ne poznajo. Veliko domačinov bi ob prvi priložnosti takšen način življenja zamenjalo za kaj drugega« (Zapis iz terenskega dnevnika, 10. 8. 2014).

Poleg živinoreje, ki jo prakticirajo vaščani Lukomirja tako na Bjelašnici kot v Hadžićih, domačini na obeh lokacijah sadijo tudi poljščine, predvsem krompir, čebulo, fižol itn. Po izkušnjah, ki sem jih nabral na terenu, tega ne počnejo zaradi ekološke in zdrave prehrane, ampak iz golega preživetja, saj si hrane v trgovinah pogosto niti ne morejo privoščiti. Na tem bi izpostavil enega prvih intervjujev, ki sem jih naredil na Bjelašnici v času, ko sem še spal v šotoru pred vasjo. Intervju je nastal s starejšim pastirjem iz Lukomirja, ki je šel takrat mimo mojega šotorja v času, ko sem si zjutraj kuhal kavo:

Ž: Koliko ovac imajo ljudje na Lukomirju?

P: Mislim, da jih je med pet in šest tisoč.

Ž: Koliko družin pa živi na Lukomirju?

P: Moralo bi jih biti okrog dvajset¹⁸.

Ž: Kje pa prodajate živino?

P: V Sarajevu.

Ž: Na tržnici?

P: Ja, na živalski tržnici (stočna pijaca) Bojnik.

Ž: Je to na Ilidži?

P: Ne, to se gre še naprej od Stupa in avtopijace.

---

¹⁸ Kasneje sem izvedel, da je bilo na Lukomirju v preteklosti 50 hiš. Leta 2014 je bilo v poletnem času na Lukomirju 24 stalno naseljenih družin, od katerih jih je več kot polovica imela drobnico, od tega večinoma ovce ter krave. V tem letu sta bili na Lukomirju samo dve vikendici ter gostilna z imenom Lijetna Bašta. Planinski dom tega leta ni obratoval.

Ž: Kako pa poteka prodaja?

P: Tja pride veliko različnih ljudi, ki pripeljejo svoje živali. Ko mora kdo kaj prodati, pride tja in proda, če ne, jih pripelje nazaj domov.

Ž: Tja greste večkrat na leto?

P: Ma ne, odvisno od potrebe. Če moramo prodati, potem gremo tja.

Ž: Kdaj se gre tja, poleti, avgusta?

P: Tja gremo lahko kadarkoli, tudi sedaj, če potrebujem denar. Sposodim si vozilo in grem tja. To je tako kot ljudje, ki se nekje zaposlijo in gredo na delo vsak dan. Tega dela ne moreš pustiti in zato delaš vsak dan. Tako moram tudi jaz vsak dan čuvati ovce, od njih živim, zaradi njih lahko jem kruh in si kupujem različne stvari. Moko in podobno. Vsak dan se moram zbuditi in tako kot ti gledati na uro, da ne zamudim na delo. Seveda ne tako do minute natančno, ampak moram vsak dan, tako zjutraj kot zvečer, čuvati ovce, ki jih kasneje lahko prodam, da imam denar. Takšno je življenje! Saj lahko vidiš na televiziji, tudi ljudje na Travniku in drugi, ki imajo živali, se borijo za preživetje. Tako kot ti in drugi ljudje, ki se zaposlijo v tovarni in pridno delajo, da jih vidi šef. Moraš se truditi in moraš delati, da imaš denar. Tako, fant moj, takšno ti je življenje. Ko ljudi ne bo več, bo ostala samo še zemlja. Človek se mora boriti do zadnjega dne svojega življenja, zato da ima kaj jesti in da lahko preživi. Poglej, kako ti je lepo, lahko si skuhaš kavo, tudi jaz sem jo danes zjutraj skuhal. Potem pa moraš delati in imaš lahko spet vse. Kaj praviš?»

Ž: Verjetno je res tako.

P: Bog je dal človeka in delo, da naredi in da lahko živi. Moram iti, moram delati. Jaz sem star, ampak moram malo delati, da ne ostanem v postelji. Težko je in veliko je dela. Boš videl, ko boš ti prišel v moja leta. Človek izgubi kri in moč, ko pride v stara leta, je tako? Ko sem bil mlad kot ti, sem bil močan in je bilo lažje. Moram iti, tudi ovce morajo kaj pojesti. Nasvidenje!» (Intervju posnet na Bjelašnici, 19. 7. 2014)

Življenje v Hadžićih

Vas Lukomir vse od leta 2010 ni več stalno naseljena vas, a kljub temu ostaja ključna transhumantna destinacija številnih družin, ki tam v poletnem času pasejo malo manj kot šest tisoč glav drobnice. Poleg ovac ima vsaka družina, ki se ukvarja z živinorejo, pogosto tudi kakšno kravo, nekateri tudi več kot eno. Ovčereja je še vedno ena glavnih gospodarskih panog vaše skupnosti, ki jo zaznamuje transhumantno pašništvo med zimskimi pašniki v okolici Hadžićev in poletnimi pašniki na Bjelašnici. V zadnjih treh letih, odkar spremljam njihove migracije, lahko rečem, da se čas selitve do danes skorajda ni spremenil. Vzpon transhumantnih pastirjev iz Hadžićev na Lukomir se začne skoraj vedno na začetku maja. Točen datum se spreminja glede na vremenske pogoje, kar pomeni, da se pastirji lahko na Bjelašnico odpravijo kakšen teden prej ali pa kasneje. Tudi spust v dolino se ni kaj bistveno spremenil, večina domačinov iz Lukomirja se namreč izseli na začetku meseca novembra. Pastirjem je v interesu, da na planini ostanejo čim dlje, saj je v nižjih predelih Bjelašnice in Igmana ter v okolici Hadžićev bistveno težje najti pašne površine, kjer bi jim lastniki zemljišč dovolili pašo.

O izseljevanju domačinov sem pisal že v zgornjih poglavjih, zato na tem mestu ne bi izgubljali časa za ponovno opisovanje teh procesov. Poudariti želim, da se je velika večina vaščanov iz Lukomirja preselila v Hadžice, natančneje v strnjeno soseko Garovci, kjer v polurbanem okolju prakticirajo živinorejo. Kljub spremembi lokacije bivanja se ima večina domačinov, s katerimi sem se pogovarjal, za prebivalce Lukomirja. Ohranjanje bjelašniške identitete dokazujejo tudi vsakoletna praznovanja mevluda, kjer se zberejo vsi vaščani in njihovi potomci. Ob zadnjem obisku sem opazil, da ima Lukomir pomembno vlogo tudi kot kraj, kjer si želijo biti pokopani domačini, ki so v preteklosti tam stalno živeli.

»Večina starejših ljudi želi biti pokopanih v svoji rodni vasi. Nura Čomor, ki so jo vsi poznali po zlatem dukatu, ki ga je nosila na čelu, je umrla prejšnje leto na začetku marca in je bila pokopana na Lukomirju 13. 3. 2016. Zaradi pogrebne slovesnosti, ki je bila v zimskem času, so morali splužiti cesto do Lukomirja. Od sogovornikov sem izvedel, da je v zadnjem času ljudem prišlo v navado, da družina pokojnika organizira avtobusni prevoz za žalujoče, ki gre iz Sarajeva, natančneje od Viječnice preko mesta do Ilide, Hrastnice in Hadžićev na Bjelašnico. Dokler nisem videl pogreba na Lukomirju, nisem vedel, da so na

muslimanskih pogrebih, t. i. dženazah, prisotni v glavnem samo moški» (Zapis iz terenskega dnevnika, 7. 5. 2017).

Kot smo že omenili, večina vaščanov iz vasi Lukomir danes živi v Hadžićih. Od sogovornika (4) sem izvedel, da so Hadžići občina z največjo »nataliteto v Kantonu Sarajeva ter da so zaradi tega morali zgraditi novo osnovno šolo, ki jo sedaj obiskujeta tudi njegova sinova. Pouk kljub izgradnji nove šole zaradi prevelikega števila učencev poteka dvoizmensko« (Zapis iz terenskega dnevnika, 5. 5. 2017). Večina otrok, ki jih med poletjem vidiš na Lukomirju, obiskuje omenjeno šolo v Hadžićih. Oddaljenost šole povzroča težave predvsem družinam, ki se ukvarjajo z ovčerejo in transhumantnim pašništvom med Hadžići in Bjelašnico. Največkrat za šoloobvezne otroke, v času od meseca maja do poletnih počitnic in od septembra do novembra, skrbijo ožji družinski člani, ki ostanejo v Hadžićih. Povezanost družin, sorodnikov in prijateljev lahko opazimo že med običajnim obiskom katerega od domačinov. Nič nenavadnega ni, če je za mizo v dnevni sobi, na običajen dan, več kot deset ljudi. Pri tem moramo vedeti, da je v teh krajih popolnoma običajno, da v hiši živi razširjena družina (več generaciji) in da je znotraj posamezne družine lahko tudi več bratov, ki imajo lastne družine. Takšen način življenja je še najbolj viden v gradnji hiš, ki so skoraj vedno vsaj dvonadstropne in običajno grajene tako, da znotraj hiše lahko živi tudi več družin. Poleg hiš, ki si jih domačini gradijo blizu svojih sorodnikov in sovaščanov iz Lukomirja, ima skoraj vsaka hiša v Hadžićih hlev in nekaj zemlje, namenjene paši in pridelovanju zelenjave. Zelo zanimiv je na primer obisk tržnice v Hadžićih, kjer lahko hitro opazimo, da je struktura prebivalstva drugačna kot pa na primer v Sarajevu, ki je oddaljen le nekaj kilometrov od tega kraja. Tržnico sem obiskal s sogovornikom (2), ki je šel tja, da bi si kupil hercegovski tobak. Domačega in neobdavčenega tobaka, ki ga lahko kupiš skoraj na vsaki tržnici v BiH, se od leta 2015 ne sme več prodajati. Midva sva ga dobila od prodajalke, ki nama ga je prodala pod pultom.

»Od prodajalke sva izvedela, da so pred nekaj dnevi na tržnici Stup v Sarajevu zaplenili več kot 100 kg neobdavčenega tobaka. Med drugim nama je povedala, da je tudi ona včasih gnala ovce na Treskavico. Sogovornik je poznal večino prodajalcev in naključno mimoidočih ljudi. Večina prodajalcev, s katerimi smo se pogovarjali, je imelo nekoga v sorodu oz. so tudi sami v preteklosti gnali ovce na Bjelašnico. Na tržnici smo srečali tudi enega od sogovornikov, s katerim sem se večkrat pogovarjal na Lukomirju. Sogovornik (2) se je pošalil z njim in ga spraševal, kako to, da ni doma in rezlja lesene žlice. Kasneje sem

izvedel, da se lesene žlice prodajajo turistom na Lukomirju za 10 KM« (Zapis iz terenskega dnevnika, 2. 4. 2015).

Hadžići se nahajajo tik pod Igmanom in so zaradi tega eno bližjih izhodišč za Bjelašnico. Do tja vodi asfaltirana cesta, ki je bila narejena v času zimskih olimpijskih iger v Sarajevu. Hadžići so kot najbližje urbano naselje pomemben administrativen in upravni center za mnoge, ki na Bjelašnici živijo celo leto. Pri tem je zanimivo, da so Hadžići postali urbano okolje, v katerem se dnevno srečujejo tako ljudje, ki so se s planine preselili v dolino, kot tudi tisti, ki se v Hadžiće odpravijo po nakupih. Nekateri imajo tam tudi službe. V trgovskem centru Bingo, ki velja za enega takšnih središč, sem opazil, da so živila v trgovini pakirana v veliko večjih embalažah, kot smo sicer navajeni. Govorim o paketih moke po 25 in 50 kilogramov. Podobno je v veliko večjih paketih pakiran sladkor, olje itn. Živila v tako velikih embalažah so namenjena predvsem tistim, ki jih kupujejo na zalogo, kar je značilno predvsem za ljudi, ki živijo na planini in si poti v mesto ne morejo privoščiti vsak dan. Hadžići so v zadnjih letih, odkar se tja redno vračam, postali veliko bolj urbanizirani¹⁹. V naselju, kjer živijo vaščani Lukomirja, so v zadnjih letih asfaltirali cesto, postavili javno razsvetlavo in tja pripeljali internet. Od leta 2014 lahko tako spremljam življenje svojih prijateljev iz Hadžićev in Lukomirja kar preko socialnih omrežji, ki so postala pomemben način komunikacije tudi starejših ljudi. Gradnja infrastrukture je delno povezana tudi z izgradnjo luksuznega naselja na Barah, ki se gradi nad sosenko, kjer živijo vaščani Lukomirja.

Urbanizacija Hadžićev in ruralnega okolja v okolici Sarajeva povzroča vedno večje težave transhumantnim pastirjem, ki v zimskem času nimajo kje pasti svoji živali. Po besedah sogovornice (3) imajo pastirji vedno več težav tudi zaradi prodaje in privatizacije državnih zemljišč, kjer so poprej še lahko pasli svoje živali. Zaradi privatizacije se veliko pastirjev odloča za pašo svojih ovac ob državnih cestah, blizu letališča na Ilidi in drugih državnih zemljiščih, kjer je transhumantno pašništvo še mogoče. V zadnjih letih jim težave povzročajo tudi prijave, ko lastniki privatnih zemljišč pastirje prijavijo policiji, ta pa jim zaradi paše na zasebnem zemljišču naloži denarne kazni. Po besedah sogovornice lahko do prijave pride že ob najmanjši napaki pastirja, ko katera od ovac uide na zasebno zemljo.

---

¹⁹ Z uporabo terminov urbanost oz. ruralnost nočem vzpostavljati dualističnega razumevanja omenjenih kategoriji, kjer se eno razume v nasprotju do drugega. Zavedam se, da je lahko urbanost prisotna v ruralnem okolju in da ruralnost lahko najdemo tudi v mestih. Termina uporabljam v glavnem za opisovanje vaškega in mestnega okolja, ki je v tem primeru infrastrukturno bolj »razvito« od tistega na Lukomirju. Urbanost lahko v tem kontekstu razumemo kot način onemogočanja paše v mestnem okolju. (glej Kozorog 2012: 59–69)

Pastirji morajo zato iskati pogosto prostore, primerne za pašo svojih ovac, v bolj oddaljenih krajih, zaradi česar pozimi tudi po več dni skupaj spiyo v avtih in drugih improviziranih bivališčih. Zaradi vse večjih težav se veliko transhumantnih pastirjev odloča za prodajo svojih ovac in iskanje drugih oblik zaposlitve.

Za pastirje, ki v Hadžićih prakticirajo transhumantno prakso, je dostop do pašnikov življenjskega pomena. Eden takšnih se nahaja na Barah, ki je od naselja, kjer živi večina vaščanov iz Lukomirja, oddaljen manj kot kilometer. Nekaj več o problemih s pašo v Hadžićih lahko izvemo iz intervjuja s sogovornikom (1), ki sem ga posnel na Lukomirju 22. 7. 2014. Sogovornik mi je povedal, da ima v Hadžićih v najemu pašnik, ki ga v poletnem času kosi za seno, pozimi pa uporablja za pašo svojih ovac:

»S1: V Hadžićih imam petnajst njiv, ki so od nekega Srba. Ta je živel tam pred vojno, in ko se je vojna končala, je odšel v Bračo. Njegovo zemljo sedaj uporabljam jaz.

Ž: Je zemlja še vedno njegova?

S1: Njegova, samo da mu jaz plačam za seno. Zelo so prepirljivi če vidijo, da čuvaš ovce na tujem. Takoj te prijavijo policiji, in če te dobijo, moraš plačati kazni 500 KM. Tako da raje plačam njemu in ovce čuvam brez problema«.

Kot vidimo, je preživetje pastirjev in njihovih čred odvisno od zaloga sena, ki ga pripravijo v poletnem času, in dovoljenj za pašo v zimskem času. Hadžiče sem obiskal tudi v zimskem času in ob tej priliki napravil naslednji zapis:

»Med vrsticami mi je sogovornik (2) povedal, da je pri transhumantnem pašništvu vse odvisno od dogovora z domačini, ki ti morajo dati dovoljenje za pašo. Tako je omenil, da je njegova žena prijateljica z neko gospo, ki jim dovoli, da lahko na njeni njivi ostanejo nekaj dni. Med drugim lahko pasejo ovce tudi na travniku od njihovega soseda, ki ima v lasti 20 hektarjev zemlje in se ne ukvarja z živinorejo. Ta pašnik je ograjen, tako da ovce ne morejo ven. To, da imajo v tem letnem času kje pasti, je velika prednost napram drugim transhumantnim pastirjem. Sogovornik (6) ima na primer ovce še vedno v hlevu, kjer jih hrani s senom, ki so ga pripravili prejšnje poletje na Lukomirju. Do pred nekaj tedni je bila večina ovac v Hadžićih zaradi zime tri mesece zaprtih v hlevih. Ko skopni sneg, pastirji začnejo pasti svoje ovce v okolici Hadžičev. Zaradi pomanjkanja paše se je sogovornik (1) s svojimi ovci letos odpravil v okolico Visokega. Najbližji pašniki se

nahajajo na Barah, ki so od njihovih hiš oddaljeni kakšen kilometer. Tam so pred vojno živeli večinoma Srbi, ki so v času vojne nato prebegnili v Republiko Srbsko. Na tej poljani so sedaj samo še ostanki njihovih zrušenih hiš in pravoslavno pokopališče na vrhu hriba. Na pokopališču sem opazil sveže rože, kar pomeni, da se prejšnji prebivalci tja še vedno redno vračajo. Blizu pokopališča živi albanska družina, ki se je po besedah sogovornika (2) naselila v eno od izpraznjenih hiš. Teh je v tej dolini zelo veliko. Na zidovih hiš lahko opaziš s sprejem napisan napis, da se prodaja hiša, zraven pa je skoraj vedno tudi telefonska številka lastnika. Sredi doline stoji na novo zgrajena hiša z rešetkami na oknih. Po besedah sogovornika naj bi bila v lasti turške družine, ki se je priselila sem. Za hišo se prodajajo zazidljive površine, obdane z ogrado. Nedaleč stran se gradijo počitniške hišice, ki naj bi jih kupili ljudje iz Savdske Arabije – domačini jih kličejo »Arabci«. Pred vsako od hišic je zgrajeno veliko zidano ognjišče z lesenim nadstreškom. Dolina je polna novogradenj in delovnih strojev. Sredi gradbišča sem opazil tudi sogovornikovo ženo, ki je tam pasla ovce, kar na moje začudenje ni motilo delavcev. Sogovornica (5) je na sebi imela »pelengače« in ogromno puloverjev. V roki je držala pribor za pletenje nogavic, na hrbtu pa je imela nahrbtnik. Z Manco naju je bila zelo vesela. Zunaj je bilo vetrovno in zaradi tega še toliko bolj hladno. Počitniške hišice so postavljene prav na tem prepihu, ki prihaja iz zasnežene Bjelašnice. Snega je na planini še vedno zelo veliko. Sogovornica (5) nam je povedala, da nimajo kje pasti in da morajo čakati, da se sneg na Bjelašnici stopi. Lani so bili na primer na Lukomirju že konec aprila. Sogovornica se je jezila na svojo snaho, ki je bila v službi in bi po njenem morala biti doma in skrbeti za hišo. Na Barah so bili danes vsaj štirje tropi ovac« (Zapis iz terenskega dnevnika, 30. 3. in 2. 4. 2015).

Naslednji zapis, povezan s pašo na Barah, je nastal dve leti pozneje, ko sem sodeloval pri selitvi iz Hadžićev na Lukomir:

»S sogovornikom (2) sva obiskala Bare, kjer sva videla pospešeno gradnjo luksuznih hiš s pogledom na Bjelašnico, ki je bila še vedno pokrita s snegom. Na Barah se je cena zemljišč v zadnjih letih tako povišala, da se vedno več Srbov odloča za prodajo svojih zemljišč. Med novogradnjami smo srečali tudi sogovornico (7), ki nama je povedala, da se je prejšnjo pomlad pri paši ovac v bližini Visokega zelo močno prehladil njen mož, ki je zaradi tega končal v bolnici. Spal naj bi na tleh v improviziranem šotoru iz polivinila, zaradi česar se je močno prehladil in bil zaradi hude pljučnice nekaj časa celo na invalidskem vozičku. Vse breme glede preživetja družine in skrbi za ovce je tako padlo nanjo. Opažam, da je za

pastirje vsako leto težje in da morajo biti, če hočejo preživeti, zelo iznajdljivi. Pred hišo od sogovornika (4) smo srečali žensko iz Hadžičev, ki je v naselje, kjer živijo ljudje iz Lukomirja, prišla po mleko in sir. Po krajšem pogovoru mi je povedala, da je več let delala v Sloveniji in da se z ovčerejo v urbanem okolju ne strinja, saj jo moti da je cesta polna živalskih iztrebkov, zaradi katerih ji smrdi vsa hiša. Med drugim je omenila, da nekateri pastirji v večernem času odpirajo vrata zagrajenih parcel ter tam preko noči pasejo svoje živali. Kot pravi, ne verjame, da bodo v prihodnje ljudje tu lahko imeli večje število ovac. Glede na pospešeno urbanizacijo Hadžičev in hitre rasti mesta Sarajeva obstaja velika verjetnost, da se bodo tisti, ki se bodo v prihodnje še vedno ukvarjali z ovčerejo, morali ponovno seliti nazaj na Bjelašnico» (Zapis iz terenskega dnevnika, 9. 5. 2017).

Na to sem pomislil predvsem zaradi gradnje luksuznega naselja na Barah, ki je, kot sem šele kasneje izbrskal na spletu, eno mnogih, ki jih gradijo investitorji iz Združenih arabskih emirатов, Savdske Arabije, Kuvajta in drugih bogatih zalivskih držav. Na Barah, ki jih večkrat omenjam v terenskih zapisih zgoraj, se gradi Ourika Resort. Tam investitorji iz Dubaja gradijo luksuzno naselje z 58 parcelami s površino od 512 do 996m² (Vir: <http://ourika-hills.com/>, 16. 7. 2017). Z brskanjem po spletu sem hitro ugotovil, da se veliko takšnih luksuznih naselji gradi blizu krajev, ki so jih pred leti naseljevali tudi ljudje iz Bjelašnice. Gre za vasi in naselja ob vznožju Bjelašnice, kot so Ilidža, Hadžići, Pazarić, Tarčin itn. Ob zadnjem obisku Bjelašnice sem videl, da tudi na Babin dolu gradijo nove hotelske objekte zaradi vedno večjega števila turistov iz arabskih dežel. Gradnja arabskih naselij in prihod turistov iz bogatih arabskih držav so pomembne teme, ki se dotikajo tudi pastirjev na Lukomirju. Sam se s tem v tej nalogi ne bom ukvarjal, je pa ta tema vsekakor zelo zanimiva za bodoča raziskovanja. V povezavi s tem lahko pokažem zapis iz terenskega dnevnika, kjer sem zabeležil enega prvih pogovorov o arabskih naseljih:

»Med čakanjem na večerjo smo se pogovarjali o arabskih naseljih, ki se gradijo v Hadžičih, Tarčinju in drugod po BiH. Sogovornik (4) se je spomnil, da je pred časom k njim prišel vehabija, ki živi samo nekaj hiš nižje od njih, da bi jih podučil o pravem verovanju muslimanov. Po besedah sogovornika naj bi se domačini iz njega posmehovali, tako da k njim kasneje ni več zahajal. Od mojega zadnjega obiska se je strah pred Arabci bistveno povečal. Sogovorniki so mi večkrat ponovili, da nočejo spreminjati svojih verovanj in svoje kulture ter da prisotnost Arabcev ustvarja razlike tam, kjer jih prej ni bilo« (Zapis iz terenskega dnevnika, 30. 3. 2015).

Slika 8: Paša ovac na Barah. V ozadju s snegom pobeljena Bjelašnica. Foto: Manca Filak, april 2015.

Selitev na Lukomir

Selitev na Lukomir je za številne domačine, ki živijo v Hadžićih, Sarajevu in okoliških vaseh ob vznožju Bjelašnice, eden najpomembnejših trenutkov v letu. Selitev zaznamuje predvsem sezonsko pogojena transhumantna paša. Čas odhoda na planino si družine določijo same, je pa ta največkrat povezan z vremenom in snegom na Bjelašnici. Večina pastirjev se na planino poda konec aprila oz. na začetku maja. Temu vzorcu zelo pogosto sledijo tudi tisti, ki nimajo živine in se na Lukomir kljub temu vračajo vsako leto. Razlogi za to so različni, nekateri se na Lukomir vračajo zaradi turizma, spet drugi pa zaradi nabiranja zelišč, pridelave medu, prodaje volnenih nogavic itn. Poletni čas je za ljudi na Lukomirju, podobno kot v knjigi Marcella Maussa o Sezonskih variacijah Eskimov (1979), čas produkcije in ustvarjanja zalog za življenje v času zime v Hadžićih. Za razliko od Eskimov je poletni čas na Lukomirju tudi čas intenzivnega druženja, saj se tam srečajo vsi, ki sicer ne živijo v Hadžićih. Primer tega je na primer pojav »vikendic«, ki si jih na Lukomirju gradijo potomci ljudi, ki so včasih živeli na Lukomirju in tam pasli svoje črede.

Življenje lukomirskih pastirjev lahko delimo na zimski čas življenja v dolini in poletni čas življenja na planini. Prehod iz enega kraja bivanja v drugi je pogojen s sezonsko selitvijo ovac ter manjšega števila koz in krav. Selitev večjih čred drobnice poteka peš po ustaljenih

poteh, ki sem jih že opisal v besedilu zgoraj. V zadnjem času se veliko takšnih selitev opravlja tudi s tovornjaki, s katerimi na Bjelašnico prepeljejo živali in vse potrebno za večmesečno življenje na Lukomirju. Letos sem na začetku maja prisostvoval pri eni izmed takšnih selitev s tovornjakom:

»Sogovornica (3) se je z očetom dogovorila, da bo, tako kot vsako leto, s svojim tovornjakom pomagal »izseliti« taščo in tasta na Lukomir. Zaradi tragične novice o smrti enega izmed vaščanov se je oče od sogovornice odločil, da pride en dan prej, kot je bilo planirano, in da na Lukomir prvo odpelje ovce. Sogovornica (5) je v dneh pred našim prihodom pripravila vse za selitev na Lukomir. Poleg oblek in hrane je na Lukomir vzela tudi semenski krompir, ki ga bodo v naslednjih tednih posadili na eni izmed njihovih njiv na Lukomirju. Pri natovarjanju ovac na kamion so pomagali tudi sosedi, ki jih moje snemanje s kamero ni motilo. Pred odhodom na planino sem srečal sogovornika (6), ki je iz Lukomirja prišel po otroke v Hadžiče. Pove, da morajo biti otroci med tednom v šoli in da bodo prišli na Lukomir, šele ko se bodo začele šolske počitnice. Če sem ga pravilno razumel, naj bi jih v tem času čuvala njegova sestra. Po tem, ko smo natovorili ovce in vso prtljago, smo se okrog 18. ure odpravili na Lukomir. Na poti smo srečali več tovornjakov, ki so podobno kot mi vozili živali na Bjelašnico. Na planini me je presenetila količina snega, ki si ga še vedno lahko videl v vrtačah in na prisojnih pobočjih. Opaziti je bilo mogoče tudi razliko med pomladjo v dolini ter na Bjelašnici. Po dveh urah vožnje smo prispeli na Lukomir, ki se je v zadnjih dveh letih, odkar me ni bilo, nekoliko spremenil. V tem času je bil na primer zgrajen gostinski objekt pri vhodu v vas. Zgrajenih je bilo tudi nekaj novih počitniških hišic. Po dolgem času pa se je odprl tudi planinski dom – Natura AS (prenočišča se lahko rezervirajo preko bookinga), ki ga seda upravlja družina iz Konjice. Poleg hiše od sogovornika (6) si je najstarejši brat začel graditi gostinski objekt... Ovce in prtljago smo zelo hitro raztovorili ter se odpravili nazaj proti Hadžičem. Na Lukomirju je prvi dan ostala samo sogovornica (5), medtem ko se je njen mož vrnil v Hadžiče. Nalednje jutro smo pozajtrkovali ostanke večerje, spili kavo in se pripravili na ponoven odhod na Lukomir. Pri natovarjanju krav je pomagala tudi hči sogovornice (5) in sogovornika (2) ter prva sosedka, ki je bila pri natovarjanju ovac prisotna že prejšnji dan. Ko smo natovorili krave, smo iz sobe prej omenjenih sogovornikov vzeli pečico na drva, saj tista na Lukomirju ni več uporabna. Med tem opravilom sem izvedel, da so jo kupili pred približno desetimi leti. Ko smo natovorili krave, pečico in drugo prtljago, smo se

poslovili in odpravili na pot proti Bjelašnici. Na Lukomirju je bilo zaradi pogreba (denaze) bistveno več ljudi kot prejšnji dan» (Zapis iz terenskega dnevnika, 6. 5. in 7. 5. 2017).

Slika 9: Vedno več ljudi se odloča za selitev ovac s kamionom. Foto: Žiga Gorišek 8. 5. 2017.

Življenje na Lukomirju

Življenje na Bjelašnici je tesno povezano z letnimi časi in produkcijo sredstev, ki domačinom omogočajo vsakdanje preživetje. Transhumantno pašništvo je še vedno ena izmed glavnih strategij preživetja, ki močno zaznamuje vso skupnost. V zadnjih letih je mogoče zaznati tudi porast turističnih dejavnosti, o čemer bomo podrobneje pisali kasneje. Obiskovalce Bjelašnice, predvsem pa Lukomirja, verjetno najbolj očara podoba kulturne krajine²⁰, ki je nastala zaradi dolgoletnih transhumantnih praks pastirjev in pastiric na tem prostoru. Preučevanje kulturnih krajin je zanimivo predvsem zato, ker je to pogosto v prostoru najbolj viden, materialen izraz delovanja neke kulture (Vranješ 2008: 41). V

---

²⁰ Krajina se je kot način opisovanja naravnega in kulturnega okolja uveljavila v angleškem jeziku šele v poznem šestnajstem in sedemnajstem stoletju kot tehnični izraz slikarjev. V angleški jezik je po nekaterih teorijah prišla iz nizozemske besede *landschap*, ki so jo angleži dolgo časa prevajali oz. izgovarjali kot *landskip*, danes pa kot *landscape*. Svojo največjo veljavo je dobila v osemnajstem stoletju s pojavom številnih slik s spektakularnimi prikazi idealizirane podobe podeželja. Takšno prikazovanje podeželja je imelo zelo velik učinek tako na socialno kot kulturno življenje ljudi. Takšno romantično in idealistično prikazovanje pokrajin je imelo velik vpliv tudi na potopisce, ki so s pretiranimi podobami in metaforami skušali pritegniti pozornost svojih bralcev. S takšnim »krajinskim pogledom« se je ustvaril marsikateri stereotipni prikaz krajine, ki se ohranja tudi danes (glej Ingold 1994: 738).

zadnjem času se v javnosti povečuje skrb za takšne kulturne krajine²¹, ki so zaradi hitrih socialnih in ekonomskih sprememb postale ogrožene. Kulturne krajine ogroža predvsem hitra in široko zastavljena, intenzivna in poenostavljena uporaba zemlje, zmanjšanje poljedelskih in živilorejskih aktivnosti, širitev urbanih naselji, cest, železniških povezav, pritisk turizma ter drugih aktivnosti za prosti čas, ki se širijo iz urbanih območji na ruralna (Valipour et. al. 2014: 221–222).

Poleg krajine obiskovalce transhumantnih skupnosti pogosto navdušuje tudi vsakodnevna rutina pastirjev, ki obiskovalcem daje občutek stika z davno izgubljeno preteklostjo. Takšne imaginacije in romantične predstave o življenju in delu pastirskih skupnosti pogosto zameglijo realnost težaškega dela, ki ga morajo vsakodnevno opravljati ljudje zato, da preživijo. S pomočjo terenskih zapiskov bom bralcu skušal približati kulturno krajino in rutino, kot sem jo doživel v času mojega terenskega dela na Lukomirju:

»Sogovornika (2 in 5) sta danes vstala malo pred šesto uro zjutraj. Sogovornica (5) vsako jutro pomolze kravo. Po končani molži se kravo in telico pelje na sosednji hrib Obalj, kjer se pase večina krav iz vasi Lukomir. V času, ko njen mož pelje krave na pašo, sogovornica (5) pomolze tudi nekaj ovac ter iz tega mleka²² naredi kajmak in sir. Kajmak se od mleka loči z napravo na ročni pogon, ki s posebnim sistemom sit in podtlaka loči smetano od mleka« (Zapis iz terenskega dnevnika, 13. 7. 2014). »Kajmak se shranjuje v leseni posodi, ki ima na dnu vijak za spuščanje odvečne tekočine. Tako narejen kajmak se kasneje stepe v maslo, ki ga na pečici pretopijo v kozarce. S tako pridobljeno maščobo se na Lukomirju še danes kuha in zabeli večino hrane. Kozarec (1 l) takšnega, »gheeju« podobnega masla, na tržnici stane 15 KM. Maslo ima tako močno aromo, da vpliva na okus vse hrane. Meni je

---

²¹ Kot primer ene takšnih krajin lahko omenim krajino v severnem Zagrosu na zahodu Irana, ki je nastala zaradi galazanskih pastirskih praks, kjer se kombinira pašništvo koz z upravljanjem gozdov. Pri tem gre za posebno obrezovanje libanonskih hrastov, ki so tradicionalno oblikovani tako, da zagotavljajo maksimalne količine listja, s katerimi se prehranjuje koze. Gospodarjenje z gozdovi je ustvarilo tipsko krajino, kjer je med drevesi več prostora kot pa v naravnem gozdu. Večina lokalnega prebivalstva verjame, da se z odstranjevanjem odmrlih vej pozitivno vpliva na rast dreves. Skupnosti, ki prakticirajo to prakso, v svojih gozdovih ne marajo prisotnosti suhega in trhlega lesa. S spremembo gospodarjenja z gozdovi se je v Iranu začelo omejevali galazanske prakse pašništva, kar je vplivalo na opuščanje kozjereje. Delno je na opuščanje teh praks vplival tudi nižji status, ki ga imajo pastirji v iranski družbi. Veliko mladi ljudi zato opušča pastirstvo in se raje odloča za delo v mestih, nekateri pa tudi raje ilegalno trgujejo preko meje v Iraku (Valipour et. al. 2014: 227–228).

²² Produkcija mleka velja za najbolj učinkovit način spreminjanja rastlinskega materiala v živalske beljakovine. Z razliko od drugih živali, ki se redijo na področju Mediterana, ima ovčje mleko največ maščob in sicer 7,5 % na liter ovčjega mleka, 4,5 % na liter kozjega in 4 % na liter kravjega. V primerjavi s kravjim mlekom ima ovčje 5 % proteina kazein, medtem ko ima kravje mleko 2,5 % kazeina. Pri tem je potrebno dodati, da krava z eno molžo da bistveno več mleka od koz in ovac (Ryder 1999: 193).

še najboljši v t. i. »topi«, ki si jo domačini pripravljajo iz jajc, kajmaka, nekaj sira in moke. Sogovornika sta se med takšnim zajtrkom pogovarjala o razporedu današnjega dela. Sogovornik je želel kositi, medtem ko je njegova žena želela pograbiti in spraviti že pokošeno seno. Po zajtrku in kavi je sogovornik odgnal ovce na najbližji pašnik pod vasjo. V tem času sem jaz nasekal drva, ki so bila nametana na kupcu izpred hiše. Trske in polena se naseka vsak dan sproti. Drva se uporablja za kurjenje pečice, kjer se kuha in peče. Na pečici je sogovornica zasirila sir ter zunaj oprala volno, ki jo bo kasneje tudi pobarvala. Ko je naredila sir, je začela topiti maslo, ki sem ga omenil malo prej. Med tem opraviлом me je opozorila, da je to početje zelo nevarno, saj po njenih besedah topljeno maslo gori tako kot bencin. Verjamem, da je zaradi tega v preteklosti zgorelo veliko hiš. Med kuhanjem masla je sogovornica nadrobila in posolila sir. Tako pripravljen sir se shranjuje v velikih posodah oz. mehah narejenih iz ovčjih kož. Opazil sem, da ima sir za ljudi na Lukomirju pomembno menjalno vrednost, saj mi ga ob vsakem opravljenem delu skušajo dati v zameno. Sir dajejo družini, sorodnikom, prijateljem itn. Videl sem, da nekaj mlečnih izdelkov odkupuje tudi gostilničarka Lijetne bašte na Lukomirju» (Zapis iz terenskega dnevnika, 23. 7. 2014).

Med terenskim delom na Lukomirju so me domačini pogosto povabili k sebi na kavo. Pitje kave je bil eden od načinov, da sem lahko vstopil v hišo in se pogovarjal z domačini. V enem od zapisov v terenskem dnevniku sem opisal notranjost hiše na Lukomirju, kjer sem preživel največ časa:

»Notranjost kamnite hiše je izredno zanimiva. Na zidu je obešena bela ovčja koža in več rožnih vencev, ki služijo vsakdanji molitvi. Strop je zelo nizek in narejen iz ročno tesanih gred in desk, okrašenih s skromnimi ornamentami. V glavnem prostoru je pečica na drva, ki skoraj v trenutku segreje ves prostor. Sogovornika (2 in 5) večino časa preživita v tej sobici, ki služi kot spalnica, dnevni prostor in kuhinja. Tam imata tudi televizijo in predvajalnik DVD. Sogovornik zelo rad gleda televizijo in posluša radio. Hiša ima poleg shrambe v predsobi tudi sobo za goste. Tam sta dve postelji, miza, omara, pralni stroj, električna pečica (v času mojega bivanja tam so jo uporabili samo dvakrat) in umivalna kad, ki se nahaja v kotu izza vrat. Pralni stroj je ženskam na Lukomirju olajšal delo, saj se je do nedavnega vse perilo pralo samo na roke. Še danes lahko v koritu za hišo opaziš lesen lopar za stepanje perila. Na takšen starinski način danes pere perilo samo še Nura, ki noče imeti pralnega stroja. Namesto praška so v preteklosti uporabljali lug, ki so ga

pridobivali iz kuhanega pepela. Sredi sobe je na zidu obešena družinska fotografija, na kateri so sogovornikov oče, sogovornik (2) in njegov brat. Fotografija je nastala pred več kot štiridesetimi leti. Takšno fotografijo moških potomcev sem opazil v skorajda vsaki hiši na Lukomirju. Poleg tega lahko v hiši vidiš tudi novejša fotografija družinski članov, prijateljev in znancev. Sogovornika sta še posebej ponosna na svoje vnukinje, ki dobro plešejo oziroma igrajo kolo, kot temu rečejo domačini« (Zapis iz terenskega dnevnika, 13. 7. 2014).

Slika 10: Izdelovanje polmastnega sira. Foto: Manca Filak, avgust 2014.

Priprava sena in delo z drobnico

Življenje na planini in delo z živalmi zahtevata ogromno dela, ki ga opravljajo tako moški kot ženske. Skrb za hišo, kuhanje hrane, priprava sira in kajmaka, sprejemanje gostov, pomivanje posode, pletenje volnenih nogavic itn. v glavnem opravljajo ženske, ki jih skoraj nikoli ne vidiš počivati. Moški opravljajo predvsem težja opravila, kot je na primer košnja sena, priprava drv, čiščenje hleva, popraviljanje ograd za živali in vsa večja dela okrog hiše. Košnja in spravljjanje sena je eno izmed najpomembnejših del, ki se jih opravlja v poletnem času tako na Lukomirju kot v Hadžićih. Rejci drobnice si morajo zagotoviti dovolj sena za vso zimo. V primeru, da jim to ne uspe, morajo seno kupiti, kar predstavlja dodaten strošek. V zadnjih letih se pojavlja vedno več motorizacije, ki pa je zaradi zahtevnega terena pogosto neuporabna. V povezavi s košnjo je nastalo več terenskih zapiskov:

»Travo najpogosteje kosijo moški, medtem ko pri spravilu sena sodeluje vsa družina. Košnja predstavlja eno najtežjih opravil, ki se jih izvaja v poletnem času. Na Bjelašnici letos nimajo sreče s pripravo sena, saj skoraj vsak dan dežuje. Sogovorniku (2) je pri košnji pomagal sin in prijatelj, ki je s sabo pripeljal kosilnico ...« (Zapis iz terenskega dnevnika, 19. 7. 2017). »Sogovornik (2) mi je povedal, da v času zime za vso živino potrebujejo vsaj štiri tovrnjake sena. To naj bi bilo dovolj za sedemdeset ovac in dve kravi. Seno vozijo v Hadžiče, kjer vsi skupaj živijo v eni hiši. Tam je tudi hlev za ovce in dvoje krav. Pokošeno seno mora biti pravilno posušeno, saj v nasprotnem primeru lahko zgrije in je neuporabno. Pri košnji, obračanju sena in grabljenju pomagajo v glavnem družinski člani. Takšno delo se imenuje »moba«. Košnja sena je v planinskem svetu zelo zahtevna, saj je povsod veliko kamenja, ki med košnjo lahko poškoduje koso oz. kosilnico. Zelo zahteven je tudi teren, ki preprečuje traktorsko košnjo. Na Lukomirju sem videl samo en traktor ter priključek za baliranje. Več sogovornikov mi je omenilo, da imajo radi slovenske kose, ki so po njihovih besedah zelo kvalitetne. V tem letnem času večina vaščanov kosi in vozi seno v dolino. Po besedah sogovornika naj bi bila ovcam bolj všeč planinska oz. »hercegovska« trava kot pa tista iz doline, ki jo sogovornik imenuje »bosanska« trava. Ovce naj bi bile zaradi tega na planini bolj zdrave kot v dolini. Sogovornik se spominja, da so bile ovce v preteklosti bistveno redkeje bolne, kot so sedaj (Zapis iz terenskega dnevnika, 18. 7. 2014).

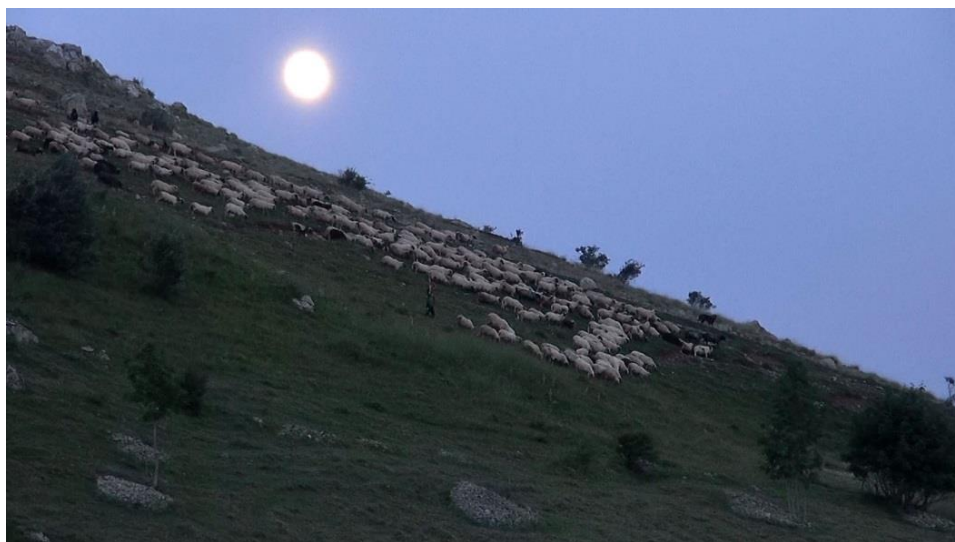
Slika 11: Spravilo sena. Foto: Žiga Gorišek, julij 2014.

Že med prvimi obiski Bjelašnice sem opazil, da je paša ovac in krav v domeni obeh spolov. Sogovornico (5) sem vprašal, kako se z možem dogovorita glede paše ovac:

»Odkvisno od potrebe. Če ima mož delo okrog hiše, potem grem na pašo z ovcami jaz. Če imam delo jaz, potem gre on. Ob petkih pa grem vedno na pašo z ovcami jaz, saj on takrat »klanja đumu«. Bog ne daj, da bi bila vsak dan đuma. On bi vsak dan molil, samo da ne bi bil z ovcami. Đuma je po navadi ob enih popoldne v petek in takrat gredo vsi moški na molitev v mošejo. Sreča, da ni vsak dan petek (smeh)« (Intervju posnet na Lukomirju, 24. 8. 2014).

V času mojega več mesečnega terenskega raziskovanja na Lukomirju in Bjelašnici sem opazil, da se pastirji strogo držijo vsakodnevnega ritma, ki ga določa odhod z živalmi na pašo v času sončnega vzhoda in prihod iz paše nazaj na Lukomir v času sončnega zahoda. Izjemo predstavljajo samo prazniki, kot so na primer mevlud, bajram, kurbanbajram in druga pomembna praznovanja, kot so na primer poroke. Na Lukomirju je po pričevanjih sogovornikov poleg krav, ki sem jih že omenjal, okrog pet tisoč ovac in manjše število koz.

Na Bjelašnici prevladuje reja avtohtonih ovac pasme pramenka, ki jih lahko vidimo tudi na drugih planinah širom celotnega Balkana. Ovce se na Bjelašnici vzreja v glavnem zaradi prodaje mesa, ki je za domačine eden glavnih virov zaslužka. Za dobro in kvalitetno rast svojih čred morajo pastirji svojim živalim zagotoviti čim boljše pogoje, kar v veliki meri pomeni, da morajo drobnici priskrbeti najboljšo pašo. Planinska trava je po besedah sogovornikov bistveno boljša od tiste v dolini. Kot sem izvedel, je za pastirja zelo pomembno poznavanje lokacij na planini Bjelašnice, kjer se v točno določenem času nahaja najboljša kombinacija različne vegetacije, ki jo uživajo ovce. Poleg poznavanja rastlin je pri izbiri prave lokacije pomemben tudi veter, ki v vročih dneh hladi ovce – te pa se zaradi tega bolje najedo in tekom dneva manj počivajo (Zapis iz terenskega dnevnika, 9. 7. 2014). Na lokacijo paše ovac vpliva letni čas, temperatura ozračja, vremenski pogoji ter tudi obveznosti, ki jih imajo domačini v vasi. V takšnem primeru se domačini z ovcami zadržujejo bližje svojim domov. Med drugim sem opazil, da se starejši ljudje pogosto zadržujejo bližje vasi in da imajo manjše črede kot tisti, ki so mlajši in še skrbijo za svoje otroke. Na Lukomirju mi je starejši zakonski par povedal, da so imeli doma živino, vse dokler se ni oženila zadnja od hčera. Danes zanju skrbijo otroci, nekaj denarja pa si prislužita tudi s turizmom.

Slika 12: Vračanje pastirjev v mraku. Foto: Žiga Gorišek, avgust 2014.

Otroci staršev, ki se ukvarjajo z rejo ovac, začnejo zelo zgodaj s samostojnim čuvanjem drobnice. Na Lukomirju sem videl tudi osem let stare otroke, ki so že sami hodili na pašo. Med terenskim delom sem opazil, da mlajši pastirji pogosto združijo svoje črede in skupaj pasejo ovce na Dolgem polju, kjer jih lahko nadzirajo starši. Tudi otroci so mi povedali, da se tam počutijo veliko bolj varne pred volkovi, ki občasno napadejo in ubijejo katero izmed ovac. Večina pastirjev ima v lasti enega ali več pastirskih psov. Najpogostejše so to psi pasme tornjak ali šarplaninec. Pastirji se za lokacijo paše odločajo sproti. Največkrat na njihove odločitve vpliva letni čas in vegetacija (za več informaciji glej graf na strani 43). V času bivanja na Lukomirju sem opazil, da pastirji pogosto pasejo svoje črede tudi nad kanjonom reke Rakitnice, kjer je bilo v preteklosti naselje Dolnji Lukomir:

»Sogovornica (5) mi je med pogovorom omenila, da si je letos spomladi eden izmed mlajši pastirjev iz Lukomirja v eni od porušenih hiš na Dolnjem Lukomirju začasno uredil bivak, ki ga je uporabljal, dokler je tam pasel svojo čredo ovac. Po njenih besedah naj bi prišel na Bjelašnico kakšen mesec prej kot ponavadi, saj v Hadžićih in okolici ni imel kje pasti svojih ovac. Ostanke bivaka so še vedno vidni. Pod improvizirano streho iz nekaj desk in najlona lahko vidiš ognjišče in izravnano površino, kjer je po vsej verjetnosti bilo ležišče. Ne vem, koliko časa je živel tam, verjamem pa, da je spomladi tam še vedno zelo hladno« (Zapis iz terenskega dnevnika, 7. 8. 2014).

Nad kanjonom Rakitnice se malo višje od Dolnjega Lukomirja nahaja Gornji Lukomir, danes vsem poznan predvsem kot Lukomir, ki ga obdajata hriba Obalj in Lovnica. Pobočja omenjenih hribov so pašniki lukomirskih pastirjev predvsem v poletnem času, ko se pastirji s svojo drobnico povzpnejo skoraj na dva tisoč metrov nadmorske višine. Poleg omenjenih hribov je eno izmed glavnih in najbolj bogatih področji s pašniki t. i. Dolgo polje, ki si ga lukomirski pastirji delijo s pastirji iz Umuljanov. Slednji pridejo tja čez Crveni klanec, ki je ena izmed lažjih in starejših poti, ki povezuje obe vasi. Tako eni kot drugi pasejo svoje živali tudi na hribih in pobočjih iznad Dolgega polja. Naj omenim Vaganj, Krvavac, Vjetreno brdo, Kobilica itn. Pastirji na takšne daljše izlete vzamejo s seboj nahrbtnik, v katerem imajo po navadi vodo, hrano, žepni radio, telefon, dežnik, nož, električno luč itn. Za malico imajo pastirji pogosto samo kruh, kajmak in malo sira. Opazil sem, da včasih jedo že pripravljene jedi iz konzerv, ki jih brez slabe vesti puščajo na travnikih. Podobno je tudi v vasi, kjer je v zadnjih letih nastalo pravo manjše smetišče. Od sogovornikov, ki imajo v lasti gostinski objekt Lijetna bašta, sem izvedel da so v preteklosti že večkrat očistili smeti na Lukomirju in da je bilo v roku štirinajstih dni spet tako kot na začetku. Naj omenim, da na Lukomirju nisem videl niti enega smetnjaka. Po besedah sogovornika naj bi bil problem v tem, da nihče ne želi plačevati za odvoz smeti, ki jih je zaradi vedno večjega števila obiskovalcev vsako leto več.

Večina pašnikov, o katerih sem pisal, je v državni lasti. Tam ni večjega nadzora nad tem, koliko in kaj se pase. Načeloma je v interesu države, kantonov in občin, da se ohranja kulturno krajino, ki bi se z opuščanjem pašništva zelo hitro zarasla. Poleg državnih pašnikov so na Bjelašnici tudi privatna zemljišča, ki jih domačini imenujejo »njive«. V preteklosti se je na t. i. njivah sadilo ječmen in druge poljščine, ki so jih za preživetje uporabljali domačini. Danes je večina takšnih ograjenih zemljišč namenjena košnji sena. Domačini, ki nimajo ovac, ta zemljišča pogosto dajejo v najem drugim pastirjem, ki potrebujejo večje količine sena. Naj omenim, da se nekateri ukvarjajo tudi s prodajo sena. O problemih s pašo ovac na Bjelašnici sem se pogovarjal s sogovornikom (1):

»Ž: Kako pastirji čuvajo svoje ovce, ali obstajajo kakšne meje in dogovori med vaščani?

SI: Točno se ve, kje lahko kdo kosi in kje ne. Še nikoli nisem imel toliko svoje zemlje, kot je imam sedaj, pa v življenju nisem imel tako malo sena. Če te ni tukaj na planini, ti pastirji vse takoj popasejo. Ljudje so nesramni! Na tej njivi tukaj ni bilo pokošeno, vse odkar se je končala vojna. Ves ta čas so ljudje tu pasli svoje ovce. Takoj, ko te ni, je že kdo tukaj in

pase na tvoji zemlji. Ljudje tukaj, vse odkar je bila vojna, ne hodijo drugam. Sedaj samo gledajo okoli svoje hiše in se ne ozirajo na to, kje in na čigavi zemlji pasejo. Najraje bi pasli samo zraven svoje hiše, tako da jim ne bi bilo potrebno hoditi. Hoteli bi imeti po tisoč ovac na samo enem »dulemu« (1000 m²) svoje zemlje. Jaz grem spomladi, na primer, za mesec dni ali pa še več v bližino mesta Visoko. Takoj ko pride marec, moram iti ven, tako da so mi jagnjeta že zunaj. Poglej, kako blizu je sosedova parcela, pa mi niti enkrat ni tja šla nobena ovca. Ker vem, da če meni rabi seno, potem rabi tudi njemu. Razumeš, nismo vsi isti.

Ž: Se ljudje zaradi tega prepirajo?

S1: Seveda se!

Ž: Je tako samo na Lukomirju ali tudi drugih planinah?

S1: Povsod« (Intervju posnet na Lukomirju, 22. 7. 2014).

Med drugim sem opazil, da je zaradi pomanjkanja pašnih površin v dolini, na Bjelašnici tudi nekaj pastirjev, ki sicer niso iz vasi na planini. Od sogovornikov sem izvedel, da je nekaj takšnih na Dolgem polju, kjer tekom poletja živijo v prikolicah. Med njimi je nekaj pastirjev, ki pasejo ovce tudi za druge. Domačini na takšno delo pogosto gledajo s prezirom in neodobravanjem.

»Ž: Pa je veliko takšnih, ki najemajo pastirje?

S1: So takšni, ampak jaz tega ne maram. Vsak je vaje svojega načina dela. Raje imam toliko, kolikor lahko sam obvladam. Tuje roke te ne morejo popraskati tako, kot se lahko sam.

Ž: Koliko se pa plačuje takšne pastirje?

S1: Odvisno od vsakega posameznika in od tega, kako se dogovoriš. Od tristo do... jaz ga ne bi vzel, četudi bi mi plačal, da ga vzamem. Oprosti, ampak če bi hotel delati, potem bi že imel svojo čredo.

Ž: Veš, da so pastirji iz Bosne v preteklosti prihajali vse do Slovenije?

S1: Ta pastir tukaj, ki živi v prikolici na Dolge polju, je tako hodil. On še vedno pozna vse poti, kako priti do tja. Za ovcami je hodil z oslom. Podobno sedaj hodijo iz Travnika in

Vlašiča do Posavine. Navajeni so takšne »ciganije«. Ne kopajo in ne umivajo se. Jaz sem jih zmerjal, da imajo zaradi nabrane umazanije obleke takšne kot oklep. Govoril sem jim, da jim bom dal naslov, da mi pošljejo to obleko (pantir) domov. Takšno življenje je zelo težko.

Ž: Zakaj so tako pasli, niso imeli svoje zemlje?

S1: To je njihova navada. Pri nas ne bi mogel najti nikogar, da bi pasel ovce na takšen način. Ne bi imel denarja, da bi mu lahko plačal za to. Pri nas je to zelo sramotno. Jaz bi ti recimo brez problema danes pomagal čuvati ovce, če bi ti moral kam iti. Ampak da bi to počel za denar, to pa nikdar. Ga ni takšnega tukaj v naši vasi. Za njih pa je to tako, kakor da si je našel novo zaposlitev.

Ž: Opazil sem, da se veliko ljudi sramuje pastirjev in da govorijo o njih, da smrdijo, da se ne umivajo.

S1: Pri nas se to imenuje najem. Če za nekoga čuvaš ovce, potem te obravnavajo, kot da nimaš niti za hrano. Potem vsi vedo, da si bil nekoč najemnik. Tudi kasneje, ko že imaš nekaj, rečejo: »Glej ga sedaj, nekoč pa je bil najemnik.« Ni problem, da komu pomagam, ampak ga ni denarja, da bi me kdo najel.

Ž: Zdi se mi, da veliko ljudi prihaja nazaj na planino. Sploh sedaj, ko ni drugih zaposlitev.

S1: Kaj pa naj bi počel, saj nimam druge možnosti« (Intervju posnet na Lukomirju, 22. 7. 2014).

Med sogovorniki sem opazil, da se občasno posmehujejo ljudem, ki niso uspeli v mestu in so se vrnili nazaj na planino. Domačini na Lukomirju se zelo radi pohvalijo s kakšnim od svojih sorodnikov ali prijateljev, ki ima pomembno službo ali položaj v podjetju oz. družbi. Nekateri izmed sogovornikov so bili zaposleni v mestu in so se, ko so izgubili službo, vrnili nazaj na Bjelašnico. Mnogi si še vedno želijo, da bi dobili redno zaposlitev. Sogovornica (8), ki sem jo srečal iznad vasi Umuljani, mi je zaupala:

»Da bi veseljem počela kaj drugega. Raje bi bila zaposlena in bi se tako kot jaz na planino vračala samo za konec tedna. Življenje na planini je po njenem mnenju zelo težko, saj moraš biti ves čas zunaj, kar se po njenih besedah s časom pozna tudi na telesu. Verjame, da so zaradi tega ljudje pogosteje bolni. Zaradi težke situacije, v kateri se je znašla BiH,

naj bi bili ljudje manj socialni in si v zadnjem času manj pomagajo, kot so si v preteklosti. Vsak naj bi se boril samo za lastno preživetje. V preteklosti je bilo po njenem mnenju veliko lažje, saj je bilo na Bjelašnici veliko več mladih in s tem tudi več veselja in druženja. Opaža, da na planini z ovcami ostajajo v glavnem starejši ljudje, medtem ko mladi raje ostanejo v mestih» (Zapis iz terenskega dnevnika, 9. 7. 2014).

O življenju in delu z drobnico sem spraševal tudi sogovornika (6), ki skupaj z ženo in dvema šoloobveznima otrokoma skrbi za več kot dvesto ovac:

»Vprašal sem ga, kako je živeti na Lukomirju. Odgovoril mi je, da je tu na Bjelašnici veliko lažje živeti kot pa v Hadžičih. Meni, da je bilo v preteklosti bistveno lažje, saj so bile družine v preteklosti bistveno večje kot danes. Spominja se, da v otroštvu niso bili nikoli lačni in da sedaj potrebujejo veliko več denarja kot včasih. Pove, da ima dva sinova in da jima želi boljšo prihodnost, kot jo ima sam. Želi si, da bi se dobro šolala ter da bi lahko v življenju počela kaj drugega kot pasla ovce. Med pogovorom je omenil, da so ga pred leti okradli ter mu iz ograde na Lukomirju vzeli več ovac. Tatovi naj bi ovce natovorili v kombi ter jih odpeljali neznano kam. Krajo je prijavil policiji, a tatov nikoli niso našli. Od takrat naprej ima v ogradi dva ogromna pastirska psa pasme šarplaninec, ki veljata za strah in trepet na Lukomirju. Med drugim mi je povedal, da ga razvoj turizma na Lukomirju ne moti« (Zapis iz terenskega dnevnika, 19. 7. 2014).

Slika 13: Pašniki nad vasjo Lukomir. Foto: Manca Filak, avgust 2014.

Subvencije

Na povečanje števila ovac, poleg pomanjkanja delovnih mest in drugih socialnih razlogov, v zadnjih letih vplivajo tudi subvencije in druge olajšave, ki jih kmetje dobijo za rejo drobnice in razvoj podeželja. Po besedah sogovornikov bi bilo na Bjelašnici bistveno manj ovac, če ne bi bilo subvenciji. Te naj bi olajšale preživetje tistim, ki nimajo večjih posesti. Posledično imajo ovčerejci zaradi tega bistveno večje črede, kot pa bi jih glede na zemljišča lahko imeli. Sogovorniki so mi med drugim zaupali, da pastirji lahko dobijo subvencije od Federacije BiH in od kantonov²³. Pri tem me je presenetilo, da se subvencije za spodbujanje reje drobnice s strani kantonov razlikujejo in da jih nekateri od kantonov sploh nimajo. Med drugim sem od sogovornika izvedel, da so bili v preteklosti domačini na Lukomirju registrirani v občini Konjic, ki je sedaj del Hercegovsko-neretvanskega kantona. S selitvijo v dolino naj bi se večina domačinov iz Lukomirja registrirala v Sarajevskem kantonu. Ta je po besedah sogovornikov bistveno bogatejši in vaščanom ponuja boljše življenjske pogoje. Iz pogovorov s sogovorniki sem dobil občutek, da je tudi to vplivalo na odločitve, kam se bodo preselili.

V BiH se reja drobnice smatra kot ena izmed pomembnejših dejavnosti v kmetijstvu. Zaradi subvencij²⁴, ki jih kmetje dobivajo znotraj članic Evropske unije, so se v zadnjih letih kmetje v BiH znašli v neenakovrednem položaju v primerjavi s tistimi znotraj Evropske unije. Zaradi tega je bila Federacije BiH primorana uvesti subvencije, ki jih podeljuje Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo. Kmetje, ki želijo pridobiti subvencije, morajo biti državljani BiH, prijavljeno morajo imeti kmetijsko dejavnost in biti vpisani v Register kmetijskih gospodarstev. Namen subvencij, kot jih navaja Odlok o programu subvencij za kmetijstvo iz leta 2016, je, da se v BiH poveča proizvodnjo, konkurenčnost in kakovost izdelkov. Subvencije so namenjene tudi razvoju ruralne infrastrukture, integraciji

---

²³ Bosna in Hercegovina je bila po končani vojni in daytonskim mirovnim sporazumom leta 1995 razdeljena na entiteti Federacije BiH ter Republike Srbske. Znotraj Federacije BiH je deset kantonov. Vsakega od kantonov sestavlja več občin.

²⁴ Pastoralizem se v državah Evropske unije subvencionira s strani Evropske komisije, ki sredstva deli na podlagi skupne kmetijske politike (Common Agricultural Policy - CAP) preko različnih programov, ki spodbujajo diverzifikacijo kmečkih dejavnosti. Subvencije spodbujajo agroturizem, pridelavo ekološke hrane in ohranjanje ekstenzivnega pašništva, ki se ga po novejših evropskih direktivah subvencionira zaradi zaraščanja pašnih površin in s tem zmanjševanja biodiverzitete. Takšno uporabo zemljišč komisija imenuje »High Nature Value (HNV)« pašništvo. Karakteristike takšnega pašništva so skupna raba zemljišč, manjše število živali, kombinacija različnih pašnih površin, ki po navadi niso v lasti ene gospodarske enote, ampak v lasti skupnosti ali pa države. Skoraj tretjina vseh kmečkih površin je znotraj Evropske unije označena kot HNV. Glavna sprememba, do katere je prišlo po letu 2003, je, da kmetje ne dobivajo več subvenciji glede na število glav živine, ampak glede na površino in kategorijo zemljišča, ki ga uporabljajo (Kerven in Behnke 2011: 1–4).

v evropska tržišča in urejanju ter stabilizaciji dohodkov in socialne varnosti kmetov. Na njihovi internetni strani sem med drugim našel tudi podatek, da subvencija za razplod ovac znaša 35 KM in da je za pridobitev subvencije potrebno imeti vsaj 50 odraslih ovac oz. 25 odraslih koz ter da je maksimalno število za izplačilo subvencije 1300 odraslih živali (Vir: www.vladahbz.com, 17. 7. 2017).

Po besedah sogovornikov subvencije pozitivno vplivajo na razvoj ovčereje na Bjelašnici. Zaradi subvenciji pastirjem ni potrebno prodati vseh jagenjčkov, kar pomeni, da se črede ovac bistveno hitreje povečujejo, kot pa bi se brez subvenciji. Sogovornik pove, da je bilo pred vojno malo takšnih, ki so imeli več kot petdeset ovac, sedaj pa je malo takšnih, ki jih imajo manj kot sto. Naj na tem mestu omenim, da je vrednost jagenjčka, ko je še zelo majhen, 50 KM, malo večjega 80 KM, ko pa je primeren za zakol, pa med 180 in 200 KM. Načeloma so subvencije med kmeti zelo dobro sprejete. Opazil sem, da subvencij pogosto ne prejema starejši ljudje in tisti, ki imajo manj kot petdeset ovac. Za pridobitev subvencij moraš pridobiti potrdila, kot so na primer dovoljenja za pašo, potrdilo o ustreznosti mesa itn. Kot sem že omenil, je pismenost ljudi na Bjelašnici, sploh med starejšimi, zelo nizka, kar številnim ljudem predstavlja velike težave. Poleg tega se vsa potrebna dokumentacija pridobiva in ureja v Hadžićih in Sarajevu, kar ljudem, ki živijo na Bjelašnici, lahko povzroča težave. Subvencije se dobi glede na prijavo števila ovac, za katere dobiš registrske številke na posebnih oznakah, ki se jih ovcam pripne na ušesa. Takšno pridobivanje subvenciji omogoča tudi lažno prijavo večjega števila ovac, kot jih imajo pastirji v resnici. O tovrstnih goljufijah mi je nekaj malega povedal sogovornik na Lukomirju:

»V Bosni glede tega vsi »mutijo« (lažejo). Če pogledam na primer sebe, si jaz recimo vedno kupim večje število oznak in mi jih registrirajo, kot da bi jih ovce zares nosile. V bistvu pa jih imam doma v vrečki. V registru imajo večje število ovac, kot pa jih imam v resnici. Tako dobim tudi več subvenciji. Nekaterim nočejo dati večjega števila oznak, ampak če znaš govoriti, jih lahko dobiš veliko več. O tem se ne sme govoriti ...« (Intervju posnet na Lukomirju, avgust 2014).

V času mojega bivanja na Lukomirju sem opazil, da vas občasno obiščejo različne inšpekcijske službe za nadzor gozdov, gostinskih objektov in kmetiji. Enega takšnih obiskov sem opazil že na začetku mojega terenskega dela:

»Opazil sem, da sta na Lukomir prišli veterinariki, ki ju je sprejel brat od sogovornika (6). Skupaj so odšli do hiše, kjer so začeli z označevanjem ovac. Veterinariki sta natančno preverjali, popisovali in na novo označevali ovce, če se njihove številke niso ujemale z registrom. Med opravljanjem svojega dela sta bili zunaj ograde. Označene in preverjene ovce so pobarvali z modrim sprejem. Po opravljenem delu so se odpravili v hišo na kosilo. Kasneje sem izvedel, da veterinarji večkrat pridejo in preverijo, kako so ovce označene. Preverjali naj bi tudi njihovo zdravje, saj se bolnih ne sme jesti, še manj pa prodajati« (Zapis iz terenskega dnevnika, 18. 7. 2014).

Subvencije so za ohranjanje ovčereje in preživetje transhumantnih skupnosti zelo pomembne, če ne celo nujne. S preučevanjem subvencij in njihovih zlorab se v času svojega terenskega dela na Bjelašnici nisem posebno ukvarjal, verjamem pa, da do takšnih zlorab prihaja povsod, kjer se subvencije podeljujejo. V tem Bosna in Hercegovina po mojem mnenju ni nobena izjema. Subvencioniranje kmetijstva in kmetijskih dejavnosti, med katere spada tudi razvoj kmečkega turizma, načelom podpiram, saj je to lahko eden od načinov ohranjanja transhumantnih skupnosti.

Praznovanje mevluda

Med terenskim delom na Bjelašnici se raziskovanju praznovanj in verovanj ljudi na Lukomirju nisem posebno posvečal. Od sogovornikov sem dokaj hitro izvedel, da je večina vasi na Bjelašnici muslimanov. Pred vojno in razpadom Jugoslavije je bilo na Bjelašnici tudi nekaj pravoslavnih vasi, kot na primer vas Blace, ki pa so sedaj v glavnem zapuščene. Po pričevanju ljudi na Bjelašnici naj bi bili ljudje v preteklosti manj verni, pogoste naj bi bile tudi poroke med muslimani in pravoslavci. Naj ponovno omenim podatek, da je bila mošeja na Lukomirju zgrajena šele leta 1969, ko so se tam stalno naselili prebivalci Dolnjega Lukomirja, Višnjavlja in drugi manjših zaselkov iz okolice. Ljudem na Bjelašnici je izredno pomembna gostoljubnost, kar moram na tem mestu še enkrat poudariti. Delno je ta povezana z vrednotami islama, še bolj pa s tradicijo in običaji na Bjelašnici. Eden takšnih je tudi praznovanje »mevluda«, ki se ga organizira tudi v drugih krajih širom BiH. Praznovanje »mevluda« na Lukomirju sem v nalogo vključil zato, ker je ta dogodek za domačine eden najpomembnejših dni v letu. Na dan »mevluda« se na Lukomirju srečajo družine, sorodniki in prijatelji. »Mevlud« lahko razumemo tudi kot dogodek, kjer se kolektivno uprizarja identiteta prebivalcev Lukomirja in Bjelašnice. Uprizarjanje takšne identitete je pomembna tako za domačine, ki živijo na Bjelašnici, kot tiste, ki živijo v

dolini pod Bjelašnico. Praznovanje »mevluda« je bilo v času mojega bivanja na Lukomirju še toliko bolj slavnostno, saj so tisto leto obnovili mošejo in na novo zgradili minaret. O poteku in pomenu mevluda sem v svojih terenskih zapiskih zapisal:

»Cesto do Lukomirja so pred dnevi popravili z denarjem, ki so ga zaradi organizacije »mevluda«, zbrali vaščani Lukomirja. Tja smo prišli približno ob šestih popoldne. V hiši so bili poleg sogovornice (5) tudi možev brat ter dve starejši osebi, ki spadajo v bližnje sorodstvo in jih do takrat še nisem spoznal. Sogovornica (3) je med tem pospravljala in nameščala zavese. Izvedel sem, da so pred nekaj dnevi iz glavne sobe umaknili peč in jo postavili v predsobo. To naredijo vsako leto v času »mevluda«, saj je sicer v hiši preveč vroče. Pred praznikom se po navadi na novo pobelijo sobe in preuredijo tako, da se v hiši lahko sprejme čim več gostov. Sogovornica (5) in njena snaha sta v sobi za goste postavili več miz, ki jih imajo za takšne priložnosti shranjene na podstrešju sosednjega hleva. Lukomir je dan pred »mevludom« veliko bolj živahen kot po navadi. V zraku sem vohal kri, saj so se zaradi jutrišnjega praznovanja povsod klala jagnjeta²⁵. Sogovornik (4) je čakal, da njegov oče prižene ovce in da tudi oni zakoljejo enega izmed jagenjčkov. V vasi se je na ta dan zaklalo več kot dvajset jagenjčkov, če ne še več. Na Lukomirju je v navadi, da za takšen praznik vsaka od hiš žrtvuje vsaj eno jagnje. Družine, ki se ne ukvarjajo z ovčerejo, jagenjčka kupijo od sosedov. Ker je bila v hiši gneča, sva se z Manco odločila, da si postaviva šotor na parceli naših gostiteljev. Z nama je bil tudi sin sogovornika (4), ki je prvič v življenju sodeloval pri postavljanju šotora. Sogovornik (4) je svoje prvo jagnje zaklal že pri svojih petnajstih letih. Med tem je mimo nas prišel eden od vaščanov, ki se je pohvalil, da je danes zaklal že dvanajst jagnjet. Šalil se je na račun mojega sogovornika, češ da je slabo zaklal, saj se ovca še vedno trese... Klanje jagnjeta je potekalo na istem mestu kot pred kakšnim tednom, ko je sogovornik tako pripravili jagnje za prijatelje, ki so na Lukomirju imeli piknik. Ko je bilo jagnje zaklano, mu je sogovornik spustil kri in odstranil glavo. Zaradi lažjega dela si je jagnje obesil na žebelj izpod strehe hleva in začel z odstranjevanjem kože. Kožo so včasih uporabljali za mehove, obleke itn. Sedaj se jo večinoma zavrže skupaj z drobovino. V Sarajevu sem izvedel, da v času večjih praznikov v BiH pridejo turški posredniki, ki odkupujejo kože in jih s kamioni vozijo v Turčijo. Sogovornica (5) je iz drobovine vzela del želodca in požiralnika, ki ga bo uporabila za

²⁵ V vseh pomembnih verskih tradicijah, kot so na primer judovstvo in islam, se oven smatra za najprimernejšo žrtevno žival. Ovne in ovce so žrtvovali tudi drugim božanstvom, na primer egipčanskemu bogu sonca Amonu. Tudi v Genezi (22:9–13) Abraham žrtvuje ovna namesto svojega sina Izaka. Ta mit je bil splošno sprejet v judovski, krščanski in islamski tradiciji (Blok 2000: 178–192).

izdelavo sirila. Kasneje mi je povedala, da je ta del potrebno dobro posušiti ter namočiti v dveh litrih vode. Čez nekaj časa takšna voda postane sirilo, ki se ga dodaja v mleko. V približno deset litrov mleka se da dve žlički takšnega sirila. V primeru, da bi dodal preveč sirila, bi sir postal preveč grenak. Po mnenju sogovornice je takšno sirilo veliko boljše od kupljenega sirila z imenom Maja. Med procesom klanja so bili prisotni tudi otroci. Starejšega sina to ni preveč zanimalo, medtem ko je bil mlajši ves čas prisoten in je očetu tudi veliko pomagal. V tem času se je znočilo, tako da smo si pri delu pomagali z lučmi na avtomobilu. Ko je sogovornik odstranil drobovino in vso kožo, smo odšli v hišo, kjer je nadaljeval z razkosavanjem kosti in mesa. Na kose razsekano meso so kuhali v vodi skoraj vso noč. Kuhano meso so potem zapekli v pečici in gostom to ponudili kot eno izmed glavnih jedi» (Zapis iz terenskega dnevnika, 16. 8. 2014).

»Že navsezgodaj so proti Lukomirju krenili številni avtomobili, polni sorodnikov in prijateljev ljudi na Lukomirju. Povsod po vasi so se kuhala ali pekla jagnjeta. Kljub jutranjemu mrazu je bilo vse pripravljeno za današnje praznovanje. Vrata hiš so bila že navsezgodaj za vse na široko odprta. Približno ob petih zjutraj so se v hišo sogovornika (2) prišli ogret vnuk in njegova prijateljca, ki so kasneje kot glasbeniki nastopali na »teferiču«, družabnem delu, ki sledi branju in učenju mevludu. Manca in sogovornica (3) sta nam skuhalo kavo. Že dan prej je na Lukomir prišel brat sogovornika (2), ki ima v lasti drugo polovico hiše. Vhod v svoj del hiše ima na nasprotni strani od te, kjer smo se nahajali. Povedal nam je, da je tam veliko vlage, ki se je kljub kurjenju preko noči niso mogli znebiti. Noč sta tam preživela tudi njegova snaha ter njegov najstarejši sin. Na Lukomir pridejo samo nekajkrat letno ... Družina je bila zelo vesela, da smo končali z grabljenjem in odvozom sena pred mevludom. Ta se največkrat organizira takrat, ko večina vaščanov konča s spravilom sena na planini. Zaradi obilnega dežja je veliko ljudem ostalo še veliko dela, ki ga bodo morali končati v naslednji tednih. Za večino ljudi je bil danes dela prost dan. Nekateri so navsezgodaj peljali živino na krajšo pašo in jo kmalu zaprli v ogrado blizu hiš, kjer so jim dali nekaj hrane. To je ena redkih priložnosti, ko so vsi vaščani in njihovi sorodniki zbrani na enem mestu. Naj omenim, da je na obisk v hišo mojih sogovornikov prišlo več kot osemdeset ljudi. Gosti, ki so prihajali na obisk, so s seboj prinašali kavo, razne sladice ali sokovove. Hčerke sogovornikov (2 in 5) so pogosto pomagale snahi, oz. kot ji rečejo domačini, nevesti, ki je bila od jutra do večera ves čas v pogonu. Gneča v hiši me je zelo utrujala, zato sem šel na zrak in sogovornici (5) pomagal

nasekati nekaj drv. Fantje, ki so bili zunaj, so se mi zaradi tega začeli smejati. Njihov smeh me ni prizadel. Ljudje, ki so prišli na obisk, so se v glavnem pustili streči ženskam, ki so skrbele, da imajo vsi polne krožnike. Vsem v veselje je bila popečena jagnjetina, ki so jo jedli skupaj z različnimi pitami, pečenim krompirjem itn. Snaha je pripravila tudi veliko različnih sladic, tort, piškotov, baklavo in še kaj bi se našlo. Gosti so pili sokove in kavo, ki se je ves čas kuhala. Alkohola se v hiši ni ponujalo. Mevlud je ena redkih priložnosti, ko se vsi zberejo in tako sproščeno zabavajo.

Na Lukomirju se na dan »mevluda« organizira tudi semnju podoben dogodek, ki dopolnjuje zabavni program. Stojnice so bile postavljene v centru vasi in okoli glavnega odra, kjer je po mevludu začela nastopati glasbena skupina. Na stojnicah se je prodajalo na ognju pečeno jagnjetino, klobase, čevapčiče in podobno hrano. Eden od prodajalcev mi je povedal, da je prišel iz Visokega. Drugi so prodajali alkohol, otroške igrače in podobne drobnarije. Najbolj so bile popularne puške in pištole (za 5 KM) na plastične naboje. Tako punčke kot fantje so se z njimi streljali in lovili po vasi. Mevlud je islamski praznik, ki se ga slavi po oz. pred ramazanom in nikoli ne v času posta. V ta namen je bil letos prenovljen tudi minaret, ki se je zaradi obilnega snega pred leti porušil. Običajno se na ta dan, ki ga določijo vaščani skupaj s hodžo, bere in preučuje tekst, ki opisuje rojstvo Mohameda. Branje svetega teksta poteka v mošeji in pred njo. Večina ljudi je bila danes vsaj za nekaj časa tudi pred mošejo, kjer je bilo ves čas veliko ljudi. Ženske so sedele na za to pripravljenih preprogah izpred mošeje. Veliko ljudi, vključno z nama, se je povzpelo na minaret in od tam opazovalo množico pod sabo. Molitev in branje svetega teksta se je začelo okrog 11.30. Zaradi številnih gostov v hiši moji sogovorniki danes niso odšli do mošeje. Del obreda je posvečen tudi otrokom, ki se učijo del tega teksta na pamet. Otroci se razdelijo po starosti in v takšnih skupinah sodelujejo pri branju Korana. Ob tej priložnosti je večina ljudi bolje oblečena kot po navadi. Največ se jih je zadrževalo na osrednjem prizorišču, kjer je bil tudi oder. Bilo je tudi nekaj obiskovalcev, ki niso imeli sorodnikov ali znancev v vasi. Takšni so si nakupili oz. prinesli hrano s seboj, ki so jo pojedli na travniku poleg glavnega prizorišča oz. kar na Vijencu (vzpetina iznad Lukomirja). Nekaj ljudi se je malo bolje pripravilo ter si na ta dan na Lukomirju organiziralo piknike. Večina gostov je bila bosansko govorečih, le tem in tja si lahko slišal kakšne tujce, med njimi tudi nekaj Slovencev.

Takoj po mevludu se je okrog enih popoldne začel teferič z glasbo in obveznim kolom. Domačini temu rečejo »igranje kola«, ki poteka tako, da ga nekdo naroči pri glasbeni skupini. Tam si pevec zapiše ime tistega, ki je naročil in plačal za kolo. Vaščanov, ki plačajo kolo, je toliko, da si mora glasbenik narediti spisek, po katerem vabi v imenu tistega, ki je plačal kolo, ljudi k plesu. Kdor plača kolo, je po navadi prvi v vrsti in diktira tempo »igranja« kola. Številni sogovorniki so nama govorili, da naj z Manco snemava »teferič«. Opazila sva, da so ljudje danes veliko bolj sproščeni in da se z razliko od drugih dni danes kar nastavljajo kameram. Veliko žensk je bilo oblečenih v lokalno tradicionalno nošo. Mnoge med njimi so imele na glavah pripete prave dukate, bile obute v opanke in oblečene v črne pelengače. Zgornji del obleke je narejen iz belega blaga, na katerem so različni vzorci, ki so značilni za Bjelašnico in Lukomir ...

Poleg plesišča je bil parkiran tovornjak s pijačo. Pred njim so bile postavljene mize, kjer so v glavnem sedeli moški. Večina moških je pila pivo ter gledala dogajanje na plesišču. Med njimi je bila tudi skupina moških, ki je pela tradicionalne pesmi – ganga. Gre za vzklikom podobno večglasno petje, ki s kratkimi verzi opisuje vsakdanje pastirsko življenje. Zelo podobno so pele tudi ženske, oblečene v tradicionalne nošnje, ki so se namestile na travniku izza plesišča. S kanjonom Rakitnice v ozadju so bile te ženske glavna atrakcija številnih snemalcev in fotografov. Mevlud je za domačine dan, ko se navzven pokažejo in odprejo svojim gostom. Približno ob šestih zvečer se je teferič počasi začel zaključevati. Tudi prodajalci so začeli s pospravljanjem svojih stojnic. Glasba je počasi utihnila in ljudje so se preselili v gostilno. Mimo nas je prišel tudi eden od sogovornikov s svojim sinom, ki nama je z Manco plačal pijačo. Na Lukomir je prišel s svojo ženo in sinom s tovornjakom iz Konjica preko Čuhovičev. To je najkrajša in najhitrejša pot na Bjelašnico iz Konjica. Pred Lijetno bašto sva ulovila še zadnje žarke sonca ter se od tam preselila nazaj v hišo mojih sogovornikov, ki cel dan niso uspeli priti iz hiše. V hiši sva z Manco pokazala posnetke, ki sva jih naredila tekom dneva. Sogovornik (2) naju je prosil, da mu posnameva DVD s posnetki teferiča. Iz Lijetne bašte je bilo slišati glasno petje gange in zabavo moških, ki so tam ostali še dolgo v noč« (Zapis iz terenskega dnevnika, 17. 8. 2014).

Slika 14: Praznovanje mevluda na Lukomirju. Foto: Žiga Gorišek, avgust 2014.

Spust v Hadžiće

Čas bivanja na Lukomirju se zaključi s selitvijo drobnice iz Bjelašnice v dolino, kar se zgodi v prvih tednih novembra. Domačini največkrat čakajo, da se dovolj ohladi in zapade prvi sneg. Tisti, ki nimajo živali, se v dolino odpravijo konec poletja, ko tudi obisk turistov upade. Vas Lukomir vse od leta 2010 v času zime v glavnem samuje. Tja se občasno vračata le lastnika gostinskega objekta Lijetna bašta ter nekateri planinci, ki se tja odpravijo s smučmi ali krpljami. Po končani izmenjavi v Sarajevu sem ostal v kontaktu z družino, ki me je gostila na Lukomirju. Svoje sogovornike sem prosil, da me obvestijo, ko bo prišel čas njihovega sestopa v dolino. To se je zgodilo na začetku meseca novembra, ko sva z Manco ponovno obiskala Bjelašnico:

»Zunaj je bilo tako vetrovno, da si lahko čutil veter, kako prihajal v sobo skozi lesena tla, okna in kamnite stene. Verjamem, da je moralo biti življenje pozimi tu zelo zahtevno. Sredi noči je zmanjkalo elektrike, tako da smo si morali zjutraj prižgati sveče. Vstali smo približno ob šestih zjutraj in začeli s pripravami na odhod v dolino. Dogovorili smo se, da bomo sogovornica 9 (hči od sogovornika 2 in sogovornice 5), Manca ter jaz peš odgnali ovce na približno 30 km dolgo pot do Hadžićev. Izvedeli smo, da bodo poleg nas na pot s svojimi čredami tudi drugi pastirji, med njimi žena od hodže ter dva pastirja, ki jih do takrat nisem poznal. Zjutraj je na Lukomir s tovornjakom prišel tudi oče sogovornice (3), ki je po našem odhodu proti dolini odpeljal kravi, eno poškodovano ovco in nekaj prtljage

v Hadžiče. Z njim se je peljala tudi sogovornica (5), medtem ko je njen mož delal družbo sinu, ki je peljal moj avto. Zunaj je padal dež in hodža nas je svaril pred zahtevno potjo, ki je pred nami. Pot so nam odsvetovali tudi drugi sogovorniki. Kljub vsem opozorilom sva se z Manco odpravila na pot proti Hadžićem. Sogovornika (5 in 2) sta iz hleva pognala ovce ter jih odgnala v center vasi. Tam je bil že hodža s svojo ženo. Skupaj sta pognala ovce po cesti proti Čuhovičem. Takoj za njimi je na čelu našega tropa ovac hodila sogovornica (9). Opazil sem, da imajo pastirji in pastirice v žepih star kruh, s katerim so si olajšali vodenje ovac. Vsak od nas je imel dežnik, ki je v močnem vetru ščitil samo gornji del trupa. Vsi smo že po nekaj minutah imeli mokre noge. Pastirji so bili obuti v gumijaste opanke, s seboj pa so imeli rezervne volnene nogavice. Te so si med potjo enkrat zamenjali. Ovce smo gnali po cesti proti Čuhovičem in se na vrhu prelaza obrnili desno v smeri planinskega doma na Stanarih. Od tam smo šli naprej proti naselju Lokve. Na poti smo videli nekaj ruševin starih kolib ter nekaj na novo zgrajenih hiš. Vsaka od njih je bila za razliko od Lukomirja postavljena daleč stran od drugih. Sogovornica (9) nam je pri eni od njih pokazala vodnjak, ki je bil zelo globok. Spraševal sem jo o Lukomirju in življenju na Bjelašnici. Povedala nam je, da sta njena starša v zadnjih letih postala preveč stara za tako dolgo pot in da zadnja leta pri vzponu in sestopu ovac z Bjelašnice pomaga ona. Govorila je tudi o tem, da bodo, ko se bosta za to odločila starša, verjetno prodali vse ovce. S čredami ovac se po tej poti selijo vsako leto, vse odkar živijo v Hadžičih. Pot gre čez travnike in se izogiba večjim vzponom. Ob poti smo srečali veliko ljudi, ki so nas spraševali, če prihajamo iz Bjelašnice. Med hojo sva se z Manco pogovarjala z mlajšim pastirjem, ki nama je povedal, da obiskuje srednjo mesarsko šolo v Sarajevu. Z Manco sva morala skrbeti, da se naše ovce ne pomešajo z njegovimi. Sogovornico (9) in ženo od hodže je najbolj skrbelo, da bi ovce zašle na kakšno od privatnih posesti. Večkrat so se potožile, da bi jih lahko v takšnem primeru lastniki parcel prijavili policiji ter da bi morale zaradi tega plačati kazen.

Na poti smo srečali nekaj avtomobilov, ki so zaradi ovac na cesti morali počakati, da gremo mimo oz. da nas prehitijo. Slednje je bilo najtežje, saj so ovce zaradi strahu pred avtom tekle naprej, kar je samo še poslabšalo situacijo. Nekaj voznikov je bilo tudi agresivnih. Tako se je nek voznik z avtom počasi zaletel v nekatere od ovac, kar je zelo razjezilo ženo od hodže. V Hadžičih smo se izogibali glavnih cest ter se po stranskih poteh približali trgovini Bingo, kjer smo na livadi pred enim izmed industrijskih obratov čakali

primerno uro za odhod proti naselju Garovci, kjer živijo vaščani Lukomirja. Pred Hadžići so nas pričakala tudi hodža in sogovornik (4), ki so pomagali gnati ovce preko mesta. Nekaj problemov smo imeli z enim od psov, ki je napadel čredo. Hodža se je takrat zelo razjezi na njegovega lastnika, kar je povzročilo manjši prepir.

Kjer koli smo se pojavili, smo bili glavna atrakcija. Ljudje so prišli na balkone, iz frizerskih salonov in trgovin. Ko je bila ura približno štiri popoldan, je hodža dal ukaz, da gremo preko glavne ceste, ki povezuje Sarajevo z Mostarjem. Sogovornik (4) in hodža sta zaustavila promet, mi pa smo pognali črede ovac preko glavne ceste. Nedaleč stran so ovce zašle na eno izmed privatnih posesti, kjer nas je takoj napadla starejša gospa. Ta je kričala na pastirja, ki je bil zadnji v vrsti. Ovce so bile na njeni posesti manj kot nekaj minut in niso naredile še nobene škode njenemu travniku. Problem današnjih pastirjev v Hadžićih je prav v pomanjkanju pašnih površin v času zime. Med sestopom sva z Manco ves čas tudi snemala in tako zabeležila kar nekaj zanimivih trenutkov. Ko smo prišli v bližino hiš, kjer živijo hodža in sogovornik (4), smo črede razdelili. Na pomoč sta nam prišla tudi starša sogovornika, ki sta štela in ločevala prej združeni čredi. Žena od hodže se je pritoževala, da so ovce od sogovornika (2) neubogljive in da skačejo na vsako ozelenelo njivo, na katero smo naleteli na poti. Sogovornika (2 in 5) sta pognala ovce proti hlevu, kjer so bile že zaprte krave. Pred hišo nas je pričakala vsa družina» (Zapis iz terenskega dnevnika, 9. 11. 2014).

Slika 15: Spust ovac iz Bjelašnice v naselje Hadžići. Foto: Žiga Gorišek, november 2014.

Bjelašnica in Lukomir v smeri turističnega razvoja

Prve oblike organiziranega turizma na Bjelašnici so se pojavile v prejšnjem stoletju z razvojem planinstva in organizacijo zimskih olimpijskih iger v Sarajevu leta 1984. Zaradi olimpijskih iger je bila na Bjelašnici zgrajena osnovna infrastruktura, kot so ceste, elektrika, telefonska napeljava itn., ki je pomembno vplivala na razvoj in modernizacijo bjelašniških vasi. Proces izseljevanja ljudi s planine se je pojavil še pred izgradnjo cest in ostale infrastrukture, zato bi bilo napačno trditi, da je na primer izgradnja cest vplivala na pospešeno izseljevanje ljudi, kar je eden glavnih argumentov v takšnih primerih. Na primeru Bjelašnice bi lahko rekli, da je izgradnja cest proces izseljevanja predvsem upočasnila, saj se je veliko ljudi z organiziranim javnim prevozom lahko vsak dan vozilo v službo iz Bjelašnice v Sarajevo in nazaj. Do nedavnega je bilo, kot smo videli v prejšnjih poglavjih, preživetje na Bjelašnici povezano v glavnem z vzrejo ovac in prodajo raznih živalskih produktov. S pojavom turizma, tako domačega kot tujega, se je pojavila možnost dodatnih zaslužkov in storitev, ki jih domačini v preteklosti niso poznali. Po besedah sogovornikov se je večje število obiskovalcev vasi na Bjelašnici pojavilo okrog leta 2005 z asfaltiranjem cest med Babin dolom in vasi Lukavac, Brda, Šabići, Umuljani, Bobovica, Tušila in Sinanovići. Gostilničar na Umuljanah se spominja prihoda turistov:

»Turisti so prihajali ves čas. Sprva so sem prihajali boljše pripravljeni gorniki, ljudje, ki znajo hoditi. Največ jih je prišlo v sezoni, to je med majem in zimo. V tem času je prišlo recimo 50 ljudi. To so bili v glavnem planinci iz prostora bivše Jugoslavije, ki so prišli pogledat kanjon Rakitnice, planine in vasi. Mnogi med njimi so bili prvič v teh krajih. V tem času so v glavnem spali pri domačinih. To je bilo približno trideset let nazaj. Spali so pri domačinih v hišah ali pa tudi kar na senikih. Ljudje so jim v hišah ponudili tudi hrano, in to večinoma brezplačno. Takrat na Bjelašnici ni bilo gostinstva. V času po vojni pa se je začel razvijati kmečki turizem, tako kot pri vas v Sloveniji« (Intervju posnet na Umuljanah, 25. 8. 2014).

Zagotovo lahko rečemo, da se je organizirano obiskovanje Lukomirja pojavilo po zaključku vojne leta 1995. Takrat se je v Sarajevu pojavilo več mednarodnih organizacij in tujih podjetij, ki so v BiH privabila veliko tujcev. Med njimi je bilo na primer veliko pripadnikov Organizacije združenih narodov, ki so se na Bjelašnico pripeljali s terenskimi vozili. Poleg njih je bilo v Sarajevu v tistem času veliko tudi drugih mednarodnih

organizacij, ki so v BiH prišle zaradi odpravljanja posledic vojne. Po besedah enega od najstarejših vodičev in inštruktorjev na turistični agenciji Green Visions »se je že v tistem času pojavila ideja, da bi se ustanovilo agencijo, ki bi številne tujce v Sarajevu ob koncu tedna vozila na izlete v naravo. Prvi izleti so bili organizirani izključno v kraje, kjer ni bilo min in drugih nevarnosti, ki bi ogrožale obiskovalce. Ena izmed takšnih popularnih tur je bil tudi izlet na Lukomir, kjer so domačini zelo radi sprejemali tuje goste« (Intervju posnet v Sarajevu, 14. 8. 2014).

S prvimi obiskovalci so se pojavile tudi investicije za obnovo vasi, ki so bile med vojno na Bjelašnici večinoma požgane in uničene. Naj omenim, da je organizacija OHR (Office of the High Representative) že v tistem času skupaj z agencijo Green Visions dala idejo, da bi se na Lukomirju v porušeni šoli uredilo mednarodni učni center, v katerem bi se v sodelovanja z domačini in tujimi strokovnjaki planiral razvoj in obnova vasi na Bjelašnici. OHR je ta projekt kasneje predal kantonu Sarajeva, ki je začel z izgradnjo tega centra. Po besedah sogovornika naj bi se takrat začelo pranje denarja v povezavi z Lukomirjem. V tem času se je za silo popravila tudi makadamska cesta, ki je bila do takrat skoraj neprevozna. Ko je bila šola (mednarodni učni center) obnovljena, jo je dobila občina Konjic, ki pa v resnici ni vedela, kako bi nov objekt pravzaprav porabila. Ko je bivša šola že začela propadati, jo je za nekaj let dala v upravljanje organizaciji GEA +, ki je objekt uporabljala v glavnem kot planinski dom. Omenjena organizacija se je v tem času vključila tudi v obnovo vasi, v večino hiš na Lukomirju pripeljala vodo in delno uredila tudi kanalizacijo. Okrog leta 2004 je dom začel ponovno propadati. Eden od glavnih razlogov naj bi bil v tem, da so ljudje, ki so takrat skrbeli za dom, pozimi pozabili izprazniti vodo iz centralnega ogrevanja, ki je zalilo pritličje in povzročilo veliko škodo. Planinski dom so kasneje vodili različni posamezniki, med njimi je nekaj časa zanj skrbel tudi hodža iz Lukomirja. Danes z objektom upravlja Društvo za zaščito narave in kulturno – zgodovinskih spomenikov Natura AS²⁶ iz Konjica, ki na Lukomirju, ob vnaprejšnjem dogovoru z gosti, ponuja domačo hrano in spanje v tradicionalni bosanski sobi.

Zgodba tega objekta se mi zdi zelo pomembna, saj na nek način prikazuje kronološki razvoj turizma na Lukomirju. Objekt je bil na samem začetku zasnovan kot šola, kasneje kot mednarodni učni center, planinski dom in na koncu kot »Farm Ville«, ki v organizaciji

---

²⁶ Povezava do fotografij: <https://www.booking.com/hotel/ba/farm-ville-natura-as-lukomir.sl.html>, 12. 9. 2017.

Nature As na Lukomirju ponuja Bad & Breakfast (nočitev z zajtrkom). V grobem bi lahko rekli, da je bil objekt od samega začetka, ko je bil zgrajen, tuj element v vaški skupnosti, takšen odnos do njega pa se je ohranil tudi do danes. Od sogovornikov na Lukomirju sem dobil občutek, da je za ta objekt, vse od propada šole, značilna korupcija ter borba za prevzem in upravljanje ene od najbolj atraktivnih lokaciji na Lukomirju. Za upravljanje z njim se ne potegujejo vaščani Lukomirja, ampak predvsem ljudje iz Konjica in Sarajeva, ki želijo investirati v razvoj turizma na Lukomirju. Naj na tem mestu omenim, da je okrog leta 2008 med domačini iz vasi Lukomir prišlo do ideje o ustanovitvi nevladne organizacije, imenovane Lukomir 1973. Želeli so, da bi se vaščani samoorganizirali in sami poskrbeli za prihodnost svoje vasi. Po besedah sogovornika naj bi ta organizacija na žalost zelo hitro propadla, saj so se vaščani začeli prepirati glede pridobljenih sredstev in njihove porabe.

V grobem bi lahko infrastrukturo, ki je namenjena turistom na Bjelašnici, razdelili na tisto, ki je namenjena masovnemu turizmu, in tisto, ki je namenjena manjšim skupinam in posameznikom na bolj individualni ravni. Ko govorim o masovnem turizmu, imam v mislih smučišče na Babin dolu, kjer so številni hoteli in apartmajska naselja. Od sogovornikov sem izvedel, da naj bi se v naslednjih letih smučišče na Bjelašnici moderniziralo s postavitvijo nove štiri- in šestsedežnice, načrtovana pa je tudi postavitvev infrastrukture za umetno zasneževanje na celotnem smučišču ter izgradnja velike športne dvorane. Ob zadnjem obisku Bjelašnice sem na Babin dolu videl, da so poleg hotela Han zrastle trije novi hotelski objekti. Hotel Han poleg standardnih uslug ponuja tudi izposajo štirikolesnikov, s katerimi si obiskovalci lahko ogledajo Bjelašnico in okoliške vasi. V času mojega bivanja na Bjelašnici sem opazil, da je planina z makadamskimi cestami postala dirkališče za vožnjo s štirikolesniki. Domačini, ki popravilo ceste, pogosto sami plačujejo (spomnite se opisa mevluda) in se nad vozniki štirikolesnikov jezijo, saj s svojo divjo vožnjo uničujejo ceste in okolne travnike, kjer se tudi pogosto radi vozijo.

V grobem bi lahko rekli, da se na Bjelašnici srečujeta dva različna pogleda na razvoj turizma. Po eni strani gre za masovni turizem, kjer se gradijo hotelski kompleksi, smučišča, športne dvorane itn., investitorji takšnega turizma v zadnjih letih v glavnem prihajajo iz bogatih arabskih držav in želijo na Bjelašnico pripeljati čim večje število ljudi, po drugi strani pa lahko vidimo državne razvojne načrte in strategije, ki se skušajo približati evropskim direktivam in željam po trajnostnem in vzdržnem razvoju turizma.

Vedno več je turističnih agencij, kot na primer Green Visions, ki ponujajo in propagirajo vzdržni ter ekološko²⁷ naravnani turizem. Tekom bivanja v Sarajevu sem dobil občutek, da pri razvoju turizma v BiH prihaja do konflikta dveh različnih viziji, kako naj bi se turizem razvijal v prihodnje. Ena vizija je podobna razvoju turizma v Dubaju, druga pa je podobna pristopu, ki smo ga vajeni v švicarskih Alpah in francoski Provansi. V obeh primerih lahko vidimo interese kapitala, ki na Bjelašnici in podobnih planinah išče načine novih zaslužkov. Takšno kaotično stanje je po mojem mnenju nastalo tudi zaradi odsotnosti države, ki se zaradi daytonskega sporazuma in korupcije težko upre tako močnim lobijem kapitala. To lahko vidimo tako v Sarajevu kot tudi na podeželju in Bjelašnici.

»Zeleni« turizem

V zadnjih letih na Bjelašnico, predvsem pa na Lukomir, prihaja vedno več obiskovalcev, ki planino obiše samo za en dan, pojavlja pa se vedno več takšnih, ki na Bjelašnici ostanejo tudi po več dni skupaj. Na porast in prepoznavnost Lukomirja v javnosti so vplivale predvsem turistične agencije z vodenjem turistov in oglaševanjem svojih izletov. Svoje so dodali tudi mediji in globalni turistični trendi, s katerimi je obiskovanje takšnih »etno« vasi postalo izredno popularno. Naj na tem mestu omenim, da se Lukomir največkrat oglašuje kot eno izmed najbolj tradicionalnih, izoliranih in odročnih vasi na Balkanu. Tudi sam sem nasedel takšnemu oglaševanju in si zaradi tega verjetno izbral Lukomir. Priznati moramo, da ima Lukomir vse karakteristike »popolne« turistične atrakcije in da je bilo samo vprašanje časa, kdaj se bo pojavil na zemljevidu lokaciji, ki jih mora videti vsak obiskovalec BiH. Prva turistična agencija, ki je na Lukomir pripeljala svoje goste, je bila turistična agencija Green Visions. Ta je s svojim oglaševanjem v zadnjem desetletju pomembno vplivala na prepoznavnost Lukomirja in Bjelašnice. V sklopu mojega terenskega dela je tako nastalo tudi nekaj polstrukturiranih intervjujev z zaposlenimi na tej agenciji. Naj omenim, da sta turistično agencijo Green Visions ustanovila dva Američana, Nizozemec in dva domačina iz BiH. V Sarajevu sem se pogovarjal s Thierryjem Joubertom, ki je eden od ustanoviteljev agencije Green Visions:

---

²⁷ Po besedah Mihe Kozoroga naj bi se takšni trendi na podeželju pojavljali predvsem zaradi potreb »urbanih« potrošnikov, ki bi svoj prosti čas radi preživeli izven svojih urbanih mest in naselji. Gre za to, da se stopnjo urbanosti določa po kriterijih določene kulturne elite, ki napram urbanosti postavlja ruralnost, ki pogosto velja kot nekaj negativnega, nerazvitega, barbarskega itn. (Kozorog 2012: 61–62).

»Ž: Kdaj ste z agencijo Green Visions šli prvič na Lukomir in s čim vse se vaša agencija ukvarja?

T: Green Visions smo ustanovili leta 2000, a smo že leta 1997 prvič odšli na Lukomir. To je bilo takrat še bolj privatno. Že med prvimi obiski smo spoznali tamkajšnje ljudi, tako da smo že leta 1998 po nekaj razgovorih z domačini začeli razmišljati o številnih priložnostih, ki jih v teh krajih ponuja razvoj turizma. Takrat še ni bilo agencije Green Visions. Po letu 2000, ko je bil pravi čas za to, smo ustanovili agencijo in začeli z vodenjem ljudi na izlete na Lukomir. To je bil nekakšen začetek. Naš kontakt je bil v glavnem z eno izmed družin na Lukomirju. Takrat tu ni bilo ničesar povezanega s turizmom. Ljudje tam niso poznali takšnega turizma, kot ga propagiramo mi. To je odgovorni turizem, planinski, aktiven turizem, spoznavanje kulture itn. Ko smo začeli sodelovati z lokalnim prebivalstvom, se je ta model turizma začel širiti. In tako so ljudje začeli počasi prodajati tudi svoje izdelke itn. V glavnem, turizem kot takšen je majhna panoga v BiH. Mogoče je, da se je v zadnjih letih malo razvil tudi med domačini. Če smo za to odgovorni mi, ne vem. Že vse od leta 2000 skoraj vsak teden vodimo svoje goste tja ... Ukvarjamo pa se tudi z zaščito narave, razvojem itn. Ljudem težko objasnimo, da smo lahko kot podjetje tudi odgovorni. Mi se smatramo za socialne podjetnike, v interesu nam je, da postanemo in ostanemo del skupnosti. Ne dajem prednosti zaslužku na račun razvoja teh krajev. V agenciji čakamo na pravi trenutek, da bomo prispevali k razvoju in ga tudi nadaljevali. V agenciji Green Visions želimo razvijati socialno plat podjetnosti! Ne delujemo kot posamezniki, ampak kot skupnost, kolektiv vseh, ki smo zaposleni v agenciji. Turizem želimo razvijati na odgovoren način, tako da bodo imeli korist od tega tudi ljudje, ki tukaj živijo. V glavnem delamo na projektih, prispevamo svoja mnenja, vključujemo se v okoljsko zaščito. Ustanovili smo na primer organizacijo Eko akcija²⁸, ki je podobno kot v Sloveniji organizirala Očistimo Bosno in Hercegovino v enem dnevu. Ustanovil jo je eden od ustanoviteljev agencije Green Visions. Doprinašamo tudi zaščiti tega naravnega območja, aktivno delamo na tem.

Ž: Kakšno pa je sodelovanje med vami in domačini?

T: Sodelujemo v glavnem samo z nekaj družinami. Gostom prenočišč nikoli nismo ponujali, nekaj smo se sicer dogovarjali z domačini, ampak se je zelo težko dogovoriti in zagotoviti nek standard, recimo v stilu Bad & Breakfast (nočitev z zajtrkom). Opazili smo, da ni še

---

²⁸ <http://www.ekoakcija.org/>

pravi čas za kaj takega. To pa ne pomeni, da smo obupali. Nikoli nismo npr. ponujali spanja na Lukomirju, predvsem zato, ker ljudje niso bili zmožni ponuditi tako kvalitetne ponudbe oz. si veliko domačinov tega niti ni želelo. In temu ne oporekamo, zakaj bi se jaz vpletal v to? S tem smo se sprijaznili in to kljub temu, da je nekaj povpraševanja po takih storitvah pri naših strankah. Sedaj ponujamo prenočišča v glavnem v Umuljanih in pogledj, kako se turizem tam razvija. Na nek način je tudi tako v redu. Pogledj, že tam se pod vprašaj postavlja pitna voda, saj je kar naenkrat tam poleti preveč ljudi.

Ž: Kakšni turisti prihajajo na vašo agencijo?

T: Največ gostov k nam prihaja za več dni. Organiziramo jim prav vse in ljudje si takšen dopust rezervirajo že leto dni vnaprej. Prihajajo iz ZDA, Anglije itn. Poleg tega imamo pa tudi enodnevne izlete, ampak to je bolj v času poletja. Ljudje, ki pridejo v Sarajevo in imajo kakšen prost dan, se tako na primer odločijo za obisk Lukomirja..

Ž: Takšen izlet si morajo rezervirati vnaprej?

T: Včasih vnaprej, včasih pa tudi, ko so že tukaj. Danes gre vse preko interneta, skoraj nihče ne pride k nam v pisarno. Vsak ponedeljek in petek imamo vodenja na Lukomir. Na izlete lahko vodimo tudi po samo eno osebo, to nas ne zanima. Veliko ljudi prihaja v času filmskega festivala in veliko jih obišče potem tudi na Lukomir« (Intervju, posnet v Sarajevu, 20. 8. 2014).

Naj omenim, da se je v zadnjih petih letih v Sarajevu pojavilo veliko novih turističnih agencij, hotelov, hostlov itn., ki v sklopu svojih dejavnosti ponujajo izlete na Bjelašnico in ogled Lukomirja. V času mojega bivanja na Lukomirju je na višku sezone vas obiskalo približno petdeset avtomobilov dnevno. V zadnjih treh letih naj bi se število dnevnih obiskovalcev v poletnem času, po besedah sogovornikov iz Lukomirja, podvojilo, če ne celo potrojilo. Zaradi povečanja števila gostov se spreminja tudi infrastruktura vasi, ki je bila do nedavnega namenjena izključno samo transhumantnemu pašništvu.

Za boljše razumevanje razvoja turizma na Lukomirju sem v nalogo vključil tudi del intervjuja, kjer je opisano vodenje ture, ki jo vsaj dvakrat tedensko izvaja agencija Green Visions. Preko intervjuja se lahko približamo izkušnji, kot jo doživijo oz. bi si na agenciji želeli, da jo izkusijo njihovi gosti. O vodenju turistov na Bjelašnico in Lukomir sem v

polstrukturiranem intervjuju spraševal Lorensa Konaja, ki s turistično agencijo Green Visions sodeluje vse od njene ustanovitve:

Ž: Kakšno je tvoje delo v organizaciji Green Visions?

L: V glavnem sem vodič, sicer pa tudi izobražujem nove vodiče. Mislim na naše interne vodiče. Včasih izobražujem tudi druge vodiče, na primer za Planinsko zvezo BIH.

Ž: Vodiči so v glavnem domačini?

L: Ja, v glavnem imamo domačine, kdaj pa imamo tudi kakšnega tujca. Pred časom smo npr. imeli nekega Francoza, ki je tukaj živel in zelo rad deskal na snegu. Med drugim se je pridružil agenciji Green Visions in nekaj let vodil ture za našo agencijo. Sedaj je v ZDA, kjer ima podobno službo v nekem centru za vodenje po gorah.

Ž: Ko greste s svojimi gosti na Bjelašnico, greste samo na Lukomir?

L: Ne mi pokrivamo celo Bjelašnico, je pa Lukomir na tej planini naša glavna tura. Na Lukomir gremo tudi iz Umuljanov, včasih pa tudi iz Stanarov, kjer imamo svojo hišo. Tam imamo kot nekakšen bazni kamp, od kjer vodimo naše ture na Hranisavo, Krvavac itn.

Ž: Kaj si ljudje najpogosteje izberejo?

L: Največ ljudi vzame Lukomir. Do tja se pripeljemo z minibusi. To je lahka tura, ki je bolj podobna sprehodu. Po navadi gremo do tistega vrha, ki je za slapom. Tam je manjši travnik. To je naša udarna tura z vidika tržišča in povpraševanja. Največji odstotek ljudi, ki pride na te izlete, je takšnih, ki ne morejo veliko hoditi, a si vseeno želijo kaj ogledati. Ljudje se sprehodijo preko vasi Lukomir, včasih pa gredo tudi na Vijenac.

Ž: Jih pred turo pripravite, jim poveste, kaj je potrebno vedeti o vasi in kako se obnašati do domačinov?

L: Ja, prav to sem ti želel povedati. Opozorimo jih, da ko med sprehodom srečajo ljudi, pa naj bo to pri vodnjaku ali kje drugje, kjer so po navadi domačini z ovcami, da se morajo obnašati normalno in da jih morajo, če jih želijo fotografirati, vprašati za dovoljenje. Seveda tujega jezika pogosto ne bodo razumeli, jim pa to lahko pokažejo z mimiko. Če se domačini ne strinjajo, potem se jih ne sme slikati! Skoraj vedno jih opozorimo tudi na to, da naj ne slikajo pokrajine, če so na njej domačini. Se pravi naj ne slikajo domačinov, saj

oni vidijo kamero. Oni ne vedo, da hočeš ti fotografirati na primer samo hrib Obalj. Oni tega ne vedo. Oni vidijo samo kamero, ki je obrnjena proti njim. Če vidiš, da imaš nekoga v objektivu, potem ga moraš vprašati za dovoljenje.

Ž: Ste imeli zaradi tega že kakšne problem?

L: Nismo, ampak vem, da nekatere osebe rečejo, da je v redu, a potem ni temu tako.

Ž: Organizirate tudi spanje na Lukomirju?

L: To je vse odvisno od naših gostov in njihovih želja. Vse skupaj smo samo nekajkrat spali pri domačinih na Lukomirju. Če sem natančen, samo pri točno določenih. V glavnem pri naših starih znancih, s katerimi smo že prej sodelovali. To je zasebna hiša, to ni »Bad & Breakfast« (nočitev z zajtrkom), kamor na hitro prideš in greš. Če si nekdo res želi spati pri domačinih, potem se z njimi, našimi prijatelji, o tem vnaprej dogovorimo. Povemo jim, da imamo goste, ki si resnično želijo biti z njimi. Če jim to ustreza, potem jih pripeljemo k njim. Poleti večkrat tega niti ne morejo, saj imajo veliko dela s spraviom sena. Zelo pogosto pa so pri njih tudi njihovi vnuki ali prijatelji. Oni so tudi takšni, da si vzamejo čas in hočejo biti s teboj. Poleti je to zelo težko, saj so zelo zaposleni. Že iz pogovora z njimi takoj vem, ali imajo čas za nas ali pa ne. V vsakem primeru smo jim zelo hvaležni. Ko smo spali pri njih, je bila hiša vedno prazna, vzeli so si čas samo za nas in niso imeli dela s košnjo, okopavanjem krompirja itn. Samo v takšnem primeru smo lahko spali pri njih. Na ta način gosti doživijo atmosfero v vasi, se z domačini pogovarjajo in mogoče od njih tudi kaj kupijo. To daje novo dimenzijo našemu izletu, to je »highlite« (vrhunec), ta pogovor z domačini in interakcija z njimi. S tem naši gostje dobijo občutek, kako je biti del družine in kako zgleda življenje na Lukomirju.

Ž: Imate na takšnih izletih določeno maksimalno število gostov?

L: Imamo, mislim, imamo. V principu imamo idejo, da tja ne vozimo večjega števila ljudi. Eko turizem in masovni turizem ne gresta skupaj. To niso Havaji ali Copacabana, kjer lahko pripelješ 1000 avtobusov. Mi se držimo tega, da tja ne vozimo prevelikega števila ljudi, saj nečemo preveč vplivati na okolje in na ruralno skupnost. Naše skupine niso nikoli velike. Vodimo lahko samo eno osebo oz. redkokdaj velike skupine. Enkrat smo na primer vodili vse ambasadorje iz Sarajeva, ampak to ni bilo preko agencije Green Visions. V glavnem na Lukomir pripeljemo goste v minibusih, saj večji avtobusi tja težje pridejo. V

vsakem primeru skupine niso prevelike. Vodimo skupine do osemnajst ljudi. S skupino je lahko en vodič oz. tudi več, odvisno od števila ljudi in zahtevnosti ture. Ena od naših ponudb je tudi team building, ki vključuje obisk Lukomirja, malo orientacije, nekaj plezanja, spuščanja ob vrvi, kolesarjenje. V glavnem, da ne zaidem, ko poberemo naše goste, jim v avtobusu povem, kaj bomo videli in kaj bomo počeli. Obvezno se omeni mine, ampak samo zato, da lahko na Bjelašnici brez strahu hodijo tudi izven poti. Govorimo tudi o manj pomembnih rečeh. Pomembno je, da se ukvarjaš z gosti in da jim poveš tisto, kar jih zanima. Včasih koga zanima rastlinstvo, spet drugič lahko koga zanima vojna ali pa kaj drugega. Tu ni vodenja od točke do točke, moraš se posvetiti vsakomur in zaradi tega nas tako cenijo» (Intervju, posnet v Sarajevu, 14. 8. 2014).

Slika 16: Obiskovalci Lukomirja zelo radi fotografirajo vaščane. Foto: Manca Filak, avgust 2014.

Turistična infrastruktura v nastajanju

V času študijske izmenjave v Sarajevu sem redno zahajal na okoliške planine, kjer sem opazil, da so si ljudje zaradi vse večjega števila turistov začeli graditi skromne gostinske objekte, v katerih gostom ponujajo pijačo in domače jedi. Večina takšnih objektov je zgrajena brez gradbenih dovoljenj in pogosto tudi nimajo dovoljenja za obratovanje. Dobil sem občutek, da država takšno početje tolerira, saj se s tem gradi infrastruktura, kjer bo v prihodnje mogoče pobirati davke. Takšni gostinski objekti marsikateri družini in posameznikom omogočajo skromno preživetje v sicer zelo težkih razmerah, ki jih lahko najdemo po vsej BiH. V Sloveniji pogosto slišimo, da se delo v planinskih domovih ne izplača, da je potrebnega veliko dela itn. V BiH takšnih govoric nisem slišal. Z obiskovanjem planin sem videl prav nasprotno, saj je bila večina planinskih domov in

drugih gostinskih objektov, ki sem jih obiskal, odprta. Večina jih je ponujala tako pijačo kot tudi hrano. V nalogo sem vključil pogovor z enim od gostilničarjev, ki ima takšen objekt na Umuljanih, ki veljajo za enega boljših pohodniških izhodišč za Lukomir. O razlogih za delov v gostinstvu sem se pogovarjal z Mucem:

»Ž: Zakaj misliš, da se ljudje vračajo na planino?

M: Ljudje so ugotovili, da ne morejo živeti od zraka. Sedaj ni življenja niti v Sarajevu niti v drugih mestih. Tovarn ni več. Ljudje, ki imajo zemljo, so danes bogati. Na tej zemlji lahko proizvajaš maline, robidnice, krompir itn. Za vsakega, ki je brez dela, je normalno, da začne nekaj delati na svoji zemlji. Jaz sem v Sarajevu delal skoraj celo svoje življenje, ampak tako dobro, kot mi gre sedaj, mi še nikoli ni šlo. Imam družino, počasi gradim, imamo goste, dovolj zaslužim, da lahko živimo dobro in da s tem denarjem lahko še kaj zgradimo. Sem smo prišli na golo livado in v štirih letih naredili vse to, kar vidiš. Na Umuljane sem prišel brez denarja. Tisti objekt tam je naredila Koliba (tako imenuje svojo gostilno) in tisto parkirišče tudi. Kolibo sem zgradil na zemlji svoje mame.

Ž: Kdaj ste pa začeli s tem poslom?

M: To se je začelo pred petimi leti. Prvi je bil Emin, tista bela hiša. On je prvi odprl planinsko koč na Umuljanih. Moraš vedeti, da na Lukomiru in drugih bjelašniških vaseh ne moreš samo odpreti lokala. Moraš imeti prakso in izkušnje za takšen posel, saj moraš sem privabiti goste. Za gostilno je poleg tega, da ponuja hrano in pijačo, pomembno tudi to, na kakšnem glasu je, ker če se svojim gostom ne posvečaš zadosti, to ni dobro za tvoj posel. Sem pridejo ljudje, ki jih moraš vprašati, kam gredo, in jim poveš, kaj si lahko ogledajo tukaj. Nekateri te vprašajo, ali je tukaj kaj min itn.

Ž: Kaj je vplivalo na to, da so se domačini odločili za razvijanje takšnega turizma?

M: Tukaj je bila organizacija Alter Rural. Mi smo bili tudi v Sloveniji, kjer smo si ogledali vaše gostinske objekte. To je bilo v sklopu te francoske organizacije, ne spominjam se več, kako se je imenovala. Prišli so sem do nas in v druge podobne objekte. Bilo nas je mogoče 15 ali 16 ljudi, ki smo se takrat ukvarjali s tem v Federaciji Bosne in Hercegovine. Povabili so nas na sejem v Beogradu in v Logarsko dolino, kjer smo lahko videli, kako zgleda kmečki turizem. Tam nam je predavala Vesna iz Slovenije. Veliko teh stvari sem jaz že vedel, recimo, kako se gostom oglasiš na telefon, kakšna mora biti domača hrana in

izgled gostilne. V takšnem objektu ne moreš uporabiti marmorja ali pa pločevine, torej materialov, ki so sedaj moderni. To v vas na Bjelašnici ne paše. To, kar sem izvedel v Sloveniji, sem že prej vse vedel. Najbolj pa sem se tam navdušil nad higieno in usklajenostjo ljudi, ki delujejo kot kakšna vojska. Vsi urejajo svoje hiše, parke itn. To me je navdušilo še bolj kot pa na primer hrana. Tukaj imamo boljšo hrano, vi pa imate boljšo urejenost livad, ograj, objektov. Slednji so mi bili mogoče tudi preveč dodelani, vse je bilo preveč urejeno in to poleg hleva ter krav, kar nekako ne gre skupaj. Z ene strani dragi materiali, na drugi strani pa hlev. Tako nimaš občutka, da si v vasi oz. na neki planini. Res je, da nisem videl drugih planinskih objektov višje v Alpah.

Ž: Prej ste omenili neko organizacijo, vam je ta kaj pomagala?

M: Ta organizacija nam je pomagala. To je bilo prav takrat, ko smo bili nazadnje v Sloveniji in smo dobili donacijo za streho. Mislim, da smo takrat dobili 2000 KM. Za donacijo jih nisem niti spraševal, ampak so me enkrat slučajno vprašali, ali kaj potrebujem. To so bile evropske subvencije. Problem je, da ta objekt še ni uradno priznan. Večina objektov, ki si jih videl tukaj, penzion Umuljani, Lijetna bašta na Lukomirju, vsi ti objekti nimajo vseh potrebnih papirjev. V Bosni to še ni rešeno, nihče pristati na takšne pogoje, kot jih imajo gostinci v Sarajevu. Silijo nas, da se premikamo v tej smeri, ampak mi tega ne želimo. Planina je odvisna od vremena in letnih časov, ki vplivajo na količino turistov. Ti pa moraš v vsakem primeru plačati davke, prispevke in druge obveznosti do države.

Ž: Kakšen status imate trenutno?

M: Nobenega, saj to še ni rešeno, nočemo pa se podati v običajno gostinstvo. Vem, da imate v Sloveniji dopolnilno dejavnost in kmečki turizem. To je pri vas dobro rešeno, saj se točno ve, kakšne so obveznosti. Tu v Kolibi je razen piva, sokov in še nekaj drugih proizvodov (sladkor, olje itn.) vse domače. Problem je, da tudi kmet, ki ima krave, nima papirjev, da bi potem jaz lahko s tem dokazoval, od kje kupujem sir in kajmak. Razumeš? Tudi on nima nobenega papirja. Skoraj vse, kar prodajam na meniju, je proizvedeno tukaj na vasi.

Ž: Presenečen sem, da je na Bjelašnici toliko arabskih turistov in da se na primer v hotelu Han ne streže alkohola.

M: V Sarajevu imaš že dva trgovska centra, hotel Bristol, in imaš Han na Bjelašnici, ki si ga omenil. To so vse objekti, ki ne ponujajo alkohola. To delajo ljudje, ki nimajo pameti. Druga stvar je, da če ne želiš delati z alkoholom, potem delaš nekaj drugega in se ne ukvarjaš z gostinstvom. Mi smo vseeno v srcu Evrope. To je mogoče samo zaradi tega, ker imamo takšno državo. Imaš hotel Bristol v centru Sarajeva in pride Američan, ki hoče steklenico viskija zvečer. Zakaj bi ga prikrajšal tega? Da ne govorimo o drugih ljudeh ... Meni je lepše delati, ko imam tukaj Slovake, Poljake, Norvežane, kot pa turiste iz Savdske Arabije in Kuvajta. Ker z njimi nisem na isti valovni dolžini kot pa na primer s Slovenci, Poljaki, Čehi. Mi smo pet desetletji imeli skoraj ista življenja. To je vse zaradi države, ki se razvija v napačno smer. Jaz točno vem, kdo in kaj sem. Ampak me ne zanima samo denar. Recimo da imam danes 50 gostov iz Savdske Arabije ali Kuvajta, meni ni do teh 1000 KM. Jaz nisem njihov sosed, jaz mejim s tabo. Jaz hočem, da mi ti iz Slovenije pripelješ 20, 30, ljudi in to takšnih, ki so podobni meni. To je napaka naše države, govorim Federacije Bošnjakov, jaz sem Bošnjak. Sedaj v Pazariću in Visokem delajo svoje centre, kjer bodo čez nekaj let, ko končajo z izgradnjo teh centrov, ljudje iz Kuvajta imeli svoje gostilne, potem pa ljudje iz arabskih dežel ne bodo več prihajali sem. Mogoče bodo prišli sem na kakšen izlet, ampak bodo spali in jedli v svojih centrih, ki jih sedaj gradijo. Večino zaslužka mi prinesejo ljudje iz Sarajeva, Češke, Poljske, naše diaspore, ki živijo zunaj BiH. Želim ti reči, da nimam nič proti njim, ampak oni niso ključen dejavnik. Prvič, zelo so oddaljeni od nas, drugič ... Tukaj sem imel v gostih fanta in punco in takrat je prišlo pet Kuvajtčanov, ki so, medtem ko sem jim pripravljaj hrano, prišli do mene in mi rekli, da želijo plačati, kar so naročili. Vprašal sem jih, ali je kaj narobe, ker hočejo oditi. Odgovorili so, da ne želijo biti tu, kjer imam takšne goste. Takrat je bil za sosednjo mizo nek mlajši par iz Sarajeva, ki se je poljubljal. Dogaja se, da pridejo na primer Slovenci in slikajo na Baščaršiji žensko, oblečeno v burko in potem kažejo te slike doma, kjer si potem vsi predstavljajo, da smo tukaj muhahedini in vehabije. Takšen Slovenec ne bo slikal mene, kako pijem pivo. To je velik problem, ki ga imamo sedaj in postal bo še hujši, če se to ne bo nekako rešilo. V to pa nas silijo vodilne stranke Bošnjakov, SDA, Bakir Izetbegović. On jemlje vse, malo od enega, malo od drugega. To je zgodba, ki se ne tiče toliko turizma, ampak se konec koncev tiče tudi mene. On gleda bolj nase kot pa na svoj narod. Meni za časa Jugoslavije ni nihče branil, če sem šel v mošejo. Tudi moja žena je hodila v mektebe in mošejo, vse, in to za časa Tita. To, kar se včasih govori, je laž, nam nihče ni branil iti v

mošeje. Ampak jaz ne želim, da mi postavljaš pogoje, kdo bo moj gost in kaj je tukaj dovoljeno. Jaz si tega ne želim!

Ž: Te popolnoma razumem. Se mi zdi pa zelo dobro, da se ljudje vračajo na planino.

M: V Umuljane sem prišel zato, ker sem tu videl možnost večjega zaslužka kot v Sarajevu. Če bi imel večjo plačo v Sarajevu, potem bi si verjetno tudi jaz naredil tu vikendico in prihajal sem na počitnice. Opazil sem, da prihaja takšen čas, ko se v Umuljanih zasluži več denarja kot pa v Sarajevu in zato sem tu, razumeš? S tem je prišla tudi narava, planina in da se imam tukaj lepo, ampak to je druga zgodba. Na planino smo se predvsem vrnili zaradi denarja. Gostinstvo, zgodba, turizem in denar. Ne morem reči, da smo prišli sem na planino zaradi narave in da se s kravami pasemo na travi. Če bi to govoril, bi ti lagal. Dve leti smo živeli na relaciji Sarajevo–Umuljani. Žena je delala v banki in se od tu vozila na delo. Čez konec tedna pa je delala tukaj. Ko smo videli, da lahko preživimo od tega, smo se preselili sem. Takrat je tudi žena pustila službo na banki. Potrebovali smo dve leti, da smo se lahko dokončno preselili sem» (Intervju, posnet v Umuljanih, 25. 8. 2014).

Podobni objekti rastejo tudi v vasi Lukomir. V prejšnjem poglavju sem na kratko opisal zgodovino objekta, kjer je bila v preteklosti šola. Naj ponovno omenim, da je v tem objektu sedaj urejen Bad & Breakfast (nočitev z zajtrkom), ki ga vodi in upravlja podjetje Natura AS. To v času mojega terenskega dela še ni obstajalo, zato z njimi nisem nikoli uspel govoriti. Bolj zanimiv se mi zdi gostinski objekt z imenom Lijetna bašta (Letni vrt), ki so ga zgradili domačini. Po besedah sogovornikov iz turistične agencije Green Visions naj bi se Mina in njen mož Ibro pred odprtjem Lijetne bašte o tem posvetovala z njimi. Kljub temu, da se s turizmom in gostinstvom nista nikoli ukvarjala, sta v nekaj letih postavila objekt, ki ga obišče večina obiskovalcev Lukomirja. Lijetna bašta se mi zdi dober primer tega, kako turizem lahko sobiva z ovčjerejo in transhumantnimi praksami. Naj omenim, da se je Mina rodila na Višnjevlju in da se je tudi ona v preteklosti ukvarjala z rejo ovac. Zaradi tega razume potrebe svojih sovaščanov in z njimi pogosto tudi sodeluje. V gostinskem objektu, ki ga upravljata s svojim možem in otroci, prodajata volnene izdelke domačinov, kot tudi različne čaje, med itn. Od vaščanov odkupujeta tudi kajmak, sir, meso in druge pridelke. V zadnjih letih je Lijetna bašta postala tudi zbirališče vaščanov. Tam se dnevno srečujejo in ob večjih dogodkih tudi skupaj pozabavajo. Mina mi je povedala, da sodelujejo tudi s turistično agencijo Green Visions, ki dvakrat do trikrat tedensko na Lukomir pripelje svoje goste. Pogosto prav pri njih organizirajo malico.

Največkrat jim pripravi pite s sirom, špinačo ali krompirjem. Naj na tem mestu omenim, da Green Visions včasih svoje goste pelje tudi do ene izmed družin, kjer jim podobno kot v Lijetni bašti pripravijo domače pite. Ob zadnjem obisku Lukomirja je v povezavi s turizmom in gostinskimi objekti nastal ta zapis:

»Mina in Ibro sta od mojega zadnjega obiska sezidala novo hišo na začetku vasi in v njej uredila gostilno ter dve sobi v stilu Bad & Breakfast (nočitve z zajtrkom). V planu imajo tudi izgradnjo skupnih ležišč na podstrešju hiše. Z njima dela tudi sin, ki je zato pustil službo telefonista. Mina pravi, da planinski dom (Natura AS) ni stalno odprt ter da se odpre, ko se jim najavijo gosti. Upravitelj doma je hotel zaposliti dve kuharici, a se mu to ne splača, saj trenutno nima dovolj gostov. Dom Mini predstavlja konkurenco, kar se opazi v nenaklonjenosti do upraviteljev doma. Pravi, da so slabi skrbniki, saj naj bi jim to zimo ponovno razneslo cevi od centralne kurjave. Mina mi pove, da so na Lukomir prišli že aprila ter da imajo od takrat ves čas goste. V času, ko sem bil pri njih, so imeli dva tuja gosta, ki sta prišla peš iz Konjice. V glavnem prostoru za sprejemanje gostov in druženje je etnološka zbirka različnih pletenin, ki jih gosti lahko tudi kupijo. Za razliko od prejšnje gostilne ima Mina v gostilni tudi satelitsko televizijo. V gostinstvu je že šesto leto in glede na to, da je v tem času zgradila hišo, lahko rečemo da jima gre z možem zelo dobro. Pove, da je najhuje, ko nenapovedano pride na Lukomir veliko gostov, ki jih ne more vse nahraniti. Enkrat se ji je pripetilo, da so na Lukomir pripeljali 350 študentov iz turške univerze na Iliđi. Takrat naj bi nastal vesplošni kaos, saj so vsi hoteli nekaj pojesti itd. Vprašal sem jo, ali je Green Visions že kdaj pripeljal svoje goste, da bi prespali pri njih. Povedala mi je, da ne, saj naj bi imeli svojo hišo na Stanarih ter da v glavnem vodijo svoje goste tja. V času, ko me ni bilo, naj bi se število turistov bistveno povečalo« (Zapis iz terenskega dnevnika, 9. 5. 2017).

V zadnjih letih je Lukomir pred vasjo dobil tudi parkirišče, poleg katerega sta Mina in Ibro zgradila novo hišo ter tja iz centra vasi preselila svoj gostinski objekt z imenom Lijetna bašta. Ta je odprta skozi vso sezono in gostom poleg vseh naštetih gostinskih storitev ponuja tudi toaletne prostore s tekočo vodo, kar je na Lukomirju prava redkost.

Slika 17: Lijetna bašta na novi lokaciji. Foto: Žiga Gorišek, 9. 5. 2017.

Dodatni zasluži domačinov

Eden takšnih zaslužkov, ki poteka vzporedno s turističnimi dejavnostmi, je, kot sem že prej omenil, prodajanje sena, nabiranje borovnic, gob in islandskega lišaja. Ta se zelo dobro prodaja in omogoča dober zaslužek. Poleg tega na Bjelašnici nabirajo tudi zelišča, ki se jih v obliki čaja največkrat prodaja turistom. V povezavi s turizmom se na Bjelašnici v zadnjih letih izdeluje lesene žlice in volnene nogavic z bjelašniškimi vzorci, ki so v celoti narejene na Bjelašnici. Naj na tem mestu omenim, da se ovčjo volno zaradi nizkih cen slabo prodaja in da jo veliko ljudi raje zažge kot pa se ukvarja s prodajo. Striženje ovac je v glavnem moško opravilo, medtem ko je pletenje volnenih izdelkov v glavnem žensko opravilo. Nekaj volne se uporabi za izdelavo prej omenjenih nogavic, rokavic in hlač (pelengače), ki se zanimivo še vedno nosijo med prebivalci Bjelašnice. Turisti največkrat kupujejo nogavice, ki jih domačini prodajajo za 20 in 25 KM. V hotelu Han na Babin dolu takšne nogavice stanejo 40 KM. Na Lukomirju sem opazil individualno prodajo volnenih izdelkov in malo bolj organizirano prodajo, kjer se izdelki vaščanov prodajajo v gostinskem objektu Lijetna bašta. Zaradi individualne prodaje nogavic med ženskami nastane marsikateri spor. Takšna prodaja zna biti v nekaterih situacijah neprijetna tudi do turistov, ki jih takšno »naskakovanje« domačinov moti. V vasi sem imel težave z eno takšno osebo. Večina drugih je zelo prijaznih in gostoljubnih. Med vaščani je v navadi, da te povabijo na kavo, kjer ti lahko ponudijo tudi hrano. Pri domačinih je mogoče tudi prespati, kar se mi zdi, da je v zadnjem času vedno bolj pogosto. V zameno za kavo, hrano in prenočišče jim gosti po

navadi dajo kaj denarja oz. od njih v zameno kupijo nogavice ali kakšne druge volnene izdelke. Domačini načeloma zelo radi sprejemajo svoje goste in turizmu kot takšnemu ne nasprotujejo. Težave, ki sem jih opazil, so v glavnem povezane s tem, da je največ turizma na Bjelašnici prav v času poletja, ko je na planini tudi največ dela. Kot primer tega sem si izbral zapis iz terenskega dnevnika, kjer je družina, pri kateri sem živel, gostila goste v času spravila sena:

»Zvečer je sogovornika (2) poklical znanec, ki mu je naročil, da zanj in njegove prijatelje pripravi pečeno jagnje in nekaj pijače. Prihod sogovornikovih prijateljev in njihove želje niso bile najbolj všeč njegovi ženi, ki si je želela čim prej končati s spravilom sena. Večina pogovorov v hiši se je nanašala na današnja opravila, med katerimi je imelo klanje jagnjeta posebno važnost. Sogovornica (3) je v strahu, da nam bo zmanjkalo časa za druge stvari ves čas nestrpno priganjala svojega moža. Slednji je zaradi tega malo pohitel in šel do prijatelja, ki je zanj opravil zakol. Izbrali so jagnje, ki je brez drobovine tehtalo 14 kilogramov. Izvedel sem, da kilogram takšne jagnjetine na Lukomirju stane 12 KM. Pri klanju nisem hotel biti prisoten, zato sem raje šel v hišo, kjer je sogovornica (3) učila Manco priprave pite. Pečeno jagnje in krompirjevo pito je naročil družinski prijatelj, ki je za svoje poslovne prijatelje organiziral piknik na Lukomirju. Jagnje sta sogovornik (4) in njegov prijatelj zaklala pred hlevom. V ta namen je na enem od tramov privezana vrv, na katero obesijo zaklano jagnje. Tako obešeno jagnje je lažje odreti iz kože. Za zakol so potrebovali krpe, toplo vodo in vedro, v katerega so položili jetra in še nekaj druge užitne drobovine. Svežo kri je zavohal tudi manjši pes, ki se je od takrat naprej potikal okrog hiše. Odrto jagnje sta nataknila na lesen kol ter ga povezala s žico. Na nekaterih mestih sta jagnje pribila z žebli. Kol za peko ražnja si je sogovornik (4) sposodil od soseda. Ko je bilo jagnje nasoljeno z zunanje in notranje strani, so ga odnesli v klet. Sogovornica (3) je poleg »zeljanice« za goste za nas pripravila »krompirušo«. Sogovornik (4) se je odločil, da bodo jagnje pekli poleg njihove njive krompirja. Ta se nahaja nedaleč stran od vodnjaka v centru vasi. Poleg njive sva položila pločevino, ki jo je sogovornik zvil v obliki črke U. Na pločevini sva zakurila ogenj ter na vsako stran zabila rogovile za peko ražnja. Med delom mi je sogovornik govoril o tem, kako je zidal hišo in kako so mu pri tem pomagali prijatelji. V BiH je skoraj vsako delo vezano na poznanstva in pomoč prijateljev. Prav zaradi tega je ohranjanje in sklepanje novih prijateljstev tako zelo pomembno.

Med tem, ko sva kurila ogenj naju je poklicala njegova mama ter nama povedala, da gosti ne morejo najti Lukomirja. Imeli naj bi tudi prenizek avto in zato prosijo sogovornika, da jih pride iskati v vas Brdo, kjer se konča asfaltirana cesta. Zaradi odsotnosti sogovornika se je njegova žena ves čas jezila. Čez kakšno uro in pol se je sogovornik vrnil s prijateljem, ki je organiziral piknik. Kmalu zatem smo se odpravili na njivo, kjer smo že prejšnji dan obrnili seno. Okrog šestih zvečer nas je sogovornica (5) poklicala na kavo. Počitek nam je vsem prišel prav, saj smo bili zaradi večdnenevne dela vsi že zelo utrujeni. Pogovor med kavo se je v glavnem nanašal na goste, ki so sedeli pod drevesom v senci. Pogovarjali smo se tudi o ceni jagnjeta in o tem koliko bi jim morali za pripravo ražnja zaračunati. Do zadnjega trenutka niso vedeli koliko bodo dobili. Sogovornik (2) je gostom rekel, da se morajo glede cene dogovoriti z njegovim sinom. Ta nam je rekel, da bi morali za jagnje dobiti vsaj 170 KM. Na poti domov smo se ustavili pri gostih, ki so nam takoj ponudili pivo. Nekateri od gostov so bili iz Hadžičev, drugi pa večino iz Sarajeva. Med njimi je bilo več profesorjev, trgovcev in obrtnikov. Videti je bilo, da so v glavnem dobro stoječi ljudje. Na Lukomir so prišli s svojimi ženami. Za mnoge med njimi je bil to prvi obisk Lukomirja» (Zapis iz terenskega dnevnika, 8. 8 in 9. 8. 2014).

Kaj pa asfalt?

Poglavje bom zaključil z vprašanjem, ki so mi ga med terenskim delom izpostavili tako domačini kot ljudje zaposleni na turistični agenciji Green Visions. Gre za vprašanje asfaltiranja ceste do vasi Lukomir, ki je v trenutnem stanju komajda prevozna. Vprašanje je izredno zanimivo, saj bi se v primeru asfaltiranja in vzdrževanja ceste v zimskem času marsikaj lahko spremenilo. »Sogovornica iz Lijetne bašte mi je med pitjem kave omenila projekt asfaltiranja ceste, ki naj bi stal več kot deset milijonov konvertibilnih mark. Po njenem mnenju bi pri tem projektu morale sodelovati tudi turistične agencije, ki na Lukomir skoraj vsak dan vozijo svoje turiste« (Zapis iz terenskega dnevnika, 7. 8. 2014). Veliko domačinov smatra, da bi ljudje ostali na Lukomirju v času zime, če bi bila cesta asfaltirana in normalno vzdrževana tudi v zimskem času. Podobno je govoril tudi gostilničar v Umuljanih: »Če bi bil na Lukomirju asfalt in če bi se ga čistilo pozimi tako kot tukaj v Umuljanih, bi ljudje s čredami verjetno ostajali tam. Tako jim ne bi bilo potrebno hoditi v Hadžiče. Tja je potrebno goniti ovce. Če bi bila cesta prehodna, bi se ljudje počutili bolj varne in bi na Lukomirju ostali tudi pozimi. Tako bi lahko šli do

zdravnika in v trgovino po hrano. Asfaltirana cesta, ki pripelje do Umuljanov, se je proglasila za regionalno. V planu je, da se poveže s Konjicem. Šla bo tukaj čez Crveni klanec, se od tam spustila do Dolgega polja in od tam naprej za Konjic. To bo ugodno tudi za moje goste, ki bodo tako lahko odšli proti Konjicu in Jadranu, proti jugu, proti Mostarju. Zakaj bi se vračali v Hadžiče, skoraj v Sarajevo in se od tam vračati nazaj proti Konjicu. Od tukaj bodo lahko v eni uri in pol v Mostarju. Če gredo preko Sarajeva, potrebujejo skoraj štiri ure. To bo samo še spodbudilo razvoj turizma. Ljudem je treba omogočiti dobre ceste, primerna odlagališča za odpadke, počivališča ...» (Intervju, posnet v Umuljanah, 25. 8. 2014). Zagovornik trajnostnega razvoja in bolj ekološko usmerjenega turizma, ki ga v BiH promovira turistična agencija Green Visions, pravi: »da je na Lukomirju že sedaj veliko ljudi, s takšno cesto pa bi jih bilo še več. Po mojem mnenju je turizem takšen, kot je sedaj, na Lukomirju še vedno sprejemljiv. Še vedno so lahko domačini oni in mi, to kar smo. Takšna interakcija je še vedno »healthy« (zdrava), evolucijska bi lahko rekel. Več od tega pa bi bilo verjetno preveč zanje. Že tako so ljudje jezni na turiste, ko jih naši gosti vprašajo, ali jih lahko fotografirajo, pa jim oni odgovorijo: »Pa kaj je s tabo, kaj sem mogoče zate panda, zakaj me slikaš?« (Intervju, posnet v Sarajevu, 14. 8. 2014).

Lukomir in nekatere druge vasi na Bjelašnici so postale pomembno izhodišče ali pa cilj mnogih, tako domačih kot tujih obiskovalcev. Razvoj turizma v tem ruralnem delu BiH je povzročil številne spremembe, ki bodo na dolgi rok vplivale na vse, ki tam živijo. Lukomir kot ena izmed najbolj obiskanih vasi na Bjelašnici je danes pred velikim izzivom, ki je po mojem mnenju preveč zahteven, da bi ga prebivalci Lukomirja lahko rešili sami. S pojavom turizma se vzpostavljajo tudi številne nove možnosti zaslužka in načinov preživetja v tem okolju. Zelo pogosto se s pojavom turizma izboljša tudi infrastruktura in socialni položaj prebivalstva. Razvoj turizma pa prinese tudi negativne posledice, kot so onesnaženje, obremenitev naravnih virov, podražitev nepremičnin in zemljišč, spori zaradi denarja itn. V času mojega terenskega raziskovanja na Lukomirju sem opazil, kako se domačini poslužujejo različnih tehnik za odvrčanje turistov. Ena od njih je bila tudi ta, da so živalsko drobovino metali na lokacije, kjer se zadržuje največ turistov. Po mojem mnenju se podobno počne tudi s smetmi, ki jih nekateri namerno mečejo v bližini Vijenca, kjer se sprehodi največ ljudi. Opazil sem, da se nekateri otroci posmehujejo turistom in jih pogosto tudi zmerjajo. To je po mojem samo zrcalo tega, kar si starši mislijo o številnih

obiskovalcih, ki Lukomir dnevno obiskujejo. Vprašanje asfalta je na nek način vprašanje o razvoju turizma na Lukomirju, velik del domačinov razvoj turizma in vasi podpira, nekateri so proti, drugi pa niti ne vedo, kaj bi bilo zanje najbolje. Večina starejših sogovornikov bi ob takšnem vprašanju skomignila z rameni in odgovorila, da je za vas verjetno bolje, da je v njej živahno, kot pa da bi bila prazna. Bog ne daj zapuščena.

6. Zaključek

V magistrski nalogi sem želel bralcu prikazati tradicijo transhumantnega pašništva in življenje pastirjev iz vasi Lukomir na Bjelašnici. Tema, ki sem si jo izbral, je bila zelo široko in ambiciozno zastavljena, saj sem hotel narediti celostno etnografijo vaščanov Lukomirja, ki so se znašli v procesu tranzicije iz pastirske skupnosti v skupnost ponudnikov turističnih storitev in blaga. Prav zaradi tega sem nalogi dal naslov *Transhumanca na razpotju sprememb*, saj smatram, da je vaška skupnost na Lukomirju pred pomembno odločitvijo glede nadaljnjega razvoja. Lukomir postaja pomembna turistična destinacija, ki jo vsako leto obišče vedno več ljudi. Kljub številnim obiskovalcev večina domačinov še vedno živi od ovčereje in transhumantnih praks pašništva, ki s svojo sezonsko naravo dela narekujejo življenjski slog vaščanov. Prav to je tudi razlog, da si toliko obiskovalcev želi obiskati Bjelašnico in vas Lukomir. V nalogi sem zato soočil transhumantne prakse na eni strani ter turizem in turistične prakse na drugi strani. To sem želel doseči s prepletanjem poglavij, v katerih sem s pomočjo različne strokovne literature skušal razlagati transhumanco kot eno izmed strategij preživetja, ki se na balkanskem prostoru prakticira že tisočletja. Transhumantnega pašništva pri tem ne smemo obravnavati kot nekaj statičnega ali nespremenljivega. Na primeru Vlahov sem pokazal, da transhumantnih skupnosti ne smemo razumeti kot izoliranih skupnosti, ki bi bile ujete v posebnem času in prostoru. Kot sem pokazal v več primerih, lahko na transhumantno pašništvo vplivajo različni dejavniki, kot so na primer vremenski pogoji, državne restrikcije in regulacija pašništva, bolezni, vojne in konec koncev tudi turizem in sprememba namembnosti kmetijstva ali kraja. Skozi različne etnografske primere sem pokazal, da se kljub naštetim spremembam transhumantno pašništvo lahko ohranja in ponovno oživlja v času kriz, kot tudi zaradi subvencij za spodbujanje kmetijstva, kmečkih turizmov in atraktivnosti turističnih destinacij.

Med terenskim delom sem z opazovanjem in udeležbo spremljal življenja vaščanov na Lukomirju in Hadžićih, kjer v zimskem času živi večina prebivalcev Lukomirja. Z analizo izpiskov iz terenskega dnevnika in polstrukturiranih intervjujev sem v etnografskem delu naloge želel pokazati strategije preživetja, ki se jih poslužujejo transhumantni pastirji, da preživijo vsakoletni sezonski cikel paše med Bjelašnico in Hadžići. Med terenskim delom sem spoznal, da največje težave pastirjem povzroča pomanjkanje pašnih površin v okolici

Hadžićev, ki postajajo urbano predmestje Sarajeva, kjer je vedno manj prostora za transhumantno pašo. Zaradi tega so pastirji prisiljeni iskati razne načine, da si zagotovijo krmo za živali v zimskem času. Mnogi med njimi se zaradi vedno večjih težav odločajo za opuščanje ovčereje ter transhumantnih praks in se raje odločajo za zaposlitev v kakšnem izmed industrijskih obratov v Hadžićih in Sarajevu. Država to težavo delno rešuje s podeljevanjem subvencij, s katerimi spodbuja kmete, da ohranjajo in razvijajo svoje dejavnosti. Subvencije v Bosni in Hercegovini so za pastirje sicer zelo spodbudne, ampak to ni dovolj za dolgoročno ohranitev transhumantnega pašništva v urbanem okolju Hadžićev. V Evropi lahko najdemo več uspešnih primerov, kjer transhumantni pastirji lahko v urbanem okolju prakticirajo svoje pastirske prakse. Najdemo jih lahko v Franciji, Italiji, Švici, Avstriji in drugod, kjer države transhumantnim pastirjem zagotavljajo dostop do vode in pašnih površin. Nekaj podobnega bi se lahko naredilo tudi v BiH. V mnogih alpskih mestih je to postalo del vsakoletne turistične ponudbe, ki si jo pride ogledat veliko število turistov.

Turizem lahko razumemo kot enega izmed načinov ohranjanja kulturne dediščine. Pri tem se je potrebno zavedati, da je turizem lahko tudi ideološki in pod vplivom različnih razvojnih diskurzov, kjer se turizem propagira kot edino možnost razvoja. Na primeru Lukomirja in Umuljanov sem pokazal, da turizem in turistične dejavnosti postajajo realnost vsakdanjega življenja ljudi na Bjelašnici. S prihodom turistov je v zadnjih letih prišlo do porasta t. i. dediščinskega turizma, kjer si obiskovalci bjelašniških vasi želijo pristnega sitka z domačini, jesti domače pripravljeno hrano, poslušati lokalne zgodbe itn. Zaradi tega je v zadnjem desetletju na Umuljanah in Lukomirju nastalo več gostinskih objektov, ki jih domačini pogosto označujejo z oznako »ETNO«. V grobem bi lahko rekli, da turistične agencije (kot na primer Green Visions) in domačini v glavnem sledijo globalnim trendom, ki v planinskem okolju propagirajo t. i. ekoturizem in razvoj kmečkih turizmov. Poleg tega se na Bjelašnici s pomočjo bogatih arabskih držav razvija tudi masovni turizem, ki strmi k povečanju smučišča in hotelskih kapacitet na Babin dolu. V tem kontekstu je Bjelašnica zanimiva tudi zaradi tega, ker se tam srečujejo vplivi in interesi različnih oblik turizma, ki se financirajo tako s strani Evrope kot s strani bogatih arabskih držav. V obeh primerih gre za spreminjanje namembnosti kraja, ki je do sedaj služil predvsem kot prostor za transhumantno gospodarjenje s pašniki. Dolgoletna praksa transhumantnega pašništva je oblikovala kulturno krajino, ki je kot takšna ena ključnih elementov za promoviranje

turističnih destinacij na Bjelašnici. Iz tega sledi, da je za takšno obliko turizma, kot se ga propagira sedaj, nujna vključenost domačinov in njihovih pastirskih praks.

Pri vključevanju domačinov, zaščiti njihovih pravic in urejanju kaotičnega stanja bi morala bolj aktivno sodelovati tudi država. Ena od možnosti bi bila ustanovitev nacionalnega parka, ki bi omejil in urejal hitro razvijajoči se turizem na Bjelašnici. Zavedam se, da ustanovitev parka mogoče ni najboljša rešitev, je pa ena redkih, ki lahko uspešno ureja in rešuje probleme, s katerimi sem se ukvarjal v tej nalogi. V magistrski nalogi se nisem imel namena postaviti na stran »plemenitih divjakov«, ampak sem želel pokazati, da je mogoče ohranjanje transhumance tudi v prihodnosti. O tem na nek način niti ne dvomim, saj smo kot družba preveč nagnjeni h krizam in konfliktom, ki po mojem mnenju vplivajo na oživljanje starejših gospodarskih dejavnosti, kot je transhumantno pašništvo.

7.1 Summary

The aim of my master's thesis was to describe transhumance herding and the life of the shepherds in the village of Lukomir in Bjelašnica. The chosen topic was very wide and my attempt quite ambitious, especially as I attempted to produce an entire ethnography of the villagers of Lukomir. The villagers found themselves in the process of transition from a pastoral community into a society of service and commodity providers. Hence the title of my work "*Transhumance on the crossroads of changes*" as I believe that the village community in Lukomir faces an important decision regarding further development. Lukomir is becoming an important tourist destination with more and more tourists visiting every year. Despite numerous visitors most of the villagers continue to make their living with sheep-breeding and transhumance practices of herding that seasonally dictate the life style of the villagers. These are also the reasons that so many visitors desire to come to Bjelašnica and Lukomir. In my work I therefore confronted transhumance practices on one side with tourism and tourist practices on the other. I achieved this by intertwining chapters in which, with the help of expert studies, transhumance was understood as a survival strategy practiced on the Balkans for thousands of years. Transhumance herding must not be understood in a static and in time unchangeable manner. The example of Vlachs shows that transhumance communities cannot be understood as isolated or limited to specific time and space. As I have shown on numerous examples transhumance herding can be affected by various factors including weather conditions, state restrictions and regulations of herding, diseases, wars and last but not least tourism, changes in the intended use of farming or theft. With the help of various ethnographic cases I have shown that despite the listed changes transhumance herding can be preserved or even revived in times of crisis. Subsidies and incentives for rural tourism and the attractiveness of tourist destinations being the driver of these dynamics.

During my field work I participated and observed the lives of the villagers in Lukomir and in Hadžići, the latter being the village where the inhabitants of Lukomir spend their winters. By analyzing my field diary and semi structured interviews I demonstrate the survival strategies used by transhumance shepherds to survive the seasonal cycle of pasture between Bjelašnica and Hadžići. During my field work I realized that the

biggest obstacle for the shepherds is the lack of grazing areas in the vicinity of Hadžići that are becoming the suburbs of Sarajevo and offer less and less space for transhumance herding. Many shepherds are thus forced to seek alternative means to secure animal feed in winter. Due to increasing difficulties many of the shepherds decide to abandon sheep herding and transhumance practices and seek employment in the industrial plants of Hadžići and Sarajevo. The state is fighting this by offering subsidies that encourage farmers to retain and further evolve their activities. Subsidies for shepherds in Bosnia and Hercegovina are quite encouraging but even that is not enough for the long term preservation of transhumance herding in the urban environment of Hadžići. Europe offers several successful examples of transhumance shepherds practicing herding in urban environment. We come across such examples in France, Italy, Switzerland, Austria and elsewhere, where transhumance shepherds are guaranteed access to water and grazing areas. Similar solutions could work in BIH. Such practices have become a part of the tourist offer in many alpine towns.

Tourism can be understood as means of maintaining cultural heritage. Simultaneously we have to keep in mind that tourism can be an ideological tool of various developmental discourses that propagate tourism as the only developmental option. I have shown on the examples of Lukomir and Umuljani that tourist activities in Bjelašnica are becoming an everyday reality. Increase in the number of tourists in the past years has meant an increase in the so called heritage tourism. This means many of the tourists desire genuine contact with the villagers, a taste of home cooked food, an insight into local traditional stories etc. Due to this demand several catering facilities appeared in the past decade in Umuljani and Lukomir, many of them labeled “ETNO”. Roughly we could say that tourist agencies (as for example Green Visions) and locals follow global trends that promote ecotourism and development of rural tourism in mountain regions. Mass tourism is also being developed in Bjelašnica. It is promoted by wealthy Arab states and strives to increase the amount of ski slopes and hotel capacities in Babin dol. Bjelašnica is interesting in this context as different forms of tourism based on different motives and financed by Europe and wealthy Arab states collide. In both cases however the intended use of the space that has earlier been used for transhumance herding is changed. Long time transhumance herding has shaped the cultural landscape which is one of the key elements for the promotion of tourist

destinations in Bjelašnica. It follows that such form of tourism as is currently promoted demands the inclusion of locals and their herding practices.

The state should be more active in the inclusion of the local population, protecting their rights and managing the chaotic conditions. One of the proactive possibilities would be to establish a national park, which would limit and organize the fast development of tourism in Bjelašnica. I understand that establishing a national park might not be the best solution but is at the same time one of the few solutions that would address the problems I opened in my work. It was not my intention to side with “noble savages” but to demonstrate that transhumance can be preserved even in the future. I do not question this because our society is crisis driven which in my opinion means a constant renewal of older economic activities, one of them being transhumance herding.

7. Literatura

Abélès, Marc

- 2004 'Identity and Borders: An Anthropological Approach to EU Institutions.' V: *Twenty-First Century Papers: On-Line Working Papers*. Daniel J. Sherman, ur. Milwaukee: The Center for 21st Century Studies.

Agnew, John

- 2007 'No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia.' *Annals of the Association of American Geographers* 97(2): 398-422.

Appadurai, Arjun

- 1996 *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. London: University of Minnesota PRESS.
- 2003 'Sovereignty without Territoriality: Notes for a Postnational Geography.' V: *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Low, M. Setha in Denise Lawrence – Zúñiga, ur. Malden (MA): Oxford. Str. 337-350.

Arnold, R. Elizabeth in Haskel J. Greenfield

- 2006 *The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate Southeastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans*. Michigan: Archaeopress.

Baker, Frederick

- 1999 'The ethnoarchaeology of transhumance in the southern Abruzzi of central Italy – An interdisciplinary approach.' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskel J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 99-110.

Barth, Fredrik

- 1969 *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston : Little, Brown and Company.

Baskar, Bojan

- 2014 'Regije in prečkanje »nevidnih« meja: Cesta iz Kotorja na Cetinje.' V: *Ponovno izrisovanje meja: transformacije identitet in redefiniranje kulturnih regij v novih političnih okoliščinah*. Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matkovič, Tita Porenta in Nevena Škrbić Alempijević, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo in Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 5-26.

2016 'Etnologija Evrope – 3: Primer areala I: Gorski/hribovski areal.' Predavanje v sklopu rednih predavanj pri predmetu Etnologija Evrope. Ljubljana, 2016.

Blejec, Maja

2005 'Umeščanje vetrnih elektrarn na Volovji rebri nad Ilirsko Bistrico : antropološki pogled.' Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Blok, Anton

2000 *Honour and Violence*. Oxford: Blackwell Publishing.

Boissevain, Jeremy in Anton Block

1974 *Two essays on Mediterranean societies*. Amsterdam : Anthropological-Sociological Centre, University of Amsterdam.

Bojanovski, Ivo

1988 *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Boniface, Priscilla in Peter J. Fowler

2004 [1993] *Heritage and Tourism in 'the global village'*. London and New York: Routledge; Taylor & Francis Group.

Botica, Ivan

2005 'Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj histriografiji.' *Radovi zavoda za hrvatsku povijest filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu* Vol. 37: 35 – 46.

Borivoj Čović

1990 'O strukturi stočarstva na sjeverozapadnom Balkanu u bronzanom i željeznom dobu.' V: *Godišnjak knjiga 28: Centar za balkanološka ispitivanja*. Alojz Benac, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 65-73.

Burns, Peter

1948 [2002] *An introduction to tourism and anthropology*. London, New York: Routledge.

Burns, K. Robert

1963 'The Circum – Alpine Culture Area: A Preliminary View.' *Anthropological Quarterly* Vol. 36 (3): 130-155.

Busuladžić, Adnan

- 2011   *Rimske vile u Bosni i Hercegovini* Sarajevo: Zemaljski muzej BiH.
- Brandth, Berit in Marit S. Haugen
- 2011   'Farm diversification into tourism – Implications for social identity?' *Journal of Rural Studies* (27): 35 - 44.
- Brunnbauer, Ulf
- 2002   'Families and mauntains in the Balkans Christians and Muslim houshold structures in the Rhodopes, 19th – 20th century.' *History of the familiy* Vol. 7: 327 -350.
- Coleman, Simon in Peter Colins ur.
- 2006   *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*. Oxford – New York: BERG.
- Chabbouh Akšamija, Lemja
- 2009   'Autentičnost ruralnog graditeljstva kao preduvjet aktivne zaštite: Pilot projekat bjelašničkog sela Ledići' Neobjavljeno doktorsko delo. Sarajevo: Univerza v Sarajevu / Arhitektonski fakultet.
- Chang, Claudia
- 1993   'Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as Social Ideology: Ethnoarcheological Research in Northern Greece.' *American Anthropologist* Vol. 95 (3): 687 – 703.
- Chalkea, Ekaterini
- 1999   'Ecological adaptations of the Sarakatsani (Epirus – Zagori – Greece).' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskel J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 181-188.
- Chatty, Dawn
- 2007   'Mobile Peoples: Pastoralists and Herders at the Beginning of the 21st Century.' *Reviews in Anthropology* Vol. 36: 5 – 26.
- Cole, W. John in Eric R. Wolf
- 1999 [1974]   *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York ; London : Academic Press.
- Cole, P. Donald
- 2003   'Where Have the Bedouin Gone?' V: *Anthropological Quarterly*, Vol. 76, No.2 (Spring 2003), Cairo: The American University in Cairo. Str. 235 – 267.
- Dinero, C. Steven

- 2002 'Image is Everything: The Development of the Negev Bedouin as a Tourist Attraction.' *Nomadic Peoples* Vol. 6 (1): 69 – 94.
- Donald, J. Bedunah in Sabine M. Schmidt
- 2004 Pastoralism and Protected Area Management in Mongolia's Gobi Gurvansaikhan National Park.' *Development and Change* 35 (1): 167 – 191.
- Drešković, Nusret in Samir Đug
- 2006 'Uspostava zaštićenih područja prirode u kantunu Sarajevo i mogućnosti njihove ekoturističke valorizacije.' *Annales: Series historia et sociologia* 16 (1): 233 – 246.
- Duda, Igor
- 2013 'Od radnika do turista: Prava, želje i stvarnost socijalnoga turizma u jugoslavenskome socijalizmu.' V: *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu*. Grandits, Hannes in Taylor Karin, ur. Zagreb: Srednja europa. Str. 55-88.
- Efstratiou, Nikos
- 1999 'Pastoralism in highland Rhodope: Archaeological implication from recent observations.' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskel J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 145-158.
- Emilio, F. Moran
- 2006 *People and Nature: An Introduction to Human Ecological Relations*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Eriksen, Thomas Hylland
- 1995 *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London in Sterling: Pluto Press.
- Evans – Pritchard, E. Edward
- 1993 [1940] *Ljudstvo Nuer: Opis načina preživljavanja in političnih institucij enega izmed nilotskih ljudstev*. Ljubljana : ŠKUC : Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.
- Farrington, D. John
- 2005 'De-development in Eastern Kyrgyzstan and Persistence of Semi-Nomadic Livestock Herding.' *Nomadic Peoples* Vol. 9 (1&2): 171 – 197.
- Filipović, Nedim

- 2008 *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Armis Print.
- 1983 'Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku.' *Radovi (knjiga LXXIII): Odjeljenje društvenih nauka*. Desanka Kovačević Kojić, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 139-176.
- Frangeš, Grga
- 2010 'Transhumancija – transnacionalizam: šarplaninski ovčari na Učki.' *Studia ethnologica Croatia* Vol 22 (1): 139-163.
- Fratkin, Elliot
- 1997 'Pastoralism: Governance and Development Issues.' *Annual Reviews* Vol. 26: 235 – 261.
- Frohlick, Susan
- 2006 'Rendering and Gendering Mobile Subjects in a Globalized World of Mountaineering: Between Localizing Ethnography and Global Spaces.' V: *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*. Coleman, Simon in Peter Colins, ur. Oxford – New York: BERG. Str 87-104.
- Garcia, Moreno Marta
- 1999 'Ethnographic observations of transhumant husbandry practices in Spain and their applicability to the archaeological sample.' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskell J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 159-180.
- Gelats, López Feliu, Maria José Milán in Jordi Bartolomé
- 2011 'Is farming enough in mountain areas? Farm diversification in the Pyrenees.' *Land Use Policy* (28): 783 – 791.
- Graburn H. H., Nelson
- 1977 'Tourism: The Sacred Journey.' V: *Hosts and guests: The Anthropology of Tourism*. Valene L. Smith, ur. The University of Pennsylvania Press.
- Grasseni, Cristina
- 2005 'Designer Cows: The Practice of Cattle Breeding Between Skill and Standardization.' *Society & Animals* Vol. 13 (1): 33-50.
- Grassi, Herbert
- 1999 'Women in ancient pastoralism.' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskell J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 63-68.

Gray, John

- 2003 'Open Spaces and Dwelling Places: Being at Home on Hill Farms in the Scottish Borders.' V: *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Low, M. Setha in Denise Lawrence – Zúñiga, ur. Malden (MA): Oxford. Str. 234-244.

Grey, John

- 2010 'Local agricultural shows in the Scottish Borders.' V: *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*, Vol. 16, London: Royal Anthropological Institute. Str: 347-371.

Gruschke, Andreas

- 2008 'Nomads without Pastures? Globalization, Regionalization, and Livelihood Security of Nomads and former Nomads in Northern Khams.' *Journal of the International Association of Tibetan Studies* Vol. 4: 1 – 40.

Halpern, M. Joel

- 1975 'Some Perspectives on Balkan Migration Patterns (with Particular Reference to Yugoslavia).' V: *Migration and Urbanization: Model and Adaptive Strategies*. Brian M. Du Toit in Helen I. Safa, ur. Paris: Mouton Publishers. Str. 77-115.
- 1963 'Yugoslav Peasant Society in Transition-Stability in Change.' V: *Anthropological Quarterly*, Vol. 36, No. 3, Washington : The George Washington University Institute for Ethnographic Research. Str. 156 – 182.

Handžić, Adem

- 1994 *Studije o Bosni: Historijski prilozi iz osmansko – turskog perioda*. Istanbul: Research Center For Islamic History. Art and Culture.
- 2000 *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine SV.I/1*. Sarajevo: Bošnjački institut Zurich (Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu).

Hirsch, Eric in Michael O'Hanlon, ur.

- 1995 *The Anthropology of Landscape: Perspective on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press.

Hirsch, Eric

- 2003 'A Landscape of Powers in Highland Papua, C. 1899-1918.' V: *History and Anthropology*, Vol. 14, No. 1, Uxbridge: Brunel University. Str. 3 – 22.

Homewood, K.M. in W.A. Rodgers

- 1984 'Pastoralism and Conservation.' *Human Ecology* Vol. 12 (4): 431 – 441.

Hrabak, Bogumil

- 1981 'Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek).' *Izveštaj, Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine*. Titograd : Crnogorska akademija znanosti i umjetnosti, 1981. Str. 181-201.
- Hudson, Dyson Rada in Neville Dyson Hudson
- 1980 'Nomadic Pastoralism.' *Annual Review of Anthropology* Vol. 9: 15 – 61.
- Imamović, Enver
- 1987 'Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije.' V: *Acta historico – oeconomica Iugoslavae* (14): 21-44.
- Johnston, W.B. in I. Crkvenčić
- 1957 'Examples of Changing Peasant Agriculture in Croatia, Yugoslavia.' *Economic Geography* Vol. 33 (1): 50 – 71.
- Kariel, G. Herbert in E. Patricia
- 1982 'Socio-Cultural Impacts of Tourism: An Example from the Austrian Alps.' *Geografiska Annaler* 64(1): 1-16.
- Kilgour, R.J., T. Waterhouse, C.M. Dwyer in I.D. Ivanov
- 2008 'Farming Systems for Sheep Production and Their Effect on Welfare.' *Animal Welfare* Vol. 6: 213-265.
- Knežević, Dinić Dušanka
- 1983 'Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV veku.' *Radovi (knjiga LXXIII): Odjeljenje društvenih nauka*. Desanka Kovačević Kojić, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 79-84.
- Kockel, Ullrich
- 2002 *Regional culture and economic development : Explorations in European ethnology*. Bristol: Ashgate.
- Kottak, Conrad Phillip
- 1999 'The New Ecological Anthropology.', V: *American Anthropologist*, Vol. 101 (1), New York: Blackwell Publishing on behalf of the American Anthropological Association, Str. 23 – 35.
- Kozorog, Miha

2009 *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

2012 'Proti »urbanosti«: Ohlapno strukturne misli o ohlapno definirani temi.' V: *Antropološki načini življenja v mestih*. Jaka Repič in Jože Hudales, ur. Ljubljana: Zupaničeva knjižnica. Str.: 59–74.

Kravanja, Boštjan

2010 'Topografija interakcijskega prostora: Etnografija »medkulturnosti« turistične Šrilanke.' V: *Ustvarjanje prostorov*. Mirjam Mencej, Dan Podjed, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 189-222.

Kuper, Hilda

2003 'The Language of Sites in the Politics of Space.' V: *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Low, M. Setha in Denise Lawrence – Zúñiga, ur. Malden (MA): Oxford. Str. 247-263.

Kurtović, Halid

2006 'Uticaj pridruživanja Slovenije EU na ulaganja u turističku privredu u Bosni i Hercegovini.' *Annales. Series historia et sociologia* letnik 16. številka 1 (2006) str. 213-220.

Lee, Jo in Tim Ingold

2006 'Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing.' V: *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*. Coleman, Simon in Peter Colins, ur. Oxford – New York: BERG. Str 67-86.

Matley, M. Ian

1968 'Transhumance in Bosnia and Herzegovina.' V: *Geographical Review*, Vol. 58, No. 2, New York: American Geographical Society. Str: 231-261.

Marković, Mirko

2003 *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb : Naklada Jesenski i Turk.

Meert, H., G. Van Huylenbroeck, T. Vernimmen, M. Bougeois, E. van Hecke

2005 'Farm household survival strategies and diversification on marginal farms.' *Journal of Rural Studies* (21): 81 – 97.

Mesihović, Salmedin

2011 *Rimski vuk i ilirska zmija: Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Mirdita, Zef

- 1991 'O zapadnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici.' V: *Godišnjak knjiga 29: Centar za balkanološka ispitivanja*. Borivoj Čović, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 163-184.
- 2004 *Vlasi u histografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- 2009 *Vlasi starobalkanski narod: Od povjesne pojave do danas*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Mlekuž, Dimitrij

- 2008 'Preden so ovce jedle ljudi: Predkapitalistične oblike pašništva.' V: *Prostori soočanja in srečanja: Spominski zbornik za Boruta Brumna*. Rajko Muršič in Katja Hrobat, ur. Ljubljana: Zupaničeva knjižnica. Str. 205–225.

Monbiot, George

- 2014 *Naprej k naravi: V iskanju očaranosti na mejah ponovne naturalizacije*. Ljubljana: Založba Krtina.

Montero, Gil Raquel, Jon Mathieu in Chetan Singh

- 2009 'Mountain Pastoralism 1500 – 2000: An Introduction.' *Nomadic Peoples* Vol. 13 (2): 1 – 16.

Mulder, Borgerhoff Monique

- 1999 'On Pastoralism and Inequality.' *Current Anthropology* Vol. 40 (3): 366 – 368.

Nandris, G. John

- 1999 'Ethnoarchaeology and latinity in the mountains of southern Velebit.' V: *Transhumant pastoralism in southern Europe : Recent perspectives from archaeology, history and ethnology*. Bartosiewicz, László in Haskel J. Greenfield ur. Budapest : Archaeolingua alapítvány. Str. 111-133.

Nash, Dennison

- 1977 'Tourism as a way of imperialism.' V: *Hosts and guests: The Anthropology of Tourism*. Valene L. Smith, ur. The University of Pennsylvania Press.

Nash, Dennison in Anne V. Akeroyd, John J. Bodine, Erik Cohen, Dann Graham, Jafar Jafari, Robert V. Kemper, idr.

- 1981 'Tourism as an anthropological subject.' *Current anthropology* 22(5): 461-481.

Nixon, Lucia in Simon Price

- 2001 'The Diachronic Analysis of Pastoralism through Comparative Variables.' *The Annual of the British School at Athens* Vol. 96: 395-424.

Oelschlaeger, Max

- 1991   *The idea of wilderness: from prehistory to the age of ecology.* Binghamton, New York: Yale University.

Olea, P. Pedro in Patricia Mateo – Tomás

- 2009   'The role of traditional farming practices in ecosystem conservation: The case of transhumance and vultures.' *Biological Conservation* (142): 1844 – 1853.

Orlove, Benjamin S. in Stephen B. Brush

- 1996   'Anthropology and the Conservation of Biodiversity.' V: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 25, Palo Alto: Annual Review, Str. 329 – 352.

Pašalić, Esad

- 1960   *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Zemaljski muzej.

Pedrotty, Meehan Kate

- 2013   'Jugoslavenstvo i olimpijska ideologija na Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine.' V: *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu.* Grandits, Hannes in Taylor Karin, ur. Zagreb: Srednja europa. Str. 343-372.

Perović, M., Č. Čopić in M. Milišić

- 1990   'Organizacija ovčarskih kretanja iz sela sa područja planine Bjelašnice.' V: *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.* Perović, M., ur. Ljubljana : VTOZD za agronomijo Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja. Str. 603 – 612, (Supl. 15, drugi del).

Pickering, Steve

- 2011   'Determinism in the mountains: The ongoing belief in the bellicosity of 'mountain people'.' *The Economics of Peace and Security Journal* Vol. 6 (2): 1-15.

Repič, Jaka

- 2010   'Konstrukcija prostora in kraja pri transnacionalnih migracijah med Argentino in Slovenijo.' V: *Ustvarjanje prostorov.* Mirjam Mencej, Dan Podjed, ur. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 162 – 188.
- 2013   'Povratne mobilnosti v slovenski diaspori v Argentini.' V: *(Ne)gibanje in vzpostavljane kraja.* Nataša Gregorič Bon, Žiga Kokalj, ur. Ljubljana: Inštitut za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU. Str. 40-61.

Rizaj, Skender

- 1983 'Uloga Vlaha Primićura u rudarstvu Kosova i Srbije u XV i XVI veku.' *Radovi (knjiga LXXIII): Odjeljenje društvenih nauka*. Desanka Kovačević Kojić, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 135-138.

Rohrkämmer, Thomas in Felix Robin Schulz

- 2009 'Space, Place and Identities.' V: *History Compass*. Vol. 7, No. 5, London: Blackwell Publishing. Str. 1338–1349.

Roth, Klaus

- 2007 'What's the Region? Southeast European Regions Between Globalization, EU – Integration and Marginalization.' *Ethnologica Balkanica* (11): 17 – 41.

Sarajlić, Vesna ur.

- 1983 *Bjelašnica: Priroda i ljudi*. Sarajevo: Svjetlost.

Schippers, K. Thomas.

- 1999 'Seasonal Migrations on the Mediterranean Shores: an Anthropologist between Sheep and Tourists.' V: *The Mediterranean Ethnological Summer school Papers*. Vol. 3, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Schuyler, Jones

- 2005 'Transhumance Re-Examined.' *The Journal of the Royal Anthropological Institute* Vol. 11 (2): 357 – 359.

Selwyn, Tom

- 1995 'Landscapes of Liberation and Imprisonment: Towards an Anthropology of the Israeli Landscape.' V: *The Anthropology of Landscape: Perspective on Place and Space*. Hirsch, Eric in Michael O'Hanlon, ur. Oxford: Clarendon Press.

- 2001 'Bosnia-Hercegovina, tourists, anthropologists.' *Anthropology Today* Vol. 17 (5): 1-2.

Simonič, Peter

- 2010 'Naravovarstvo, kmetijstvo in turizem: kulturna antropologija Naravnega parka Pohorje.' V: *Ustvarjanje prostorov*. Mirjam Mencej, Dan Podjed, ur. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 223 – 256.

Skočir, Melita

- 2011 'Turizem kot dejavnik ohranjanja planinskega pašništva v Zgornjem Posočju.' Neobjavljeno diplomsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper.

- Smith L., Valene, ur.
1977 *Hosts and guests: The Anthropology of Tourism*. The University of Pennsylvania Press.
- 1977 'Eskimo Tourism: Micro-Models and Marginal Men.' V: *Hosts and guests: The Anthropology of Tourism*. Valene L. Smith, ur. The University of Pennsylvania Press.
- Stronza, Amanda
- 2001 'Anthropology of tourism: Forging new ground for ecotourism and other alternatives.' *Annual Review of Anthropology* 30: 261-283.
- Suić, Mate
- 1967 'Nekoliko etnoloških podataka o antičkim ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca.' V: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*. Alojz Banec, ur. Str. 33-54.
- Šačić, Amra
- 2012 'Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensium).' V: *Godišnjak knjiga 41: Centar za balkanološka ispitivanja*. Blagoje Govedarica, ur. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 97-112.
- Škegro, Ante
- 1991 'Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora).' V: *Godišnjak knjiga 29: Centar za balkanološka ispitivanja*. Borivoj Čović. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Str. 53-162.
- 1999 *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Tanović, Bakir
- 2010 *Historija Bosne u okviru osmanskog carstva*. Sarajevo: Svjetlost.
- Tapper, Richard
- 2005 'Correspondence.' *The Journal of the Royal Anthropological Institute* Vol. 11 (4): 841 – 842.
- Taylor, Karin in Hannes Grandits
- 2013 'Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije: Uvod.' V: *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu*. Grandits, Hannes in Taylor Karin, ur. Zagreb: Srednja europa. Str. 23-54.
- Troll, Warchalska Agata in Mateusz Troll
- 2014 'Summer Livestock Farming at the crossroads in the Ukrainian Carpathians.' *Mountain Research and Development* 34 (4): 344 – 355.

Vaccaro, Ismael in Oriol Beltran

- 2009 'Livestock versus "wild beasts": Contradictions in the natural patrimonialization of the Pyrenees'. V: *Geographical Review*. Vol. 99 (4). New York: The American Geographical Society. Str. 499 – 516.

Valipour, Ahmad, Tobias Plieninger, Zahed Shakeri, Hedayat Ghazanfari, Manouchehr Namiranian in Manfred J. Lexer

- 2014 'Traditional silvopastoral management and its effects on forest stand structure in northern Zagros, Iran.' *Forest Ecology and Management* (327): 221 – 230.

Vranješ, Matej

- 2008 *Prostor, teritorij, kraj: Produkcija lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Založba Annales.

Walton, K. John

- 2013 'Predgovor: neki konteksti za povijest jugoslavenskog turizma.' V: *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu*. Grandits, Hannes in Taylor Karin, ur. Zagreb: Srednja europa. Str. 9-22.

Weber, Irena

- 1997 *Kultura potepanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

West, Paige in James Igoe in Dan Brockington

- 2006 'Parks and Peoples: The Social Impact of Protected Areas.' *Annual Review of Anthropology* Vol. 35: 251 – 277.

Wilkes, J. John

- 1969 *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 2000 'Army and Society in Roman Dalmatia.' V: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*. Eric Birley, ur. Stuttgart: Steiner. Str. 327-342.

7.1. Internetni viri

Grasseni, Cristina

- 2011 'Re-inventing food: Alpine cheese in the age of global heritage.' *Anthropology of food*: <<http://aof.revues.org/6819>>, 14. 6. 2013, (10:37).

Encyclopædia Britannica

- 2017 'Alpwirtschaft.' Economics:
<<https://www.britannica.com/topic/alpwirtschaft>>, 10. 9. 2017, (15:02).

Henderson, David

'American Wilderness Philosophy.' Internet Encyclopedia of Philosophy: A Peer-Reviewed Academic Resource: <<http://www.iep.utm.edu/am-wild/>>, 2. 7. 2017, (9:35).

Izvoznokno

- 2017 'Predstavitev gospodarstva Bosne in Hercegovine.' Države:
<http://www.izvoznokno.si/Podatki_o_drzavah/Bosna_in_Hercegovina/Predstavitev_drzave>, 22. 9. 2017. (13:44).

Kerven, Carol in Roy Behnke

- 2011 'Policies and practices of pastoralism in Europe.' Pastoralism a Springer Open Journal: Pastoralism: Research, Policy and Practise 2011:
<<http://www.pastoralismjournal.com/content/1/1/28>>, 22. 10. 2015, (12:36h).

Thevenin, Michaël

- 2011 'Kurdish transhumance: Pastoral practices in south east Turkey.' Pastoralism a Springer Open Journal: Pastoralism: Research, Policy and Practise 2011:
<<http://www.pastoralismjournal.com/content/pdf/2041-7136-1-23.pdf>>, 10. 11. 2015, (12:28).

Općina Konjic

- 2017 'Kulturni krajolik – selo Lukomir.' O općini:
<<http://www.konjic.ba/index.php/o-opcini/nacionalni-spomenici/item/278-selo-lukomir>>, 22. 9. 2017, (13:38).

Ourika Hills

- 2017 <<http://ourika-hills.com/>>, 22. 9. 2017, (13:50).

Vlada Hercegbosanske županije

- 2016 'Odluk o ustvajanju programa utroška sredstava sa kriterijima raspodjele sredstava »subvencija privatnim poduzećima i poduzetnicima – poticaj za poljoprivredu« utvrđenih proračunom Federacije BiH za 2016. godinu federalnom Ministarstvu poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva.'
<[http://www.vladahbz.com/sadrzaj/dokumenti/pozivi%20s%20visih%20razina%20vlasti/Odluka%20program%20poticaji%20poljoprivreda%202016%20\(1\).pdf](http://www.vladahbz.com/sadrzaj/dokumenti/pozivi%20s%20visih%20razina%20vlasti/Odluka%20program%20poticaji%20poljoprivreda%202016%20(1).pdf)>, 18. 7. 2017, (12:17).

8. Priloge

Priloga 1 (izjava o avtorstvu)

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je magistrsko delo v celoti moje avtorsko delo in da so uporabljeni viri in literatura korektno navedeni.

Ljubljana, 25. 9. 2017

Žiga Gorišek

Priloga 2 (dovoljenje objave)

Izjava kandidata / kandidatke

Spodaj podpisani/a _____ izjavljam, da je besedilo diplomskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno in dovoljujem objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum: Ljubljana, 25. 9. 2017

Podpis: